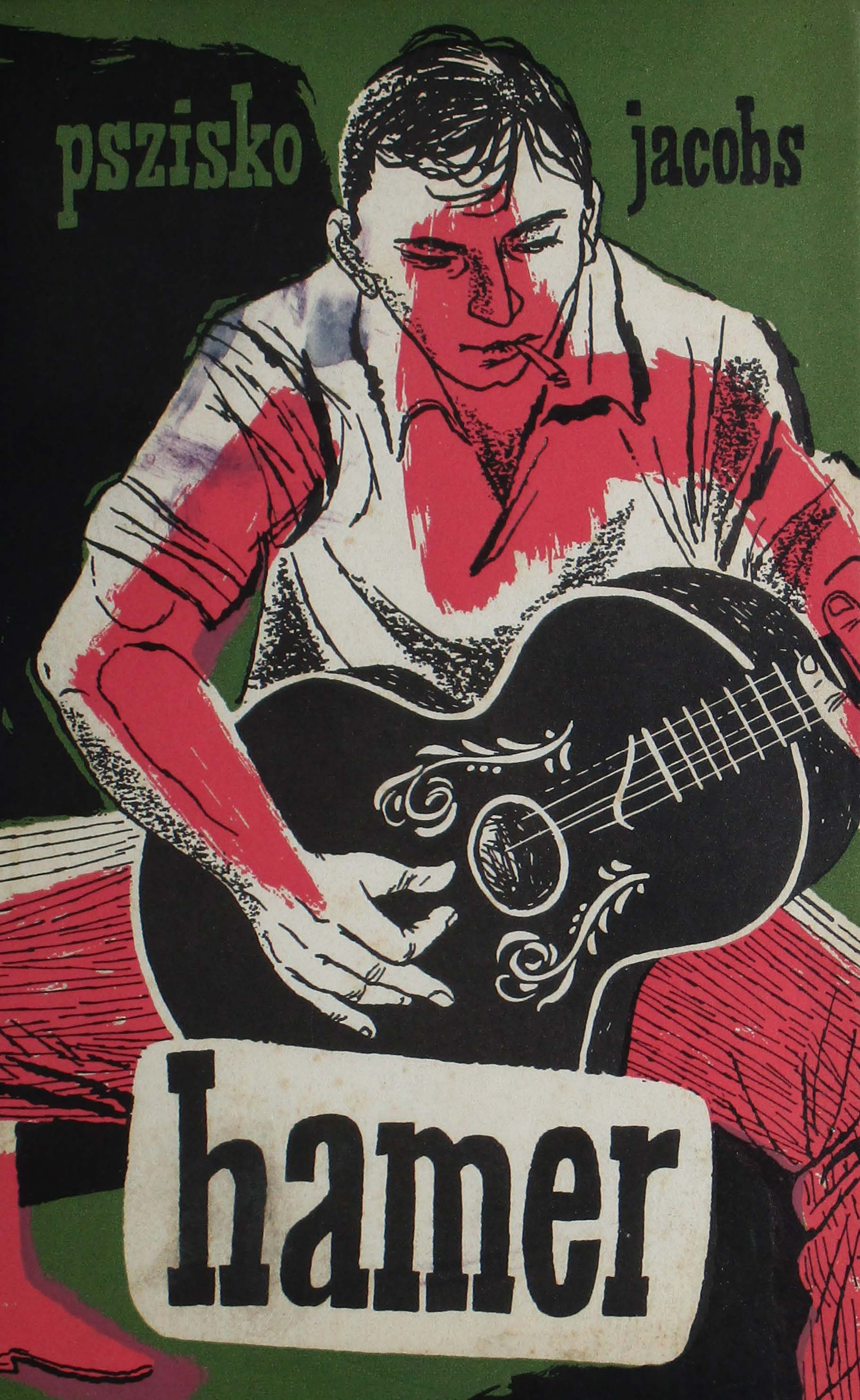

pszisko
jacobs
hamer

'Hamer' beschrijft de levensgang van een jongen, opgegroeid in een Haarlemse volksbuurt. Een jongen van de straat, één met de horde in de strijd tegen de rijke baffen en de sjouters. Zijn vader is een gewezen circusklant, zijn moeder een meisje van het platteland. Later maakt deze Justus Kerkling, bijgenaamd Hamer, zich los van zijn milieu. Hij komt in aanraking met een anarchistisch getinte jeugdbeweging van voor de oorlog, wordt een verwoed aanhanger van de 'revolutie', drinkt zich vol theorieën over mens en samenleving. Maatschappelijk beweegt hij zich zo'n beetje aan de zelfkant. Hij verdient zijn brood als los arbeider, als beroepswerkloze, als straatzanger met een gitaar. Ook schrijft hij wat. Dan komt de oorlog. De dromen over de revolutie, eens een woord vol gloed en warmte, vervagen in de maalstroom der verwikkelingen. Hamer komt in Duitsland terecht. Na de Bevrijding zijn de idealisten van weleer wat dikker, wat kaler en wat minder integer geworden. Maar ze blijven idealist. Ook al blijken de problemen in het persoonlijk leven van al deze mensen niet zo bijzonder veel te verschillen van die in de 'burgerlijke' milieus, zoals Hamer in zijn vrije huwelijk ervaart. En ook al blijken vele van deze idealen niet veel meer te zijn dan de verpakking van een vaag en machteloos gepraat. Het heimwee naar de jeugd in de straat – de tijd dat men nog vrij, wild en gewelddadig was – maakt zich dan ook op de meest onverwachte ogenblikken van Hamer meester.

VERVOLG OP ACHTERFLAP

Geb. f 8,90

Voor Piet Spigt
Ischa Jacobs

HAMER

Pszisko Jacobs

HAMER

AMSTERDAM
N.V. DE ARBEIDERSPERS
MCMLVII

De personen en gebeurtenissen in dit boek zijn denkbeeldig.

OPGEDRAGEN AAN MIJN MOEDER

INHOUD

I / DE BEIS

De wereld wordt groter naarmate je zelf groter wordt. De wereld wordt ook groter naarmate je je meer herinnert. Als je zes jaar bent, dan herinner je je reeds zeer veel. En er zijn steeds meer dingen, die je niet begrijpt. Dat begrijpen of de poging tot dat begrijpen is slechts belangrijk, als je stil in de schuur zit of anders boven op zolder. Dat gebeurt, wanneer het regent of, zoals nu, op het moment, dat je interesse voor je mecanodoos is verdwenen. Je zit boven aan het trapgat en kijkt omlaag. Je zucht, teneinde je borst ruimer te maken, want je zat voorover en had niet bemerkt, dat je zo lang zo weinig had geademd. Het trapgat is donker, want het is winter en je bent reeds een uur uit school. Het is koud en je smijt de mecano-onderdelen in de doos, neemt die doos onder je arm en zakt in het trapgat naar beneden. Op de tafel in de huiskamer ligt nog je schrift, het eerste schrijfschrift, dat vol was en dat je naar huis mocht nemen. Op het etiket staat: Justus Kerkling. Dat is je naam. En je bent geboren in het laatste jaar van de oorlog, zoals je moeder vaak zegt.

De moeder van Justus staat in de keuken. Zij is klein en mager, zelfs in de ogen van Justus. Wim, de jongere broer, staat bij de aanrecht en schuift, als moeder niet kijkt, met zijn hand in de richting van de repen koolraap. Als hij twee repen heeft gegrepen, loopt hij weg, de kamer in. Justus ziet de koolraap in zijn handen. 'Kleine dief,' fluistert hij. Wim loopt langs hem heen en verbergt zich achter de grote leunstoel. Daarvandaan klinkt nu het gedempte geluid van een vretende bok. Justus gaat naar de keuken, maar hij is net te laat. Moeder wast de koolraap en plaatst daarna de pan op het gas. Uit ervaring weet hij, dat het niet zal lukken nog wat van de koolraap te bemachtigen. Het schijnt, alsof moeder slecht ziet, maar heel goed hoort. Bij andere gelegenheden bleek reeds, dat zij het geluid van een deksel, die van de pan wordt getild, zelfs op zolder of in de tuin hoort. Dus stapt Justus terug naar de kamer, glijdt achter de grote stoel en grijpt de verbluft Wim een stuk raap uit zijn handen. Die begint niet te schreeuwen, want dan zou moeder merken, dat hij wat gepikt had.

Hij kijkt woedend en de tranen komen in zijn ogen. Bovendien begint hij te snuffen. Justus kauwt nagenoeg geluidloos.

Over een half uur komt vader thuis, dus loopt Justus zachtjes naar de gangdeur, want dat half uur voor etenstijd moet je niet in de buurt zijn. Je maag rommelt dan zo luidruchtig en moeder heeft altijd een of ander werkje of een boodschap. Nu ziet Wim zijn kans schoon. Hij roept: 'Moe, moe, hij gaat naar buiten!' Dus smijt Justus de gangdeur achter zich dicht, stuift de gang door en terwijl hij de buitendeur opent, hoort hij zijn moeder roepen. Straks zeggen, dat hij niets heeft gehoord. Hij slaat de buitendeur dicht en rent de hoek van de straat om. Erg gemakkelijk, dat je dicht bij de hoek woont. Als hij om de hoek is, rent hij schuin de straat over, een voortuintje in en hurkt achter het houten hek. Ja, hoor. Hij hoort zijn moeder roepen: 'Justus,' langgerekt en alsof zij vis verkoopt. Hij grinnikt en blijft zitten. Nog eens klinkt haar roep. Dan ziet hij door de spijlen van het hek, hoe zijn moeder om de hoek verschijnt en rondkijkt. Dat duurt kort, dan verdwijnt zij. Hij telt tot honderd en komt overeind. Hij veegt met zijn handen langs zijn broek en wil net het tuintje uitstappen, als Pluto, de hond van Bokma, zwijgend de hoek om stuift, terwijl voor hem uit een grijze kat met grote sprongen over de weg jaagt. De kat vliegt langs Justus heen, springt in de vensterbank en Pluto vliegt er achteraan, waarbij het grind naar alle kanten stuift. De kat kromt zich en heft zijn rechtervoorpoot. Pluto springt en jankt, als de katteklauw over zijn kop ritst. Dan hoort Justus achter zich het gefluit van Nees Bokma. Die komt dichterbij en zij moedigen de hond aan. Doch die gromt en blijft staan. Een bloedige schram loopt over zijn snuit. 'Rotkat,' zegt Nees, 'vooruit, Pluto!' De deur van het huis wordt geopend en de gravin verschijnt. Zij is geen echte gravin, maar de jongens hebben haar zo genoemd, omdat zij groot is en statig en altijd vanuit de hoogte doet. 'Mijn tuin uit, of ik roep de politie!' Nees en Justus stappen een stukje achteruit. Pluto trekt zich ook terug, grommend en zich schuddend, alsof hij net uit het water is gekomen. Nees brult: 'De graaf is op zijn paard weg, gravin,' waarna zij weg-

rennen, Pluto achter hen aan. De gravin is niet getrouwd. 'Rotwijf,' zegt Nees, als zij reeds de helft van hun straat doorgerend zijn. 'Als zij niet was gekomen, had Pluto die kat gegrepen en 'm zijn rug gebroken.' Waarna een bloederig gesprek begint over Pluto en de kat.

Midden in de straat woont de smid. Hij heeft veel kinderen, twee van hen jongens van de leeftijd van Nees en Justus. Die twee jongens staan voor de smederij, te zamen met Bul van de schoenmaker. Zij komen dreigend op Nees af, doch die roept Pluto en dan gaan de smidsjongens en Bul verder met ballen. Justus en Nees gaan voor de deur van Beesters staan. De Beesters zijn een uitgebreide familie, minstens vijf dochters en vijf zoons. Beesters is een reus van een vent, met een scherp gezicht, en zijn vrouw ziet eruit als een grote muis, een spits, grijs gezicht en handen en voeten, die zich bewegen zoals de poten van een muis. Jan Beesters komt naar buiten. Hij schuift steeds zijn bovenlip over zijn onderlip, zodat de huid beneden die onderlip ruw is en afgezet met een dunne, zwarte lijn, want hij wast zich maar zelden. De drie jongens doen 'vliegende stap'. Je zet je af van de vensterbank en probeert met een zo gering mogelijk aantal stappen de middenweg over te komen. Het is een veel voorkomende bezigheid in de straat. De meisjes en de jongens doen het, totdat zij vijftien, zestien jaar zijn. Justus is van de drie de beste. Dan komt een jongere broer van Jan Beesters naar buiten. Hij heeft een reusachtig dikke boterham in zijn handen, waarop rookvlees. Dadelijk schiet Jan op hem af en probeert te ruilen: vijf knikkers voor de rest van de boterham. De jongere broer weigert en Jan gaat zijn huis binnen. Justus zou nooit knikkers voor brood geven. Maar dat komt, doordat hij altijd genoeg te eten krijgt. Nees gaat ook naar huis. Justus denkt erover om naar huis te gaan, maar hij wacht eerst af, of de smidsjongens en Bul van de schoenmaker willen verdwijnen. Die hebben vast wel gezien, dat Nees en Pluto naar binnen zijn. Zij kijken niet in de richting van Justus, maar je ziet aan hun houding, dat zij wachten, totdat hij langs zal komen. Het is bijna geheel donker geworden en hij hoopt, dat zijn vader nog even wegblijft. Oud, de schoenmaker,

stapt langs en zegt tegen hem, dat zijn vader in aantocht is, waarop Justus langs de muur in de richting van zijn huis schuift, tegen beter weten in hopend, dat hij ongemoeid gelaten zal worden. Hij is reeds twintig meter gevorderd, als de smidsjongens en Bul zwijgend op hem af stuiven. Zij krijgen hem te pakken en gooien hem op de grond. Justus schreeuwt niet, maar schopt Bul tegen zijn knie. Die slaat hem op zijn hoofd en als hij probeert op te staan, stompen de smidsjongens hem tegen zijn borst en buik. Hij beschermt zijn gezicht, want als vader en moeder merken, dat hij heeft gevochten, zwaait er wat. Justus huilt zwijgend, terwijl de anderen hem vasthouden en proberen zijn armen voor zijn gezicht vandaan te trekken. 'Spuug hem op zijn smoel,' zegt Bul. Terwijl Justus op de grond ligt, ziet hij in het lantaarnlicht aan de overzijde zijn vader lopen. Nu is alles verloren, denkt Justus. Zijn vader tuurt in de richting van de vechtende jongens. Dan schiet hij geluidloos als de grijze kat van daarstraks over de straat, grijpt Bul in zijn nek en slingert hem een paar meter weg. De smidsjongens krijgen een draai om hun oren en rennen de smederij binnen, schreeuwend, alsof de duivel hun op de hielen zat. Justus huilt met kleine snikken. Zijn vader zegt: 'Hou op met dat gejank' en dan horen zij de smid iets schreeuwen. Met een ruk draait vader zich om. Hij schijnt kleiner te worden en hij trilt, alsof hij het koud heeft. Hij grijpt de rechterhand van Justus vast, zo hard, dat het pijn doet. Zij stappen naar de smid. 'Wat wou jij, oudijzerjood?' gromt vader. Maar de smid zegt niets. Vaders hand trilt met nog steeds pijnlijke greep om de hand van Justus. De smid zegt nog steeds niets. Hij draait zich om en gaat naar binnen. Hoewel alle kleine jongens menen, dat hun vader erg sterk is, heeft Justus altijd gemeend, dat de smid de sterkste man van de straat was. Hij is zo groot en zo zwaar en zijn armen zijn behaard. Maar hij was daarstraks onmiskenbaar bang voor vader. 'Kom mee,' zegt deze, terwijl zijn hand onverzwakt de hand van Justus omklemt. En zij gaan naar huis.

Zo sterk als vader zijn en geen vrees te hebben voor de smidsjongens en Bul van de schoenmaker te zamen en geen vrees te hebben

voor vader zelf. Hoe zou het zijn, als vader en hij even sterk waren? Vecht je met je eigen vader? Naast hen woont De Roode. Die hebben een jongen van zeventien, achttien, Piet heet hij, en die vecht wel eens met zijn vader, maar niet lang, want zijn vader slaat hem een bloedneus of duwt hem met zijn hoofd tegen de muur op het plaatsje, zoals Justus laatst zag. De Roode heeft een groot litteken op zijn gezicht en hij vloekt vaak lang en luid, zodat je rug er koud van wordt, een eentonige reeks van vloeken, alsof hij daarmede iets wil breken of stukzagen.

Zijn vader steekt de sleutel in het slot. De gang is donker. De deur van de kamer gaat open en moeder tuurt de gang in. Justus laat zijn vader voorgaan, zodat zijn moeder hem niet ziet. Vader en moeder zeggen elkaar niet gedag. Wim zit al aan tafel en Dientje zit in haar hoge stoel. Vader stapt naar Dientje toe, die een onverstaanbaar gesprek begint. Maar dan wordt moeder Justus gewaar en begint een serie van verwijten, dat hij is weggelopen, terwijl er mosterd gehaald moest worden. Het aantal verwijten wordt uitgebreid, als zij ziet, dat zijn kleren smerig zijn en dat hij heeft gehuild. Vader zegt, terwijl hij met zijn zwarte vingers langs de wang van Dientje strijkt, dat zij haar bek moet houden. Moeder gaat de keuken in, blijft praten, hoewel niemand luistert, ook Justus niet.

Als er wordt gegeten, zwijgt elk, met uitzondering van Dientje. Maar die is nog te klein om te begrijpen, dat je niet mag spreken onder het eten. En bovendien is zij de uitverkorene van vader. Dat komt waarschijnlijk, doordat zij een meisje is. Tegen Wim en Justus is hij tenminste heel anders. Justus kijkt naar zijn moeder. Die eet met kleine, voorzichtige happen, heel anders dan vader. Justus en Wim eten net als vader: grote happen, snel kauwen, snel slikken. Alleen als je bord helemaal schoon is, krijg je nog wat. Hoewel Justus bang is voor zijn vader en soms fantaseert, dat hij hem doodschiet met zijn zelfgemaakte, houten revolver, kijkt hij nu met bewondering naar hem. Justus zal morgen aan de jongens vertellen, dat de smid bang was. Vader heeft een korte, dikke nek en een forse neus, waar-

van de gaten zich openen, als hij kwaad wordt. Hij heeft dikke handen, waaraan brede, stompe vingers. Hij slaat hard, als hij kwaad is, maar de vrees voor de slagen is minder groot dan de vrees voor het wilde, sombere gezicht en de stem, die gromt, ergens vanuit zijn borstkas, en slechts met moeite door zijn mond naar buiten komt. Het slaan is dan eerder een verlossing.

Na het eten moeten zij dadelijk naar bed, Dientje in de grote wieg, Wim in het korte houten ledikant en Justus op het veldbed. Op de zolder is een kleine lamp, veel kleiner dan die van de kamer van vader en moeder. Soms staat Justus in het donker op, opent de deur van de slaapkamer van vader en moeder en draait daar het licht aan, maar Wim begint te jengelen en dan klinkt de stem van zijn vader van beneden, waarna Justus snel het licht uitdraait, de deur dicht doet en in het donker over de zoldervloer snel naar naar zijn bed schuifelt. 'Ik breek je morgen je nek,' zegt hij tegen Wim.

De dag na de vechtpartij met de smidsjongens en Bul is een zaterdag. Justus kan op school niet wachten, totdat het middag wordt en hij bekrast zijn handpalmen met potlood, waarna de juffrouw hem voor de klas roept en hem venijnig op die bekraste handpalmen slaat. De juffrouw heeft een bril en wordt snel rood in haar gezicht.

Zij zitten op de stoep voor het huis van Justus. Het is midden in de winter, maar op de stoep is het warm, doordat de zon erop schijnt. Nees Bokma is er en Joop Lindeman en Henkie Laak. Die hebben Justus voor de zoveelste keer gevraagd te vertellen, hoe dat nu precies was met de smid en met de vader van Justus. Het verhaal wordt steeds kleuriger en er is werkelijk bijna gevochten. De smid is hard naar binnen gerend, want anders... Op hun beurt verhalen de jongens van de kracht van hun vaders en oudere broers en zij maken een lijst op van de sterkste mannen van de beis, de straat. Joop Lindeman en Henkie Laak krijgen verschil van mening en beginnen te vechten. Zij stoten met hun hoofden tegen de deur en moeder verschijnt en jaagt hen weg. Omdat Pluto erbij is en omdat zij met hun vieren zijn,

durven zij wel bij de smid gaan kijken. Daar is niet veel te zien, want de knechts zijn al naar huis en de smid ruimt een beetje op. Het vuur gloeit nog wat na. De smidsjongens en Bul van de schoenmaker komen op hen af. Zij blijven staan, totdat Henkie zo luid hij maar kan de smederij in gilt, dat zij stinkende katholieken zijn, waarna de vier jongens met Pluto wegrennen, niet ver, want er zijn twee harmonikaspelers, die voor de deur van Hol staan. In de deuropening staan Rien en haar moeder. Rien heeft geen vader. De moeder is een grote, zware vrouw met donkere haren en wenkbrauwen. De mannen spelen en zingen, waarna zij geld ophalen. Een van hen spuugt zijn pruim voor de voeten van Justus. Zij beginnen opnieuw te spelen. Die van de pruim trekt zijn mond scheef bij het zingen en de jongens stoten elkaar aan en trekken ook hun mond scheef. Een paar meisjes, die van Narrovi, dansen. Justus vindt, dat de muzikanten slecht spelen en nog lelijker zingen en wil de anderen gaan voorstellen te gaan huilen als honden, zoals zij laatst deden bij het orgel. Maar dan is het afgelopen en gaan de harmonikaspelers bij Hol binnen. De jongens blijven nog wat staan, horen binnen gelach en gepraat en als de roodharige Rien de deur dichtslaat, na eerst haar tong te hebben uitgestoken, horen zij, hoe de harmonika's binnen beginnen te spelen. Waarna zij weggaan.

Bij de groentewagen staat de handelaar en kijkt scherp om de wagen heen. Er is dus geen kans op een appel of een wortel. Voordat iemand weet, wat er precies aan de hand is, rollen Joop en Henkie op de straat, elkaar stompend en blazend als katten op de schuur. Maar Joop begint als altijd te huilen en hij loopt weg, terwijl hij roept, dat hij zijn broer zal sturen. Kees met de zuurwagen komt langs en de jongens bedelen om een zure bom of anders een uitje. Kees zegt niks en stampt zwijgend achter zijn wagen aan. Hij heeft een voetgebrek en omdat zij niks krijgen, roepen zij, dat hij die spijker uit zijn schoen moet halen.

Dan hoort Justus, hoe in de verte zijn moeder hem roept, langgerekt en alsof zij vis verkoopt. In een ren gaat hij naar huis. Hij is

een trein, die over het land raast, sissend, stampend en fluitend. Voor het huis moet de trein een bocht maken om de lantaarnpaal heen. Hoewel moeder duidelijk hoort en ziet, dat er een trein aankomt, moppert zij, dat Justus nooit in de buurt is, als er een boodschap gedaan moet worden. De trein sist nog even na, fluit en dan gaat Justus achter moeder aan naar binnen.

'Hoe vond u de trein, moeder?' 'Mooi, jongen, maar stil, want je vader slaapt' en zij praat nog veel meer, waarnaar hij niet luistert, omdat je toch niet de tijd hebt te begrijpen, wat zij bedoelt met de opeenvolgende nieuwe dingen, die zij naar voren brengt. Justus houdt van zijn moeder, hoewel zij steeds zoveel dingen gebiedt en verbiedt. Juist doordat het er zoveel zijn, hoor je niets meer. Anders is het met vader. Die zegt weinig, tenminste tegen moeder en de kinderen, maar als hij wat tegen Justus zegt, dan moet die direct op de juiste wijze reageren, anders snuift vader diep en geeft je een klap. Van zijn vader houdt Justus niet. Voor zijn vader heeft hij vrees, ontzag en bewondering. Op dit moment ligt zijn vader te snurken op de sofa in de voorkamer, een zakdoek over zijn gezicht. Zelfs slapend is hij angstaanjagend en je fluistert in zijn nabijheid.

Moeder is goedgehumeurd. Zij strijkt Justus over zijn hoofd en zegt tussen vele dingen, die hij zorgvuldig niet hoort, dat hij wat mosterd moet halen. 'Mag ik een cent, moeder?' Dat mag en Justus is snel de deur uit. Jongens van twaalf, dertien spelen bokstavast en hij blijft staan kijken. Daaraan mag je niet meedoen, zelfs niet als tussenbok. Er is een groot lawaai, als een der grootste jongens met een plof drie, vier bokken over de grond doet rollen. Er wordt gelachen, gevloekt, getrapt en dan is er een kleine vechtpartij. Die grote jongen is een broer van Nees Bokma en een der weinige knullen – de jongens, die nog op de gewone school gaan – die met de grote jongens en meiden meedoet, dansen en zo, op de steiger. Dan herinnert hij zich de cent en de mosterd en loopt hij hard naar Verduin. Er zijn drie vrouwen, vier meisjes en nog een jongen. Dat betekent lang wachten. En lang wachten, terwijl je niets kunt doen, is

moeilijk. Hij probeert te lezen, wat op de houten vakken staat: suiker, zout, rijst, soda en wat op de kisten en dozen staat: thee, koffie. Dan draait de koffiemolen, waarachter Verduin staat. Hij knipoogt tegen Justus en zegt luid, zo luid, dat allen in de winkel naar hem kijken: 'Ha, die Justus van Maurik!' Dat zegt hij altijd, maar Justus weet niet, wie die Van Maurik is. In elk geval heeft hij nu reeds een hekel aan hem, omdat hij elke keer niet weet, wat hij moet zeggen. Meestal zegt hij, zoals nu, met zijn schorre jongensstem: 'Dag, mijnheer Verduin.' Een paar meisjes achter hem giechelen, zodat zijn hals begint te gloeien en hij op zijn hoofd moet krabben van de plotseling opkomende jeuk. Eindelijk is hij aan de beurt. 'Vijf cent mosterd en een gelukstoffee.' De mosterd gaat in het kopje en in de gelukstoffee zit niets. Die zit in zijn mond, voordat hij de deur uit is. Heftig kauwend staat hij voor de winkel en ziet, dat de jongens van daarstraks verdwenen zijn. Het is stil in de beis. Hier en daar staat een man met een wagen, die wat bezorgt, brood, melk, groente. Hij snoept van de mosterd, maar dat smaakt niet met de toffee in zijn mond.

Als hij binnenkomt, slaapt vader nog en hij krijgt zijn brood op de keukentafel, op een krant. Moeder wacht, totdat hij heeft gebeden en dan kan hij gaan eten. Wim en Dientje liggen op bed. Wanneer het brood op is, drinkt hij aan de kraan. Hij drinkt zoveel, dat het water naderhand in zijn maag klotst. Dan klinkt buiten het geroep van Nees Bokma: 'Ioe-oe!' en staat Justus dadelijk voor de deur. 'Vraag, of ik bij je mag spelen.' 'Mijn vader is thuis,' zegt Justus. 'Vertel nog eens van je vader en de smid.' Het komt niet tot het opnieuw vertellen, want de vader van Bas en Freek van Dam komt langs. Hij heeft een rood gezicht en hij is dronken. De jongens sluipen achter hem aan. Hij draait zich om en zwaait met zijn vuist naar iemand, die er niet is. Hij gaat verder, strijkt met zijn mouw langs de muur en steunt zich bij een vensterbank. In de verte zie je Bas van Dam zijn huis in schieten om zijn moeder te waarschuwen. Van Dam gaat verder. Maar bij de volgende vensterbank blijft hij ook staan. En hij moet overgeven. Hij schudt daarna met zijn hoofd en gaat verder.

Justus en Nees blijven staan op de plaats waar Van Dam heeft over gegeven. Zij zien stukjes brood en worst en het stinkt. Er komen meer jongens bij, maar er wordt niet gelachen of gejoeld. Zij zijn nieuwsgierig, zoals je nieuwsgierig bent bij het zien van een ziek paard of bij twee honden, die vastzitten. Van Dam loopt naar huis, steunt zich bij bijna elke vensterbank. Zijn gezicht is nog steeds vuurrood en hij praat aan een stuk door. Als hij voor zijn huis staat, haalt hij een sleutel uit zijn zak en probeert de deur te openen. De sleutel valt en hij probeert hem op te rapen. Hij ziet niet goed, schijnt het, want hij grijpt verscheidene keren naast de sleutel. Hij heeft hem weer in zijn hand en probeert opnieuw. De sleutel valt weer en dan bonst Van Dam op de deur: 'Open, verdomme' of zoiets. De deur gaat open en zijn vrouw trekt hem naar binnen, zwijgend. Binnen hoor je alleen wat gestommel. Dan is het stil. De jongens komen dichterbij. Zij kijken naar de sleutel. Niemand durft die op te rapen, zoals je bang bent voor een vergiftige pad of wesp. Nees schopt er met zijn voet tegen. Het ding vliegt met zacht gerinkel een meter weg. De sleutel ligt daar en de jongens kijken. Totdat de moeder van Rien Hol hen opzij duwt, de sleutel opraapt en die dan in de brievenbus gooit. Je hoort de plof op de deurmat en dan is het huis van Van Dam als alle andere huizen in de beis en gaan Justus en Nees naar Henkie Laak, vragen, of die buiten komt met het grote stuk steigertouw, om paardje mee te spelen.

II / HET TERRITORIUM

Eerst is de beis, de straat, je gebied. De beis heeft randgebieden: de straten erombeen, het urinoir bij het plantsoentje, de voortuinen om de hoek, het stuk land, dat braak ligt. Maar je keert steeds spoedig terug binnen de rij van een honderd huizen. Je voelt je daar thuis, ook al wonen daar de smidsjongens en Bul van de schoenmaker en al zijn er volwassenen, die je uit de weg moet gaan. In de beis ken je de deuren en de ramen van elk huis, je kent de figuren in het plaveisel en de stoepranden, je weet, waar de putten zijn, je weet bij wie je voor de deur kunt spelen, zonder weggejaagd te worden.

Je wordt ouder en de beis blijkt te eng. Je verplaatst je verder, je zwerft uit. Er is de zand- en steensteiger, er is het bolwerk, er is bij de spoordijk de bananenloods en de grote verwaarloosde tuin, waar je in de zomer aalbessen en kersen vindt. Er is het stukje land, waar je nu regelmatig komt. Je voetbalt er, je maakt holen in de grond, waarin je gaat zitten met een kaars en waarin je een geheime bergplaats maakt, of je bouwt er een tent. En als je verder trekt, kom je bij de tuinen, waar peren en appels groeien, en maak je vlotten, waarmee je over vaarten en sloten gaat. De tijd na vier uur is te kort voor de grotere tochten en je richt je belangstelling op de woensdagmiddag en de zaterdagmiddag. Die middaguren zijn als de dagen voor de groep, die wordt uitgezonden door de stam: om voedsel te zoeken, om het gebied te verkennen, om op roof uit te gaan.

Het is half vijf. Om zes uur komt de vader van Justus naar huis. Dus heeft hij nog anderhalf uur. Dat is lang, voordat je begint en dat is kort achteraf. Het is midden augustus en zojuist is hij uit school gekomen, de eerste dag in de derde klas, na de vakantie. Die vakantie was een aaneenschakeling van voetballen, tenten bouwen en circus spelen geweest. De grote figuren waren Polly Perucal en Peer Krom en dan verder Tom Mix, terwijl Dempsey's rol was uitgespeeld. Nees Bokma was eerst steeds Dempsey geweest en hij, Justus en de anderen waren eensgezind van mening, dat die zijn kracht ontleende aan het eten van citroenen, hoe zuurder hoe beter. Nees Bokma

wilde steeds winnen en sprak dit van tevoren af. Maar Justus, hoewel steeds belovend, dat hij zich zou laten verslaan, versloeg Dempsey keer op keer, ondanks het feit, dat Nees na elke ronde verklaarde, dat Dempsey nu eerst drie citroenen had gegeten en dus niet te verslaan was. Justus kon zich niet gewonnen geven en Dempsey werd te vaak verslagen dan dat Nees die rol langer wenst ete spelen. Dus werd Nees met behulp van een oude hoed van zijn vader en een grote, zwart geschilderde houten revolver nu Tom Mix. Die trad meestal op in het circus en ook hier faalde de afspraak met Justus. Met schieten ging het nog, maar bij de veel voorkomende lijf aan lijf gevechten verloor Tom Mix. Dan verloor hij steevast zijn koelbloedigheid en probeerde zijn revolver op te rapen om tegenstander Justus zonder pardon naar de andere wereld te helpen. Justus was te sterk. Hij was de sterkste van de groep, niet groot, eerder tenger, met enigszins naar binnen geplaatste voeten, een langwerpig hoofd, waarboven krullend haar. Hij had hetzelfde wilde gezicht als zijn vader, hetgeen wel overeenstemde met zijn schorre stem, doch niet met zijn tengere figuur.

Tom Mix had een taaier leven dan Dempsey, dank zij de revolver, waaraan gehoorzaamd moest worden. De tent was van jute, de tentstokken waren twee grote stelten. Het was een grote tent.

Maar de meeste aandacht bestond sinds enige weken voor het voetballen. Hier was de rol van Nees Bokma geringer van betekenis. Hij had lange, dunne benen en voeten, die niet deden, wat hij van plan was ermede te doen. Henkie Laak en Joop Lindeman waren de grote figuren. Henkie had een drietje en het veld was het landje waar veel stenen lagen en waar veel kuilen waren. Justus was geen groot voetballer, maar vasthoudend tot diep in de brandnetels.

Justus zat nog in de pereboom in de tuin – er zat dit jaar weinig aan, vond moeder, maar wie klimt, die vindt – toen hij buiten Nees hoorde: 'Ioe-oe'. Dus gleed hij snel uit de boom, schaafde daarbij zijn knie en plofte in het grind. Zijn moeder was boven aan het werk. Dat was een geluk. Ongehinderd kwam hij naar buiten. Behalve

Nees waren er Henkie, Joop, twee jongens van Beesters, Gerrit Waver, Dorus Bos en nog een paar kleine jongens. Meteen, dat Justus verscheen, werd er geschreeuwd: 'Hou de pinanties, neem de pinanties, drie corners een pinantie, vliegende kiep, ik bij Henkie, nee ik, met ingooien', maar omdat de bal van Henkie was, zei die dat hij de baas was. Zij trokken naar het landje, brachten het veld in orde en kozen partijen. Zij speelden een uur en toen moest Henkie naar huis om te eten. Er gingen nog enige jongens mee, maar Justus, Nees, Joop en wat grut bleven. Er werd geworsteld en toen zij stil zaten, omdat het zo warm was, kwam het gesprek op appels en peren. 'Ik weet een goed plekkie,' verklaarde Joop en hij wilde het Justus net in zijn oor fluisteren, toen die opeens tussen zijn tanden siste en wees naar twee jongens, die het landje op waren gekomen. Aan hun kleding kon je zien, dat het baffen waren, jongens uit de rijkere buurt, en nu het groepje stil was, kon je het ook horen. Justus gaf zijn aanwijzingen voor de omsingeling. Joop en Nees slenterden weg. De anderen speelden met steentjes en grassprieten, totdat Justus een schreeuw gaf en zij allen op de twee baffen afrenden. Die probeerden nog weg te komen, maar zij werden vastgehouden door Joop en Nees. Een van de twee begon dadelijk te huilen en viel op de grond, toen Nees hem een slag in zijn gezicht gaf. De andere stond tegen de schutting en had zich losgemaakt door een harde trap tegen de scheen van Joop. Die stond te kreunen en te wrijven. De jongen bij de schutting zag wit en had zijn handen in elkaar geklemd. 'Ik vind jullie gemeen,' zei hij in de typische baffenspraak, 'ik vind het gemeen om met zijn allen tegen twee te vechten.' Justus bauwde hem na, zei tegen de anderen, dat zij die huilebalk op de grond maar stront in zijn gezicht moesten smeren en dat hij alleen met die andere baf zou vechten. De huilebalk kreeg op zijn gezicht, wat Justus had gezegd, en daarna rukte hij zich los en rende huilend en zijn gezicht wrijvend weg. Waarna Justus de jongen bij de schutting aanviel. Die wilde boksen en Justus kreeg een slag tegen zijn lip, zodat die begon te bloeden. Hij dook op de baf af, kreeg zijn blouse te pakken en

rukte eraan. De baf, die een hoofd groter en veel zwaarder was dan Justus, draaide weg van de schutting. Justus werd meegesleurd en de baf was zo sterk, dat de voeten van Justus van de grond kwamen. Justus vocht als een echte straatvechter, duikend en met zijn hoofd stotend. Hij greep de baf bij zijn haren en rukte er hard aan, zodat de jongen luid schreeuwde. Daarna rolden zij over de grond, waarbij de schone kleren van de baf smerig werden. De lip van Justus bloedde flink en over zijn wang had hij een schram. Opeens hoorde hij Nees roepen, dat er een kerel aankwam. Hij liet de baf los en zag, hoe een dikke man hard kwam aanlopen. De troep jongens stoof weg. Gelukkig was de kerel dik, zodat hij niemand te pakken kreeg, zelfs het grut niet. In de straat stonden zij te hijgen en Justus likte aan zijn lip, trok zijn kleren recht en klopte zich schoon. 'Ben ik van achteren smerig?' Joop klopte aan de achterkant. Zij praatten nog wat schreeuwerig na over de vechtpartij en over de stront op het gezicht van de huilende baf. Het duurde maar kort, want er moest gegeten worden.

De volgende dag was het nog warmer en hoewel Henkie zijn voetbal van binnen had gehaald, voelden er maar weinig voor het spelen op het landje. Natuurlijk zat daarbij de vrees voor een mogelijke terugkomst van de dikke kerel van de vorige dag, de baffenvader. Dus trokken zij naar de steiger. Er lag zand, als altijd, waarin je kuilen kon graven. Er waren witte stenen gelost, waarvan je forten kon bouwen, maar zij kropen in het aangrenzende plantsoen, onder de bomen en de struiken. Rien Hol was er ook en zij kregen haar zover, dat zij de jongens in haar broek liet kijken. Er waren ook grote jongens en een van hen werd vervelend, want hij ging boven op Rien liggen en bootste na, wat naar gezegd werd, de grote mensen deden, als zij bij elkaar in bed lagen. Daardoor kon je niets meer zien en bovendien werd Rien kwaad, omdat haar kleren vol met aarde kwamen te zitten. Rien ging weg en de jongens praatten nog wat na over meisjes en wat de grote mensen deden. Wat de grote jongen vertelde, werd maar half geloofd en zelfs voor diens geslachtsdeel was er maar matige belangstelling. Zij gingen toch maar forten

bouwen, waarbij Joop Lindeman de leiding had. Na voltooiing van het fort, gingen zij binnen zitten en Justus was Floris de graaf. Zij zaten op de stenen, die nog warm waren van het bakken, en de jongens hadden rode gezichten, waarop het zweet gekronkelde streepjes trok door het stof van de stenen. Nu het fort klaar was en graaf Floris al spoedig werd vermoord, wisten zij niet wat verder met het fort te beginnen. Een paar jongens kregen ruzie en spogen op elkaars kleren. 'Als jullie niet ophouden, krijg je allebei een klap op je smoel,' beloofde Justus en daarna klommen zij allen naar buiten en gingen op de demp voor de steiger staan. Die demp was gevormd door de vele stenen en het zand, die de jongens in het water hadden gegooid. Elke keer werd de demp verlengd en als de mensen van de gemeente de demp hadden weggehaald, dan begon het maken van een nieuwe dadelijk opnieuw. Dat maken was een link spel. Je gooide zand en stenen in het water, totdat je iets begon te zien. Dan kwam er alleen zand en dat zo lang, totdat dit boven het water uitkwam. Op die bovenste laag ging je staan trappelen. Dat heette gampie-trappen. Er werd geloot, wie als eerste op de gamp mocht. Je schoenen en je kleren werden nat. Justus trapte elke keer zo lang, dat het water omhoog spatte. Dan was het eigenlijk geen gampie meer en moest er nieuw zand op. Maar dan was de volgende aan de beurt. Daarom trapte Justus zo lang. Hij had al eens geprobeerd in zijn eentje gampie te trappen, maar het duurde te lang, voordat hij genoeg zand had aangedragen en toen hij genoeg zand had gehad, was er niets aan geweest, omdat er niemand bij was en toen er eindelijk andere jongens kwamen, moest er geloot worden.

Onder de steiger zitten ratten. De jongens staren in de duisternis en luisteren. Maar je ziet en je hoort natuurlijk niks. Zij zoeken bij de viskraam viskoppen, leggen die op de demp en gaan er boven zitten, doodstil. Justus heeft een witte steen in zijn hand. Zij wachten. Een der jongens begint te giechelen en Justus schopt hem tegen zijn billen. 'Tellen,' fluistert Justus en geluidloos telt Joop. Hij is boven de vierhonderd, als zij wat zien bewegen. Justus heft de steen. Zij

zitten stil als katten, die op vogels loeren. Eerst zie je een spitse snuit. Het is een kleine rat. Je ziet hem snuffelen, zijn snuit in de wind. Hij gaat terug. Zij blijven stil zitten. De armen van Justus beginnen te trillen van de inspanning en hij begint in zich zelf te tellen. Als je telt, houd je het langer vol. Hij weet niet tot hoever hij is gekomen als de rat opeens geheel verschijnt en hij de steen laat valen. 'Raak!', schreeuwen de jongens. Het schijnt, dat de rug van de rat is gebroken. Hij is niet dood en probeert weg te kruipen. Justus springt op de demp en slaat met de steen op de rattekop. Het bloed spat in het water. Hij pakt de rat bij de staart op en triomfantelijk smijt hij hem op de steiger. Het lukt maar zelden, dat je een rat vangt, omdat zij schuw zijn en omdat de steen meestal naast de rat valt. De rat wordt op een paar witte stenen gelegd, vlak bij de tassen stenen. Zij klimmen allen op de dichtstbijzijnde tas en om de beurt smijten zij een steen op de rat. Ten slotte zie je alleen een grote bruinrode vlek en zij schoppen dat in het water. Telkens als er andere jongens of meisjes op de steiger verschijnen, wordt met trots verteld, hoe Justus een rat heeft geraakt en wordt er op de bebloede stenen gewezen. Totdat het tijd is om naar huis te gaan, blijft het rattedrama het onderwerp van het gesprek.

Alleen de acht- en negenjarigen mogen mee. Bas van Dam is elf. Hij is wel groot, maar hij zit in de vierde klas en omdat hij gewillig is, wordt goed gevonden, dat hij meegaat. Zij zullen naar het perenplekkie gaan, dat Joop weet. De jongens hebben stokken gezocht, waarin zij randen en figuren snijden met de messen van Nees en Bas. Zij hebben speren en degens met vervaarlijke punten en zij hebben knotsen. 'Geen gedonder met kapotte schoenveters en klompen,' heeft Justus gezegd. Bas zijn rechterklomp is gescheurd en er zit een ijzerdraadje omheen. Hij heeft echter beloofd zijn klompen dadelijk uit te trekken, als zij hard moeten lopen. Zij gaan langs het landje, langs de tennisbaan, onder het viaduct door, over een brug. Dan gaan zij met een grote boog rechtsaf, naar de wilde rabarbervelden.

Er komt een troepje vreemde jongens aan. Die hebben geen stokken en als Justus en de zijnen erop afstuiven, schreeuwend en zwaaiend met degens, speren en knotsen, rennen zij weg, op een afstand scheldend en stenen gooiend, die niet ver genoeg komen. Daarna klimt de beis-groep op het hek van het sportterrein en schreeuwt naar en schelt tegen de baffenjongens, maar dezen zeggen of doen niets terug in de richting van de hekkenklimmers. Die keren terug in de wilde rabarbervelden en jagen er doorheen als in een gevecht, priemend, speerwerpend en slagen met hun knotsen uitdelend. De grote bladeren komen vol met gaten en scheuren en de muggen vliegen in wolken omhoog. Zij zijn in de oerwouden, waar de muskieten dansen en in het gebladerte de slangen en de leeuwen loeren.

Zij trekken verder, langs huizen in aanbouw, waaraan zij geen aandacht kunnen besteden, omdat Joop dringt snel naar de peren te gaan. In de buurt van de perenplek worden zij stiller: niet spreken, zachtjes lopen en onschuldig kijken. Daar is de muur met klimop. Bas gaat staan, met zijn handen gevouwen voor zijn buik. Justus stapt in de gevouwen handen, rukt met beide handen even aan het hoofd van Bas, trapt op diens schouder en ligt met zijn buik in de klimop op de muur. De anderen kijken met vragende gezichten omhoog. 'Er zijn een paar wijven in de tuin,' fluistert hij naar de gezichten beneden. 'Wat doen ze?' vraagt Joop. 'Ik weet het niet, ze kletsen en wijzen naar de bloemen.' Hij springt omlaag. Dat wordt dus niks. Zij beraden wat te doen. Wachten? Het is niet lang een probleem, want er komt een man aangelopen, een tuinman of zoiets. Die jaagt hen weg. Ze hebben niets te zoeken bij die muur. Omdat de man nog betrekkelijk jong is, zeggen de jongens niets, zoals je in het oerwoud ook een olifant of een sterke troep vijanden onopvallend uit de weg gaat. Zij lopen terug in de richting van de stad. Sommigen smijten hun stokken weg en twee beginnen te vechten. Zij naderen de huizen in aanbouw. Zij lopen ervoor langs, erachter langs en een man komt in hun richting gelopen. Hij steekt zijn vuist op en schreeuwt, dat zij moeten opdonderen, tuig, gajes.

De troep jouwt en scheldt. De man is een jaar of zestig en heeft een grote blauwe neus. 'Bieteneus! bieteneus!' begint Joop en de anderen vallen hem bij. Maar als de man dichterbij komt en aanstalten maakt om het hekdeurtje te openen, rennen zij weg, de stokken boven hun hoofden zwaaiend en tierend: 'Bieteneus! bieteneus!' Zij lopen langs een plantsoen, dan langs een weg met bomen. Daar is de brug. Vlak daarvoor is een stuk land met afbraakhout, lorries, stenen. Zij kruipen onder het hek door, waarbij Bas, die nogal stijf is, zijn broek en zelfs zijn bil openhaalt. Hij trekt die broek uit en een van de jongens heeft een speld, waarmee de scheur wordt dichtgemaakt. Op zijn rechterbil zie je een bloedige schram. 'Het beste is er pis op te doen,' zegt Nees, maar als enkele jongens hun broek beginnen los te maken om de bil van Bas van het geneesmiddel te voorzien, oordeelt Bas, dat het niet nodig is en hij trekt snel zijn broek aan. De jongens pissen toch en nu moeten zij opeens allemaal en springen de zilveren stralen hoog boven hun hoofden. Bas komt het hoogste, maar dat is niet verwonderlijk, want hij is de grootste en drinkt en eet altijd ontzaglijk veel.

Zij richten hun aandacht op de materialen, die opgestapeld liggen. Er is niet veel van hun gading bij. Er staan hier veel wilde bloemen en even heeft Justus de neiging om ervan te plukken en mee te nemen naar huis. Zijn moeder houdt zo van bloemen. Maar de jongens zouden hem uitlachen en hij zou hen op hun bek kunnen slaan, maar de smaad zou altijd aan hem kleven. Nees en twee andere jongens smijten een lorriebak omlaag. Het ding slaat met groot geraas op een hoop stenen. 'Dat zou geen gekke schuit zijn,' meent Nees. En dan opeens is de vaart langs het stuk land een rivier, een zee, waarop je kunt varen. Hoe maak je een vlot? Er zijn deuren en er liggen balken. Zij vinden wat spijkers, zij rukken aan de balken en zeulen die naar de waterkant. Zes balken naast elkaar, daarop achter elkaar twee deuren. Met een halve steen rammen zij de deuren vast op de balken. Het vlot is ruim vier meter lang en bijna een meter breed. Zij vinden touw en knopen dit aan de voorkant van het vlot

om de balken en aan de achterkant. Dan schuiven zij het vlot met veel steunen en rusten naar de vaart. Het vlot ploft in het water en enige balken raken los van de deuren, maar het touw houdt alles bijeen. Als het vlot in het water ligt, slepen zij nog meer deuren aan. Maar meer dan vier jongens kunnen er toch niet op, tenzij je met blote voeten erop gaat. Justus, Nees, Joop en Bas gaan eerst. Met planken pagaaien zij onder de brug door. De jongens op de brug kijken eerst, of er geen gevaar dreigt. Een rent er onder het viaduct door en zwaait, dat er geen sjouter, geen politieagent, aankomt. Haastig pagaaien zij naar de splitsing van de vaart, slaan daar links af, wat niet eenvoudig is, en verdwijnen achter de bomen. De jongens aan de kant rennen terug naar het eerste plantsoen, slaan daar de weg in, die op de sloot uitkomt, waar de vlottevaarders straks moeten verschijnen. Die zijn nog nergens te zien.

Toen de vlottevaarders linksaf gegaan waren, rustten zij eerst uit. Het was opvallend stil na het rumoer en de wilde pagaaierij. Het vlot dreef nog wat voort. De zon scheen tot op de bodem van de sloot. Kikkers en zwermen kleine vissen schoten weg. Justus tuurde omlaag. De rust om hen heen en de wereld onder de waterspiegel, alle tinten groen, licht, schaduw en de glansen op het water, te zamen met de vermoeidheid en de behoefte om de spanning te laten afvloeien, maakten hen stil. 'Net een groot aquarium,' fluisterde Nees. 'Nee, het zijn net allemaal schilderijen, die bewegen,' fluisterde Justus. Hij tekende graag en werkte soms met waterverf. Zo kunnen schilderen als op en in dit lange, levende schilderij te zien was. Het vlot lag stil. 'Blijven we hier?' vroeg Bas. Maar hij sprak ook fluisterend. Joop wees naar enige grotere vissen. 'Zouden we die vangen en bakken op een fikkie?' 'Zachtjes verder, jongens, niet pagaaien, maar langs de kant afzetten,' commandeerde Justus. Dat ging niet naar wens. Zij duwden zich af en dreven schuin naar de overkant, in de richting van de grote gebouwen. Zij dreven onder een groepje bomen tot achter het lichtgroene gordijn, dat een treurwilg had gemaakt. Het was er koel. Het schilderij onder hen was zo

donker, dat zij slechts hier en daar wat konden onderscheiden. Zij stapten op de kant en slopen naar de heg. Achter de heg hoorden zij een piano spelen en een meisje of vrouw zacht zingen. Justus zocht naar een gat in de heg om te gaan kijken. Hij vond een kleine opening en ging op zijn buik liggen om zich er doorheen te werken. 'Wat zie je?' vroegen de anderen. 'Niks', antwoordde hij, 'stil, ik kom zo terug.' In de tuin sloop hij naar rechts en toen naar voren. Hij kwam achter een bed bloemen en richtte zich langzaam en geruisloos op. Hij keek in een kamer met naar zijn mening prachtige meubelen. Aan een grote, glanzende piano zat een vrouw te spelen, geen meisje. Zij had rossig haar. Zij had opgehouden met zingen en speelde muziek, die vrolijk en treurig tegelijkertijd was. Justus ging rechtop staan, achter de hoge bloemen. Hoe lang hij daar stond, wist hij niet, maar hij ging eerst weg, nadat de vrouw was opgestaan en de kamer had verlaten. Misschien was hij nog langer gebleven, maar buiten de heg werd gefloten. Hij kroop terug naar de bomen en struiken en vandaar naar het gat in de heg. 'Waar blijf je toch?' vroeg Nees, 'we dachten, dat ze je gepikt hadden.' Justus gaf geen antwoord, ook niet, toen hij onder de heg was doorgekropen en naast de anderen in de donkere koelte stond. 'He-je gejankt?' vroeg Joop. 'Welnee, idioot.'

In de wilgeboom sneden zij met het mes van Joop hun letters in de zachte stam. Justus kerfde diep, zodat de J een te zware voet kreeg. En de datum. Bas kreeg aandrang, liet zijn broek zakken en hurkte neer. Zij keken vol aandacht. 'Je stinkt als een beerput,' oordeelde Nees, 'je vreet te veel' en toen werden zij luidruchtiger. Justus werd eerst beweeglijker en rumoeriger, toen zij onder de bomen vandaan waren. Zij kwamen bij de bocht van de sloot en zagen in de verte achter het prikkeldraad de andere jongens. Die floten en schreeuwden. 'Zet 'm op, jongens, als de negers aan de Afrikaanse kust,' schreeuwde Justus en met een vaartje schoten zij langs de troep jongens. Die mochten op hun beurt varen. Vier voeren in de richting van het sportveld. De troep liep om en wachtte bij de volgende zij

sloot. Het duurde lang, voordat zij kwamen en er kwam ruzie, omdat zij veel te lang waren weggebleven. Een der jongens werd in de sloot geduwd, zodat hij een zijkert, een nat poot, kreeg. Zij kregen honger en bonden het vlot vast aan een der struiken aan de oever en gingen naar huis, een groep, die steeds van vorm veranderde en soms in twee of drie groepen uiteenviel, maar bij elkaar bleef en onder het viaduct door rende en daarbij schreeuwde, omdat het geluid daar zoveel sterker klonk. Zij kwamen langs de tennisbaan, waar zij stilhielden om uit een tuin worteltjes te pikken. Onderweg kregen zij nog een baffenjongen te pakken, aan wie gevraagd werd, of hij de ruige wolf wel eens had gezien. Nee. Wil je die zien? Nee. Maar hij kreeg toch de gekauwde wortel van vier, vijf jongens in zijn gezicht en op zijn kleren. En daarna hi-ha-den zij langs het landje en de beis in, waar zij hun speren, degens en knotsen over de muur bij Donker gooiden, de zuurpruim.

Het was voor Justus tijd om te gaan eten. Nu was het prettig, dat je niet mocht spreken onder de maaltijd. Hij zag opnieuw de schilderijen onder het wateroppervlak van de sloot en zag en hoorde in de tuin achter de grote gebouwen de vrouw pianospelen en zingen. En moeder vroeg, of hij ziek was, omdat hij zo langzaam at. En in bed zag en hoorde hij alles opnieuw.

III / HET RESERVAAT

Er zijn plaatsen, waar je kunt zijn, urenlang, zonder volwassen mensen te ontmoeten, tenminste als je geen pech hebt. Buiten de stad liggen de duinen en nog verder weg liggen het strand en de zee. In de duinen is er soms een koddebeier of een stroper, aan het strand zie je volwassenen, maar aan die laatsten behoef je geen aandacht te schenken, omdat zij aan jou weinig aandacht schenken. In de duinen weet je bepaalde plaatsen, waar je kunt rondgaan als Indianen, veren in je haar, een speer in je hand en die speer gebruik je ook, als je halfnaakt en krijsend rondrent en je een neger bent. Je doodt er je vijanden, je jaagt er op wilde dieren en je maakt er hutten van takken, oude lappen en helm.

Je zoekt beenderen van konijnen en vogels, je zoekt er jachtpatronen en je neemt bossen klitten mee naar de heis om de kleren en de haren van de meiden mee vol te gooien. En in de vakantie, de wàrme vakantie dan, ga je naar het strand, lopend meestal en soms, als je het na veel vragen gelukt is meegenomen te worden, achter op een fiets of zelfs in een auto. En eindelijk vindt je moeder het goed – je vader liet het alles geheel onverschillig – dat je ging kamperen, omdat Kees Verhulst, een jongen van vijftien, bijna zestien, met zijn vrome gezicht en zijn grotemensenwoorden je moeder had overtuigd, dat er niets kon gebeuren, omdat hij op de jongens zou passen. Nees ging mee, Joop ging mee en soms nog anderen. Kees verlangde, dat de meegekomen jongens 's avonds bij hem onder de dekens kwamen, om de beurt, maar honden en katten hebben ook rare gewoonten en die vind je, meestal, ook leuke dieren. Bovendien was er de nooit te verzadigen nieuwsgierigheid. En de stam en de familie binnen de stam lagen eindeloos ver van je verwijderd, terwijl je in het donker lag en luisterde naar het ruisen en het slaan van de golven.

Daar is eindelijk de smalle weg naar de duinen. Justus trekt zijn schoenen en kousen uit en gaat op de kant van de weg lopen. Daar groeit gras en verderop zijn steeds grotere plukken helm. Joop Lindeman is er, zijn dikke onderlip omlaag en steeds sjorrend aan zijn broek, die niet afzakt. Als hij ondervraagd wordt door een of

andere volwassene, kleurt hij steevast en trekt zijn lip, alsof hij zal gaan lachen. Daarom krijgt hij altijd op zijn donder, terwijl hij alleen maar goed kan stelen en verder te bang is om iets te doen. Nees Bokma, met de dunne benen, waaraan grote, dwars staande voeten, is anders. Die durft alles, is roekeloos als het op knokken aankomt, waarbij hij soms zijn zakmes trekt. Henkie Laak is er. Die kan goed voetballen en vertelt steeds de gedichten, die zijn oudste broer hem zegt. En hij kan een wind laten, wanneer hij dat maar wil. Dat zegt-ie tenminste. En tot nu toe kwam het steeds uit. Bas van Dam is er. Die peutert altijd in zijn neus, maar hij is erg geduldig en kan goed forten en hutten bouwen. Dan is er het broertje van Justus. Die rotzak moet altijd mee van moeder. Het broertje van Joop is er ook bij. Die doet het bijna altijd in zijn broek, als zij uit school komen. En Joop moet erop letten en krijgt ze, als het mis is gegaan. 'Moet je nou?' vraagt Joop dan om de minuut. 'Nee,' zegt Kik dan. Maar naarmate zij dichter bij de beis komen, vraagt Joop vaker en wordt het nee van Kik steeds huileriger. En als zij vlak bij de beis zijn, dan huilt Kik: 'Ja!' en zie je de rommel uit zijn broekspijpen komen en over het grote litteken van zijn rechterkuit lopen. Maar als Kik mee op stap is, dan is er niks aan de hand.

De anderen hebben ook hun schoenen en kousen uitgetrokken. Om de bocht van de weg zie je de duinen en Justus rent, gillend als een apache, het laatste stuk. De anderen, eveneens gillend, rennen achter hem aan. Justus is nu elf, nog steeds tenger en wild, als op zijn gezicht reeds te zien is. De harde mond scheurt wijd open, de grijsgroene ogen staren woest naar de bosjes op het duin en zijn voeten komen bij het rennen nog meer naar binnen dan gewoonlijk. Henkie Laak loopt op hem in. Wanneer Justus omkijkt en dat ziet, sluit zijn mond zich en klauwt hij met handen en voeten. tegen het met helm en braamranken begroeide duin. Hij blijft voor op Henkie. Met een grijns, terwijl hij hijgt, staat Justus bij de eerste omheining. Zij verzamelen zich en kijken omlaag. Over de weg fietst een man. Dat lijkt er een van de waterleiding. Zij wachten even. Hij

kijkt niet. Nadat de man om de bocht van de weg is verdwenen, kruipen zij tussen het prikkeldraad door. Als zij bij de eigenlijke omheining komen, wachten zij weer. Justus klimt op de schouder van Bas en met zijn ene voet op het prikkeldraad en met de andere op de schouder van Bas kijkt hij rond. 'Niks te zien, jongens.' En zij klimmen over het hek. Wim en Kik moeten geholpen worden. Zij zoeken omzichtig een hoge duintop uit. Daar kijken zij eerst naar het koddebeiershuisje op enige kilometers afstand, dan nog eens terug naar de weg. En daarna vergeten zij, dat er koddebeiers bestaan. Die komen hier trouwens bijna nooit. Zij komen alleen, als je zo stom bent om een fikkie te maken.

Zij zoeken de grote duinpan op, die een uitgang heeft op de drie kleine. Van de wind is hier niets te bemerken. De hut ligt grotendeels in elkaar. Maar de takken zijn nog te gebruiken. Met hun handen graven zij kuilen, waar zij de zware takken in zetten. Na een half uur is er iets, dat op een priëel lijkt. De achterzijde wordt gevormd door de schuine wand van het duin. Daarin maken zij een bank. Op die bank is plaats voor drie. Justus zit in het midden en Nees en Joop links en rechts van hem. De drie anderen zitten op de grond voor hen. Justus houdt een toespraak als een Indianenopperhoofd, met een pijp en met oughs. Als hij zwijgt, hoor je insekten zoemen en het geschreeuw van meeuwen. Zijn voorstel om op jacht te gaan vindt maar matige belangstelling. De buit bestaat in zo'n geval uit beenderen van konijnen en vogels. Daarvan had Justus vorig jaar een flinke partij mee naar huis genomen, omdat hij een echte verzameling wilde aanleggen. Hij had de beenderen in de schuur gelegd. Maar doordat aan sommige nog wat huid en vlees zat, was het gaan stinken en toen had zijn moeder alles in de vuilnisbak gegooid.

De jongens willen liever eerst van het duin rollen en springen. Hij overtuigt hen, waarbij hij gebaart met zijn korte, brede handen, zoals hij de gebaren heeft gezien van de mijnheer van de catechisatie. De jongens luisteren graag naar Justus, als hij zo spreekt. Justus voelt

echter, dat Winnetou op dit moment niet gewenst is en breekt zijn betoog af om voor te stellen, dat zij zullen vérspringen.

Van de hoge zijde springen zij om beurten op de plek zand, voorwaarts, achterwaarts en met een halve draai. Zij hijgen en zweten en trekken hun blouses en hemden uit. Bas trekt niets uit, hoewel hij het net zo warm heeft als de anderen. Die zijn hemd is waarschijnlijk erg kapot of smerig. Bovendien zit zijn bovenlijf vol met vlooiebeten. Aan het strand is hij ook altijd zo kinderachtig. Hij durft daar niet eens zijn broek uit te trekken. Dan zijn de Beesters anders. Die barsten ook van de vlooien, maar zij rennen op het strand en in het water, alsof zij een huid hadden als van Madame de Pompadour, die vrouw in het boek bij Joop Lindeman thuis.

Zij hebben genoeg gesprongen. 'De hut moet versierd,' zegt Justus en zij zoeken de kleine duinbloemen, bremranken en vliertakken. Nu is het een echt prieël. Zij rusten uit. Zij praten over waarheen zij zullen gaan, later, als zij groot zijn. De meesten willen naar Amerika, cowboy worden. Maar Afrika, met de leeuwen, krokodillen en olifanten is ook geen gekke plaats. De jongens zijn eensgezind van mening, dat je hier in Holland niet kunt blijven. Nees zegt, dat zij maar verban moeten gaan spelen. Er wordt afgeteld en Justus is hem. Hij telt, terwijl de anderen zich gaan verbergen. Even nog hoor je buiten hun stemmen en het geritsel van helm en struiken. Dan ben je geheel alleen. De zon schijnt door de openingen in de wanden en het dak van de hut. Het lijkt net of je in een grote bal ligt en ergens rondom de zon zweeft. Het is warm, het is stil en je voelt het langzame bonzen van het bloed door je arm, waarop je hoofd ligt. Zou je door de lucht kunnen zweven? Nee, niet in een vliegmachine, waarnaar een ieder staart, als die langs de hemel jaagt. Nee, echt zweven en dan omlaag kijken naar de huizen, de bomen, de dieren en de mensen, alles zien en zo knap zijn, dat je alles begrijpt, waarom dit en waarom dat. En niet bang zijn voor je vader, de politie en met een handbeweging, zo, de zorgen van je moeder wegnemen en maken, dat zij niet steeds hoeft te praten, te praten, nee,

dat zij gewoon rustig kan zitten, zingen en pianospelen. Om het beeld van zijn moeder, die rustig zit, niet aan één stuk doorpraat en zingt en pianospeelt, moet hij lachen. En dan meteen is hij weer op de vloer van de hut en hoort hij heel in de verte de jongens roepen: 'Kom maar!' Hij staat op. Zijn arm slaapt. Hij stapt naar buiten en kijkt rond als een roofdier, dat gevaar ruikt. Even nog valt zijn oog op de duinbloemen tegen de helling en flitst het door hem heen, dat hij toch eens bloemen moet meenemen voor zijn moeder. Als die verdomde jongens hem maar niet zouden uitlachen. En dan sluipt hij gebukt in de richting van de eerste kleine duinpan.

Er zijn weer meer tenten aan het strand dan het vorig jaar. Elk jaar komen er meer bij. Justus loopt met op zijn rechterschouder zijn linnen zak, waarin brood en zwemgoed, door de uitvloeiende golven langs de zee. De schelpen zijn nog hard onder zijn voeten, maar dat zal wel na een paar dagen anders worden. Kees Verhulst, de enige, die een fiets heeft, bracht eerst Nees naar het strand. Nees had de tent en de dekens bewaakt, totdat Kees met Joop terugkwam. Nees en Joop hadden de spullen langs het strand naar het einde van de tentenrij gesjouwd en intussen had Kees Henkie opgehaald. Justus was reeds halverwege op de weg naar het strand, toen Kees kwam aangereden en Justus kon gaan zitten. Op het strand had Kees gezegd, dat hij verder zonder hem zou fietsen, om sneller bij de anderen te zijn. Justus had daartegen geen bezwaar, trok dadelijk schoenen en kousen uit en loopt nu door de kleine golven en door de kuilen. De lucht is zout en fris en er staat een flinke hap wind. En de golven ruisen en kloppen op het strand en het lijkt, alsof je bij elke keer, dat je inademt, je zelf voelt groeien en je hebt moeite om niet als een paard te rennen en te steigeren. Je hoort de meeuwen schreeuwen en in de verte zie je schepen en de pieren van IJmuiden en hier de jongens en de meisjes in of bij het water of ballend op het harde strand of bergen makend en kuilen. Justus zucht en likt aan zijn vingers, die zout smaken. Dat komt van de zoute wind, zegt Kees

Verhulst, maar het vreemde is, dat je vingers al zout smaken, voordat je zelfs bij de duinen bent. Er is een nieuwe pomp geslagen en je ziet daarbij de grote meisjes, die er vorig jaar ook waren, die met de altijd korstige neuzen. En boven aan het strand stond daarstraks de fruitwagen van Marie uit Zandvoort. Dat is al een heel oud meisje en zij moest eigenlijk al getrouwd zijn, maar zij schijnt het te druk te hebben met fruit verkopen om aan trouwen te kunnen denken. Marie is aardig. Zij geeft hun altijd stekkies. Zij wist nog, dat hij Justus heette.

Daar hebben een paar jongens een reusachtige berg gemaakt. Aan de zeekant hebben zij planken in het zand geslagen en daarboven stenen geplaatst. Dat lijkt heel sterk, maar de zee, zelfs als die kalm is, sloopt elke berg. Elke keer slepen de golven zand mee, vooral van de achterkant van zo'n berg. Je zult het straks zien. De tent staat al, net voorbij het prikkeldraad op het duin, en de jongens lopen in hun zwembroek. Justus rent het laatste stuk. De jongens rollen door het zand en schreeuwen als gekken, behalve Kees, maar hij is, vooral nu je hem in zijn zwembroek ziet, eigenlijk een man. In oktober wordt hij zestien. Justus kleedt zich ook snel uit. De anderen liggen nu in de zon te bakken en laten het suikerzand uit hun handen op hun buik en borst vloeien. Als Justus klaar is met omkleden, springen zij allen op en rennen naar de zee. Je moet blijven rennen en dadelijk onderduiken. Als je dat niet doet, ben je een lul van een vent. Bij die eerste duik hap je naar adem, maar je hebt het gevoel, alsof je de zee de baas bent. Er zijn flinke golven en dan bemerk je, dat de zee sterker is dan de mens. De zee heeft vele handen, waarmede hij de honderden en duizenden mensen en mensjes opneemt en wegdraagt of eenvoudig omgooit. Tegen die handen, de golven, moet je je niet verzetten. Je moet meegeven. Ga je vechten, dan wordt je moe en je bereikt toch niet eerder iets dan nadat de golf is uitgestroomd. De jongenslichamen worden rood en door het water ligt er over de lichamen en de gezichten een matte glans. Net alsof zij opnieuw geverfd zijn en daarna gevernist. Zij duiken,

proesten, hijgen en schreeuwen, totdat zij geen adem meer hebben. En als zij stilstaan om uit te rusten, beginnen zij te bibberen, want het water en de wind zijn fris. En zij bibberen nog, terwijl zij zich staan af te drogen en ook daarna, als zij in het warme zand liggen. Het afdrogen gebeurt nooit grondig, zodat hier en daar op de lichamen bruine zandplakkaten kleven. Die worden langzamerhand lichter van kleur en vallen dan af. Zij eten brood en drinken water uit de bus. Dat water smaakt een beetje naar roest. Zij zullen eerst hout gaan zoeken voor het kampvuur. Er zijn al andere jongens aan het zoeken. Kees rijdt langs het strand, Joop op de bagagedrager. Hij komt na enige tijd terug. Joop is dus aan het zoeken. Om de beurt wordt een der jongens ergens afgezet door Kees, om hout te gaan zoeken. Is er een stapeltje, dan brengt Kees dat naar de tent. Zij zijn enige uren bezig en dan verdwijnt de zon en begint het te regenen. Zij keren terug naar de tent, bibberend in de wind en de regen. In de tent drogen zij zich af, trekken hun blouses en bovenbroeken aan en slaan een deken om zich heen. Dan word je warm. Zij gaan kaarten, zwikken, om afgebrande lucifers. De regen duurt een uur en daarna gaan zij weer dadelijk naar buiten. De vloed is opgekomen en de hoge berg, die op het strand staat, wordt aangevallen door de golven. Je ziet, hoe alles afbrokkelt, ook al werken de bergmakers als razenden met hun scheppen. Het zand, dat zij steeds opnieuw opwerpen, is nat. Het zand spoelt weg, het hout spoelt weg en de stenen, rondgemaakt door het woelende water van maanden en jaren, rollen mee met de teruglopende golven. Op de rest van de berg staan twee jongens. Ten slotte moeten zij wijken, omdat alles wegzakt. Na een kwartier zie je niks meer van de berg. De zee heeft de gehele berg opgegeten en zelfs geen kruimels op het bord laten liggen.

Zij keren terug naar de tent en eten en besluiten daarna naar de weg te gaan. Kees, als een reus tussen de jongens, rookt een sigaret. Vlak voor de weg heb je de badstoelen en daartussen verbergen zij zich. Een vent komt aangelopen en jaagt hen weg. Zij gaan naar boven, kijken naar de fietsers, die teruggaan naar huis en zij tellen

de auto's. Kees gaat een pond appels halen bij Marie, naar hij zegt. Hij blijft lang weg. 'Hee, Kees, kom je nog?' roept Joop en dan komt hij langzaam aangestapt. Hij heeft geen appels bij zich. Op de vraag, waar hij nu blijft met zijn appels, antwoordt hij, dat hij straks Marie moet helpen opladen en dan een eindje wegbrengen. Als hij terugkomt, zal hij de appels meebrengen. De jongens willen graag meehelpen opladen en duwen, maar Kees zegt, dat zij moeten opdonderen en maar vooruit moeten gaan om het vuur aan te maken. Zij staan op en slenteren naar beneden. Zij zijn al op het strand, als Justus zegt, dat hij nog even terug moet. Kees deed vreemd daarstraks en best kans, dat hij de appels alleen opvreet. Justus rent naar boven en ziet, hoe Kees en Marie de kisten opladen. Justus houdt zich verborgen achter een helmbosje. Zij zijn klaar en in de schemer duwen zij de wagen van Marie in de richting van Zandvoort. Hij draaft rechts van hen mee, verborgen achter de zandrug, die bekleed is met helm. Zij gaan niet ver, misschien vijf minuten. Dan zetten zij de wagen neer en steken de weg over en gaan een zandpad op. Er gaan enige fietsen voorbij met felbrandende en suizende carbidlantaarns. Nu is het stil en hoor je alleen maar de wind en de zee. Justus schiet de weg over en sluipt over het duinpad. Hij speurt rond naar alle kanten, maar hij ziet Kees en Marie niet meer. Hij durft niet verder te gaan, want Kees mag hem niet zien. Hij heeft grote, harde handen en voeten. Justus blijft zitten tussen wat struiken. Het is bijna geheel donker, slechts nog wat lichtstrepen in de lucht boven de zee, wanneer Kees en Marie terugkomen. Zij houdt hem vast om zijn middel, maar Kees schijnt haast te hebben. Toch helpt hij de wagen duwen in de richting van Zandvoort. Justus keert terug naar het strand, met een ren van de helling. De rest van de weg is hij Nurmi. In het kamp zie je reeds vuren branden. Daar is ook hun eigen vuur. Het is nog niet zo groot, maar er is des te meer rook. De jongens zitten om het vuur en porren in de gloeiende as en keren de stukken hout, zodat de vonken sproeien. Het duurt niet lang met hun vuur, want veel hout hadden zij niet gevonden.

Maar er zijn andere vuren. Daar zijn mannen en vrouwen bij en grote jongens en meisjes. Er wordt gezongen en gelachen en Justus en de beisgenoten rennen door de rook heen en weer, totdat hun ogen niet meer ophouden met tranen en zij later in de tent ruiken alsof zij uit een brandend huis zijn gered. Het laatste vuur wordt gedoofd met zand. Wanneer zij bij de tent aankomen, ligt daar Kees waarachtig te slapen. Hij wordt kwaad, omdat zij hem wakker maken. Maar die avond behoeft geen der jongens bij hem onder de dekens te komen en zij mogen allen een paar haaltjes aan zijn sigaret doen. De appels heeft hij toch vergeten. Hij schijnt trouwens in het geheel niet graag over de appels en het opladen en de wagenduwerij te willen spreken. En als Justus eindelijk vraagt, wat hij met Marie in het duin heeft gedaan, wordt hij kwaad, vooral als de andere jongens duidelijk zeggen, wat hij naar hun mening daar heeft gedaan. Wat zij zeggen, geloven zij echter zelf niet.

De volgende dagen maken zij tochten door de duinen, kruipen in de oude kazematten achter de zeereep en zoeken de nog schaarse bramen. Kees gaat meestal niet mee, zelfs niet, als zij een tocht naar de pieren maken. De jongens vinden het best – laat hij maar naar de meiden kijken – want zonder hem zijn zij meer in hun werkelijke doen. Als Kees er is, moet je altijd mannelijk doen en als hij er niet bij is, zijn zij op hun tochten en klauterijen werkelijk Indianen en negers. Joop dondert van de pier op het strand en heeft een geweldige bloedneus. Zij tellen onderweg de kwallen, zoeken rose en gele schelpen en zaagtandjes en scheermessen en oesterschelpen. Er ligt een grote vis op het strand, waaruit de maaien kruipen. In de duinen zoeken zij naar onvindbare eieren. Zij maken zelfs een tocht door het duin, die een hele dag duurt en komen bij een vlakte, die eruit ziet zoals je je zo'n vlakte voorstelt, als je een boek leest over Indianen en cowboys. De prairie doopten zij die vlakte. Zij zagen troepen konijnen, die zich niet lieten vangen en zij droomden van geweren en pijlen en bogen, waarmede je echt zuiver en ver kon schieten. Hun benen werden bedekt met schrammen van de braam-

struiken en die schrammen brandden, wanneer zij in zee kwamen. Zij werden bruin en rood, vervelden en werden weer bruin en rood en hun haar werd stug als touw. Om de beurt moesten zij nu en dan naar huis om wat geld te halen. Maar thuis en zelfs in de beis wilden zij niet blijven. In huis was het benauwd en klonk je stem zo hard en moeder was nog onveranderd en je wenste in geen geval te wachten, totdat je vader thuiskwam. En in de beis was het stil, omdat de beste jongens aan het strand waren. Snel terug naar het strand, waar je geen middageten had, maar waar je kon doen en laten, zonder je te storen aan de geboden en verboden van de stam, de familie. En je ging terug de weg, die je 's morgens was gekomen en je likte aan je vingers, lang voordat je bij het strand was. En zij smaakten altijd zout.

IV / DE STAM

De straat is honderdenvijftig meter lang. Vanuit het centrum van de stad kom je eerst in het oudste gedeelte. Daar staan arbeidershuizen, die werden gebouwd in de tachtiger jaren. Zij zijn klein, zij zijn somber. Achter de huizen zijn minieme tuintjes en miniemere plaatsjes. Ga je de straat in, dan is er ongeveer op de helft een plotselinge verbreding, alsof een nieuw tijdperk bepaalde, dat er meer ruimte en meer licht moesten zijn. De huizen in het brede gedeelte zijn eveneens ruimer en lichter. Doch het karakter der ruimere en lichtere huizen is niet anders dan het karakter van de huizen in de eerste helft. In het oudste deel van de straat zijn de stoepen zeer smal en doordat de kinderen bijna bij alle weer op de stoepen zitten moet je voortdurend de middenweg op. In het oudste deel van de straat kent ieder ieder. De vrouwen praten vaak en lang met elkaar en zij lopen vaak bij elkaar binnen. In het bredere gedeelte van de straat wonen mensen, die zich netter wanen dan de mensen uit het oude gedeelte. In dit gedeelte wonen ook de Kerklingen, man, vrouw, Justus, Wim en Dientje. De vader vindt, dat de Kerklingen niet beter zijn dan de smalstraters, de moeder vindt dat soms wel soms niet, al naar gelang zij bij God te rade gaat en Justus en Wim vinden, dat de smalstraters echte knullen zijn. Dientje kent alleen de naaste buren.

De straat grenst aan de straten, waar de rijkeren wonen, aan het baffengebied dus. De scheiding is er terdege en zij wordt slechts doorbroken in de knikkertijd, zoals de handel vaak een tijdelijke band legde tussen verschillende volkeren en tussen verschillende stammen. De knikker is echter een seizoenprodukt en gedurende de rest van het jaar is er slechts vijandig contact of in het geheel geen contact, met een zeer zeldzame uitzondering, in de vorm van enige circusvoorstellingen onder leiding van de directeuren Nees Bokma en Justus Kerkling. Maar het is hun nog niet gelukt de verdomde baffen te doen betalen voor de voorstellingen.

De werkelijke binding tussen de families binnen de stam loopt via de kinderen, de kleinen zoals Wim en Kik, de groteren zoals Justus, Nees en Joop en de grootsten zoals de oudere broers en zusters. En het is vooral de groep, waartoe Justus, Nees, Joop, Bas en sommigen der kleineren en sommigen der groteren

behoren, die voortdurend bij elkaar zijn, samen doen, samen werken. Zij vormen de specie en het kit, die de stam bijeenhouden. Merkwaardigerwijze vinden er nooit huwelijken plaats binnen de stam. De grote jongens trekken de stad in en vrijen met meisjes uit andere buurten en de grote meisjes trekken de stad in en vrijen met jongens uit andere buurten.

Belangrijk in het leven van de stam zijn de moeders, maar dat is van oudsher steeds zo geweest. En de kinderen houden van hun moeder en vechten als roekeloze ridders, als die moeder in een of andere ruzie wordt beledigd – de belediging meestal in de vorm van een uitdrukking, waarin het oudhollandse woord moer voorkomt –.

De vaders worden gevreesd, maar ook bewonderd, omdat zij machtig, almachtig en sterk zijn en omdat de moeders bang zijn voor de vaders.

De godsdienst speelt geen grote rol in het leven van de stam. Maar de kinderen worden naar de catechisatie gestuurd, omdat de ouders en vooral de moeders de godheid van hun eigen kindertijd niet geheel vergeten willen.

Joop Lindeman is jarig. Bovendien regent het als in de tijd van Noach, toen hij reeds enige dagen in de ark zat. Justus staat bij Lindeman op de mat bij de voordeur en veegt zijn gezicht droog met de mouw van zijn trui. Joop is net voor de derde maal naar binnen gegaan. Zij hadden eerst in de gang gezeten, waren een paar maal naar de overkant en terug gerend om te zien, hoe nat je gezicht werd van een keer heen en weer lopen. Dat was, nadat de moeder van Joop voor de eerste maal had gezegd, dat Justus niet binnen mocht. Na de tweede keer hadden zij in de gang gezeten en hadden om de beurt een verhaal verteld. Joop wist nog een paar bakken, maar toen wisten zij niets anders meer te doen dan hun hoofd buiten de deur te steken en daarbij te proberen omhoog te kijken in de vallende regen. Joop moest toen toch naar binnen om nog wat sausjes te halen en zou tegelijkertijd nog eens proberen. Justus staart in de halfduistere gang. De deur gaat open en een kleine figuur, Hennie, zonder broek, kousen en schoenen aan, staat er en kijkt naar Justus. 'Jus, Jus, kom!' Als het zo gemakkelijk ging, denkt Justus. 'Jus, Jus,

kom!' En dan verschijnt de moeder van Joop, tilt Hennie op en zegt, terwijl haar hoofd nog gebogen is: 'Kom maar binnen, Justus, maar veeg eerst je voeten.' Dat had hij in elk geval gedaan, al was het alleen maar om te laten merken, dat hij met de beste bedoelingen binnenkwam. Hij veegt zijn voeten, kijkt naar zijn zolen, veegt nog eens en kijkt weer. 'Kom je nog?' klinkt de stem van Joop.

Het is niet de eerste maal, dat Justus in het huis van Lindeman komt. Maar op dit ogenblik, net als de vorige keren, gaat hij er binnen met een gevoel van spanning. Tot nu toe is er nooit iets uitzonderlijks gebeurd, als hij binnen was. Maar een prettig gevoel van spanning heb je soms, als je ergens komt, op een plaats, die je niet of niet goed kent, om te zien, wat en wie daar zijn en wat er gedaan wordt en wat er gebeurt. Zoals je ook nieuwsgierig bent, als je een bouwkeet binnengaat en daar werkkleding en gereedschap ziet en je je tracht voor te stellen, wat de mannen zeggen en doen, als zij er zijn. Zoals je ook nieuwsgierig bent in een tuin, waar je binnensluipt, natuurlijk in de eerste plaats om de appels, peren of pruimen, maar ook nog voor iets anders. En je denkt soms terug aan die vrouw, die je hoorde en zag spelen en zingen, waarbij je werkelijk tranen in je ogen kreeg en behoefte had om te gaan staan snotteren tegen de dichtstbijzijnde boomstam. Je hebt dezelfde nieuwsgierigheid, als je een onbekend deel van de duinen betreedt, waar je rondspeurt, alsof je iets zoekt, terwijl je niet zou kunnen zeggen, wat je zoekt.

In het huis van de Lindemans is eigenlijk niets opvallends, of het zou de geur van tabaksbladeren moeten zijn, tabaksbladeren, die de vader van Joop mee naar huis neemt en die de kinderen moeten strippen. Het is hier armelijker dan bij Justus thuis, maar er zijn ook acht kinderen, waarvan alleen de oudste in de verdienste is. Het is hier donkerder dan bij Justus thuis en het is er kleiner. De moeder van Joop is aan het strijken. Zelfs Justus kan zien, dat zij erg moe is en dat er weer een kind moet komen. In de keuken zijn Truus en Ellie op de grond aan het spelen met kastanjes, waarin zij

lucifers prikken. Kik is juist begonnen met zijn taak tabaksbladeren. Die moet hij zorgvuldig strippen, zodat er geen scheuren komen. De stelen worden ook bewaard. Die pruimt de vader van Joop. Joop en Justus hebben ook wel eens geprobeerd de stelen te pruimen, maar die zeer mannelijke handeling bevalt hun net zo weinig als het roken. Jan is bezig in de schuur. Hij heeft zojuist gebruld, dat er niemand bij hem in de schuur mag komen, omdat hij dan niks meer kan vinden. Joop en Justus gaan tekenen en kleuren. Joop tekent slecht en kleurt nog slechter met de pastels, vindt Justus. Terwijl Justus zit te kleuren, hoort hij de moeder steeds weer zuchten. Die is toch heel anders dan zijn moeder. Zijn moeder praat en praat, of er nu geluisterd wordt of niet, terwijl deze moeder werkt en zucht en alleen af en toe met vermoeide stem iets zegt, als Truus en Ellie beginnen te kibbelen. 'Hou op, Truus, of ik zeg het je vader, als die straks komt.' Waarna zij zucht en strijkt, strijkt en zucht. De vader van Joop is een kleine donkere man, die zo mogelijk nog minder zegt dan de moeder. Als je in zijn buurt komt, ruik je, sterker nog dan hier in het huis, de lucht van sigaren. Hij heeft altijd tabaksbladeren bij zich, want hij werkt na het eten nog enige uren. Een keer mocht Justus kijken, hoe hij de sigaren rolde, eraan likte en plakte en ze in de blokken deed. Het is wonderlijk, dat, hoewel de vader steeds werkt en ook de kinderen in huis meehelpen, er zo weinig geld schijnt te zijn voor kleren en meubelen. En Justus begrijpt niet, waarom zij er steeds weer kinderen bijnemen.

Jan schijnt klaar te zijn met zijn fiets, want hij komt de keuken binnen. Hij is dertien en zit in de zevende klas. Hij doet zeer mannelijk tussen al die kleintjes. Hij is groter dan zijn moeder, maar die is ook niet erg groot, weinig groter dan Justus en die is al geen reus. Als hij in de kamer komt, bekijkt hij met een gezicht vol minachting de tekeningen van Joop en Justus. 'Jongenswerk,' zegt hij en doet, alsof hij de tekeningen wil verscheuren. Meteen begint Joop te jammeren, terwijl Justus kwaad wordt en dit vooral door het jankerige gedoe van zijn vriend. Als het aan hem had gelegen, had

hij Jan dadelijk in zijn snuit gestompt. De moeder komt tussenbeide. 'Waarom plaag je je jongere broer, terwijl hij jarig is, hou op, of ik zeg het tegen je vader.' En Jan haalt zijn schouders op, begint te fluiten en gaat de schuur weer in. De moeder zucht en gaat voort met strijken.

Als je een poosje in het huis bent, raak je gewend aan de tabakslucht en ruik je andere dingen: de lucht van natte kleren, de lucht van het eten, dat in de keuken op het gas staat en nog een lucht, een die je niet thuis kunt brengen, een beetje muf, alsof je stof inademt. Er komt een buurvrouw binnen, een nog jonge vrouw met een paarde-achtig gezicht. Zij verwacht ook een kind. De moeder van Joop schenkt thee in voor de buurvrouw en haar en zij beginnen een gesprek over kinderen krijgen, kinderziekten, mannen, die drinken en mannen, die lastig zijn, voordat zij gaan slapen, over geld, kleren, over vrouwen, die nooit een slag uitvoeren, over mannen, die met andere vrouwen op stap gaan en over nog veel meer dingen, waarvan de ouders denken, dat hun kinderen er niets van begrijpen en er niets van horen. Natuurlijk tekenen de jongens gewoon door, maar zij horen elk woord en ook aan de meisjes in de keuken ziet Justus, dat zij luisteren, want zij praten zachtjes en bewegen zich langzaam en kibbelen niet. Justus hoort dingen, die hij thuis nooit hoort en hij zuigt alles in zich op. Hij kent sommigen van de mannen en de vrouwen, waarover wordt gesproken. Hij kent de betekenis van de bijzondere woorden, al was het alleen maar, dat die woorden op een bijzondere wijze uitgesproken worden, terwijl er bij die woorden steeds schuins naar de kinderen wordt gekeken, of die meeluisteren. Weliswaar maakt de moeder van Joop af en toe de opmerking, dat kleine potjes grote oren hebben, maar de jongere buurvrouw is zo meeslepend aan het vertellen, dat zij zelf ook vergeet, dat er kleine potjes in de kamer zijn. De vrouwen worden zelfs warm van het vertellen. Zij krijgen rode gezichten en zij hijgen zachtjes. Er wordt door elk zeker vier koppen thee gedronken. Maar eindelijk moet de buurvrouw weg. En dan is het ook voor Justus tijd om te vertrekken,

omdat de kleine, donkere vader van Joop straks komt en die is niet gesteld op bezoek. Justus gaat door de gang, na eerst beleefd gedag te hebben gezegd. Hij opent de deur. Het regent niet meer. Er waait een koude wind. De wolken hebben randen van zilver en alles lijkt schoon gewassen: de straten, de huizen. Nu eerst bemerkt hij, hoe benauwd het binnen was. Hij rent de straat door en springt over de plassen voor de deur bij Willems.

Hij staat hijgend voor de deur van zijn huis en roept door de brievenbus. Zijn moeder doet open. In de kamer haalt hij van onder zijn trui de tekening, die hij bij Joop thuis heeft gemaakt. Moeder praat over dingen, die hij had moeten doen en over andere dingen, die hij had moeten laten, maar zij kijkt naar de tekening en zegt, dat zij die mooi vindt, werkelijk mooi. De tekening wordt tussen de spiegelrand geklemd en Wim komt kijken en zegt, dat hij de tekening mooi vindt en Dientje wil opgetild worden en zien, wat grote broer Justus heeft getekend en gekleurd. Hier is het beter, denkt hij, het is hier helderder en het ruikt hier niet zo vreemd muf. Zo'n muffe geur hing er ook steeds bij Bokma in huis. De moeder van Nees was heel anders dan de moeder van Joop Lindeman. Zij was groot en zwaar, zenuwachtig en had een schelle stem. En sinds zij een vals gebit had, waarover de gehele straat dagenlang had gesproken, leek zij een wondere mengeling van een volwassen vrouw en een kind met melktanden. Zij sprak er ook naar en dat maakte haar nog vreemder. Zij was grof en hartelijk tegen kinderen, in de trant van 'Kom hier, smerige schooier, dan zal ik je een zoen geven.' Nees was heel niet bang voor haar, ook al kon zij soms hard slaan. In de kamer was het slordig, maar niet smerig. De vader van Nees werkte aan de spoorbanen en was nog ruwer dan zijn vrouw. Maar hij gaf soms zo maar dubbeltjes aan zijn kinderen, meestal als hij wat gedronken had.

Een keer was Justus bij Rien Hol binnen geweest. Een der, altijd zeer tijdelijke, kostgangers had konijnen meegebracht en die had Justus mogen zien. De moeder van Rien stond in de keuken en

schilde aardappelen. Omdat het zomer was en erg warm, stond zij daar in haar onderjurk, de vlezige schouders en armen naakt, terwijl de grote borsten onder de onderjurk duidelijk te zien waren en zwarte haarvlokken vanuit de okselholten staken. Justus had nauwelijks durven kijken en zeker niet, toen de donkere vrouw hem begroette met de woorden: 'Zo, kleine, blonde ram. Denk erom, dat je mijn dochter met rust laat, hoor. Wacht nog maar een jaar of tien. Met een rood hoofd was hij achter de roodharige Rien aangestapt, die had gegrinnikt en hem had laten zien, dat het drie vrouwtjeskonijnen waren. In de tuin groeide alleen maar onkruid en er lag een hoop papier, schillen, hout, vodden en scherven. Het huis zelf rook naar zweet en aangebrande melk en sigarettenrook. In de tuin hing de zoete lucht van rottend vuilnis. Rien had hem bij het konijnehok gevraagd, of hij een cent bij zich had. 'Waarvoor?' had Justus willen weten. 'Heb je een cent, ja of nee?' 'Nee.' 'Nou, dan niks,' antwoordde Rien, 'als je een cent hebt, mag je nog 's naar de konijnen komen kijken of ik ga met je mee naar het bolwerk.' Hij had haar wel begrepen, maar hield zich van de domme. De moeder van Rien had opeens luid in de tuin geroepen, dat hij met zijn handen van haar dochter moest afblijven. Zij had daarna luid gelachen en nog meer, toen zij eraan toevoegde, dat zij het tegen de vader van Rien zou zeggen, als die over een jaar of zo weer eens aankwam. Maar de kersen hadden goed gesmaakt en het was zeker drie keer zoveel geweest als hij thuis wel eens kreeg. De moeder van Rien had op een stoel gezeten, de blote, smerige voeten op een andere stoel, zodat Justus in het kruis van haar broek keek, een broek, die vol kleine motgaatjes zat. En zij rookte sigaretten als een man. Hij had de konijnen later nog wel eens willen zien. Maar Rien had gezegd, dat die al lang opgevreten waren.

Bij Bas van Dam kom je niet binnen. Hij en zijn broer Freek worden altijd de straat opgestuurd, zelfs als het etenstijd is. Zij krijgen dan een half brood mee, dat middendoor is gesneden en besmeerd met margarine en bestrooid met bruine suiker. Alleen

met het avondeten mogen zij binnenblijven en natuurlijk als zij naar bed moeten. De moeder van Bas en Freek is oud en haar haren liggen altijd slordig om haar hoofd en zij heeft steeds dezelfde grijze jurk aan. De vader is veel jonger dan de moeder. Hij is een grote, zware vent met een dik, rood gezicht. Dat komt van de jenever, volgens Nees Bokma. Hij is nogal eens dronken en dan is het net alsof hij gek is. Hij herkent niemand en praat en gebaart tegen mensen, die er niet zijn. Bas en Freek hebben grove gezichten en grote handen en voeten en zij snuiten nooit hun neus. Zij hebben trouwens geen zakdoeken. De oren van Bas zijn altijd smerig, maar hij is een goed fortenbouwer en taai als een muilezel. Aan Bas kun je nagaan, hoe het er daar in huis moet uitzien en ook, hoe zijn moeder en vader zijn. De vader van Bas moet binnen een beer zijn, die gromt en af en toe zijn zware klauwen uitslaat. De moeder lijkt wat op de moeder van Rien Hol, alleen veel somberder en zwijgzamer.

Bij de Beesters ga je vanzelf niet naar binnen, omdat je bang bent voor de vlooien. Het merkwaardige is, dat de grote meisjes er altijd schoon en fris uitzien. De jongens en de kleine meisjes zijn smerig en altijd slordig. De jongens hebben zwarte truien en bruine nekken, waarin puntjes van vlooiebeten. Zij huilen veel, of eigenlijk is het janken, voornamelijk als de vader thuis is. Die is lang en sterk en ziet eruit als een zeerover, met zijn grote neus en zijn felle ogen. Hij heeft ook iets van een boom, waarbij zijn gezicht lijkt op de gegroefde, grijze bast. De moeder is net een grote muis, grijs en beweeglijk en elk jaar ligt in de oude kinderwagen een nieuw zusje of broertje.

Bij de meeste andere jongens kom je niet eens aan de deur. Die komen wel te voorschijn, als er iets aan de hand is. En als zij niet komen, is het ook goed, behalve als er verban gespeeld wordt, want daarvoor moeten er steeds veel zijn, ook de grotere meisjes en jongens doen mee, de jongens met harde mannestemmen en met werkschoenen en zwarte handen en de meisjes, die borsten hebben en zo vervelend gierend kunnen lachen. De gehele ploeg raast weg van de verbanplaats en duikt in de voortuintjes en de grote meiden en

jongens kruipen op en tegen elkaar in de portieken in de zijstraat. Het is een spel zonder einde en eigenlijk zonder vaste regels, want er is steeds ruzie over 'helemaal zien', 'de laatste verlost de boel' en allerlei andere kreten en opmerkingen worden gegild en gebruld. Maar spannend is het en je probeert voortdurend aan de grote meisjes en jongens te bewijzen, dat je ook hard kunt lopen en schreeuwen.

V / DE GROEP EN DE HORDE

De voortdurend actieve groep binnen de stam is die van de jonge mensen. Zij zijn actief, doordat zij een onuitblusbare behoefte hebben om zich te bewegen, zich te doen gelden, doordat zij nieuwsgierig zijn, doordat zij overborrelen van strevingen, die niet steeds of eigenlijk bijna nooit passen binnen het kader en de regelen van de stam. Er is daarbij bovendien de voortdurende prikkeling, dat je doet, wat niet mag. Zo krachtig is soms het jong zijn, dat het eerst afbreekt bij de dood; dan kun je niet meer doen, wat niet mag.

De groep der jonge mensen valt uiteen in drie groepen, die op sommige momenten zeer scherp gescheiden zijn en op andere momenten geen scheiding kennen: bij de spelen, die zijn als de magische handelingen in verre, verre eeuwen. De drie groepen zijn: het grut; de knullen plus een zwakke afspiegeling van de knullen, de meiden; de half- en bijna-volwassenen. De knullen zijn de typische vertegenwoordigers en dragers van het eeuwenoude stamleven.

Justus vindt het verdomd vervelend, dat zijn moeder wil, dat zijn jongere broer Wim overal bij is. Er is steeds de kans, dat hij moeder of vader iets vertelt over wat Justus heeft uitgehaald. Niet dat Wim dat ooit heeft gedaan, maar de kans bestaat en hij heeft enkele keren gedreigd dit of dat te vertellen. En dat is een wapen van Wim, een wapen tegen de grotere kracht en de heerszucht van Justus. Bovendien wordt Wim voorgetrokken, omdat hij jonger is. Een dergelijke verhouding bestaat er tussen Joop Lindeman en zijn jongere broer Kik. Merkwaardig genoeg vindt Justus het bijna nooit vervelend, dat Kik mee moet. Of eigenlijk is dat niet zo merkwaardig, want Justus heeft van Kik niets te vrezen. Wim en Kik behoren niet meer tot het grut.

De grutperiode is de periode van het spelen met blokken, het tekenen van mannetjes met armen als harken, het zitten op moeders schoot en luisteren naar kinderachtige nonsens en het spelen met meisjes van tien, twaalf jaar, netjes aan de hand, kringdansend en zingend van ‘Lili, Kermisli, ik zet een potje li’. Als je nog maar net

uit de grutperiode bent, heb je er groot plezier in als een dolleman krijsend de kringen van dansen en zingen te verstoren. Later ga je er zonder meer aan voorbij, hoogstens met een gevoel van minachting.

Soms heeft Wim grutneigingen. Dan staat hij bij moeders knie en vraagt, of zij vertelt van vroeger of liedjes zingt. Zijn stem wordt dan kinderlijker en hij is uiterst gedwee. Justus kan zich niet herinneren, dat hij zo heeft gedaan. In elk geval ligt dat gedoe mijlenver achter hem. Hij probeert zich zoveel mogelijk aan de bemoeienissen van zijn moeder te onttrekken. Die behoefte is bij Wim veel minder sterk. Natuurlijk houdt Justus van zijn moeder, maar hij zou nog meer van haar houden, als zij niet zo lastig was. Zowel Justus als Wim komen bij vader in het stuk niet voor. Die praat nauwelijks met hen, of het moet zijn om iets te gebieden. En het is beter dadelijk te gehoorzamen, want hij slaat snel en hard. Zelfs als je meent in je volste recht te staan, doe je er beter aan te zwijgen. Het kan haast niet anders, of je spartelt nu en dan tegen, vooral als vader pas thuis is en in huis nog de sfeer van moeder met haar gepraat hangt. Maar vader luistert niet naar je argumenten, springt dadelijk op en gromt. En als je niet snel genoeg doet wat hij zegt, dan springt hij op je af. Soms moet je wegrennen en bescherming zoeken bij moeder. Die is bang voor hem en zij is toch ook niet bang. Hij is vanzelfsprekend de baas in huis, maar net als een kattenmoeder haar jongen tegenover de kater verdedigt, zo gaat zij beschermend voor hem of Wim staan en praat en praat, totdat vader weggaat. Want die doet moeder niets, zoals de kater de poesenmoeder niets doet. Voor vader heb je een grote vrees en je voelt soms een verstikkende woede en je denkt: Was ik maar groter en sterker. Maar hij is je vader, over wiens kracht en moed en avonturen je opschept tegenover Nees en Joop en de anderen. Soms gebeurt het wonder: dat hij vertelt over zijn jeugd en zijn avonturen. Dat is maar zelden. Maar die jeugd van vader is zoals vader nu is: groots, vol roekeloosheid, vol mannelijkheid. Moeder vertelt vaker van vroeger, maar de gunstige tijd daarvoor is de schemer en dat is juist de tijd, dat je het liefst buiten bent. En

vader moet er niet zijn, want die stoort met schampere opmerkingen over de godsdienstigheid van moeder en moeders familie. Soms is vader weg. Hij zegt nooit, waarheen hij gaat, maar Justus denkt, dat hij een café bezoekt, want als hij thuiskomt, loopt hij zwaar en zingt in zich zelf, heeft Justus enige keren gehoord. In de schemer zitten zo nu en dan moeder, Justus en Wim en kijken uit het raam. 'Nog vijftig mensen voorbij en dan gaan jullie naar bed.' Maar als die vijftig voorbijgangers wat al te langzaam komen, gaat zij uit zich zelf vertellen. Meestal begint zij te zingen, oude schoolliedjes en psalmen en daarna is zij in een zachte stemming en is zij voor haar doen erg zwijgzaam. Zij strijkt Wim over zijn haar en als Justus niet al te ver weg is, die ook. En Justus krijgt daarbij zo'n vreemd gevoel in zijn keel en in zijn borst en is eigenlijk bang, dat hij zal beginnen te huilen. Hij verlangt naar die uren in de schemer en hij is er bang voor. Hij zou moeder over haar wangen willen strelen en zeggen, dat hij, als hij groot is, voor geld zal zorgen en ook, dat vader verdwijnt, of althans doet, wat moeder en Justus hem zeggen.

Een enkele keer vraagt Justus zich af, of Nees en Joop en de anderen ook zo over hun vader en moeder denken. Je kunt dat niet vragen, aangenomen dat je wist, hoe je het zou moeten vragen. Het is zeker, dat de andere knullen bang zijn voor hun vader. En zij proberen net als hij zoveel mogelijk op straat te zijn. De grootste straf is het binnen moeten blijven. Zij benijden Bas en Freek van Dam, dat zij altijd naar buiten moeten, maar Bas heeft juist steeds zin om naar binnen te gaan, want hij jankt soms, als hij naar buiten komt, met zijn half brood in zijn vuisten.

Thuis zijn de jongens heel anders dan buiten, allemaal. Buiten doen zij dingen, die binnenshuis als doodzonde zouden worden beschouwd: gappen, vloeken en grof spreken over de verboden dingen. Justus vraagt zich heel vaak af, of de moeders en de vaders, juist de vaders, want dat waren ook eens jongens, werkelijk zo onwetend zijn omtrent de gedragingen van hun zoons. Of zijn zij zo goedhartig, dat zij doen, alsof zij van die gedragingen niets weten noch ver-

moeden? Dat is onvoorstelbaar. Zij schijnen te denken: wat niet weet wat niet deert.

De jongens zijn bijna steeds scherp gescheiden van de meisjes, in elk geval in de knullenperiode. Het schijnt, dat je de meiden later leuk gaat vinden, hoewel je je als knul niet kunt voorstellen, wat voor leuks er is aan giechelen, gillen en de aandacht trekken en zoenen. Interessant blijft natuurlijk om na te gaan, in hoeverre een meisje anders is dan een jongen, maar dat is dan ook het enige. De meiden huilen gauw, zijn zwak en kinderachtig en vinden het vaak leuk in huis hun moeder te helpen en met kleine kinderen te gaan rijden of wandelen.

Justus was nog niet zo lang uit de grutperiode – dus zeven of acht – toen zij eens op de steiger waren. Er waren veel meisjes en er werden paren gevormd. Hij kwam samen met een zusje van Joop Lindeman, Truus, die een jaar ouder is dan hij. Eerst werd hem gevraagd, of hij bakken kon. Natuurlijk kon hij dat. Maär wat werd hij door Truus en enige vriendinnen even later uitgelachen, omdat hij had gedacht, dat zij taarten en zo gingen maken van zand, terwijl bedoeld was, of hij schuine of smerige verhaaltjes wist te vertellen. Sindsdien deed Truus altijd erg vanuit de hoogte, hoewel hij haar met één hand op de grond kon krijgen.

Op een avond, toen vader niet thuis was, was hij uit huis geglipt. Het was in de herfst, een warme avond en de lantarens brandden reeds. In de beis was het rustig. Er stonden hier en daar groepjes mannen en vrouwen te praten. Meisjes en jongens zag je niet. Justus deed zijn best niet op te vallen: niet schreeuwen of fluiten, wat juist zo goed klonk als het zo stil was en halfdonker, niet hard lopen, de grote mensen uit de weg gaan, uit het licht van de lantarens blijven. Hij schoot daardoor niet hard op, want hij zigzagde door de beis. Op de hoek hoorde hij in het café praten, lachen en zingen. Een raam stond open, maar de gordijnen waren dicht, zodat hij niet naar binnen kon kijken. Hij sloeg linksaf en ging bij de banketbakker

kijken naar de stapels krentenbroden, de taarten en de gebakjes. Daarna keerde hij terug in de richting van de beis. Hij keek naar de steiger, die in het donker lag. Hij zag daar een licht schijnen en er waren mensen. Dadelijk bewoog hij zich anders, als een dier, dat gevaar bespeurt of de lucht van een prooi in zijn neus krijgt. Niet er gewoon heengaan, maar tussen de bomen en de struiken. Hij kwam langs het urinoir, dat stonk, doordat het warm was buiten. Hij bewoog zich geruisloos. Er werd op een mondharmonika gespeeld en je hoorde zacht praten. Hij hurkte neer. De aarde rook, alsof het pas had geregend. Hij schoof verder. Toen richtte hij zich op, langzaam. Kees van de café-houder speelde op de mondharmonika. Justus herkende hem, omdat hij lang is en bijna wit haar heeft. Iets naar links stond er een met de zaklantaren, die Justus daarstraks had gezien. Het licht gleed over een groepje meisjes en jongens, die aan het dansen waren. Er waren drie, vier paren. Van de gezichten zag je niets, doordat de hoofden van de dansenden tegen elkaar waren gedrukt. Zij bewogen weinig en hadden elkaar vast omklemd. 'Het licht uit, klonk de stem van een van de jongens. Het licht ging uit en Justus zag, dat het dansen werd voortgezet op de maat van de muziek van de mondharmonika. Straks gaat het gebeuren, dacht hij en bleef staan, stil als de stammen van de bomen om hem heen. Na enige minuten kon je de dansenden beter zien. De paren leken kleiner, magerder geworden. De muziek ging steeds door. Justus wachtte op iets, wat dan ook, dat zou gaan gebeuren. Want dat dansen moest toch een bedoeling hebben. Maar er gebeurde niets. De lantaren ging na een minuut of vijf weer aan en de paren gingen wat verder uit elkaar. Er werd nu halfluid gezongen, in ieder geval zo zacht, dat je de muziek en het geschuifel van de voeten kon blijven horen. Er werd even gestopt en er werd gepraat en gelachen en de paren veranderden van samenstelling. Daarna begonnen allen weer als aan het begin. Het licht ging aan en opnieuw uit en opnieuw aan. En de mondharmonika klonk zonder ophouden. En het dansen ging voort. Dat is dus alles, dacht Justus. Wat een kinderach-

tig gedoe. Was dat nu waarover je de grote jongens soms hoorde fluisteren. Het leek nergens op. Af en toe liep er een paartje weg, maar dat was na korte tijd terug en ging opnieuw dansen. Justus had gedacht, dat zij iets geweldigs zouden gaan doen, hard schreeuwen of vechten of, of, ja wat niet, maar dit flauwe gedoe was hem een grote teleurstelling. Hij voelde, hoe stijf hij was geworden van het stilstaan. Verdomme. Hij bewoog zich en tastte op de grond en keek naar de weg, die hij was gekomen. Toen gilde hij als een apache en smeet de aarde, die hij had opgepakt, in de richting van de dansenden. Dadelijk daarna schoot hij weg naar de straat. Hij hoorde nog, hoe de mondharmonika ophield en er enig geschreeuw van schrik klonk. Maar hij wachtte niet af. Hij rende en de takken sloegen in zijn gezicht. Hij sprong over het hek, zwenkte naar links en sprong over het lage muurtje bij het hoekhuis en dook tussen de boompjes tegen de muur van het huis. Hij hapte naar adem, maar probeerde zo weinig mogelijk geluid te maken en hij bewoog zich niet. Waarschijnlijk was dat alles overbodig, maar stel je eens voor, dat de steigerdansers hem zouden ontdekken. Hij luisterde en keek. Zij liepen door het plantsoen en er werd geroepen. Er werd niet verder gedanst. Na een minuut of tien zag je, hoe de meiden en knullen de steiger verlieten. Eerst nadat er niemand meer te zien was, kwam hij te voorschijn. Hij ging niet de beis door, voor geen geld, maar maakte een grote omweg naar huis. Hoewel moeder erg boos was en hem zelfs sloeg, wat overigens niet echt pijn deed, had hij een gevoel van trots over zijn heldenfeit en tegelijk een gevoel van minachting voor de nonsens van daarstraks op de steiger. Hij luisterde de dagen daarna goed, of er iets over die avond verteld werd. Maar hij luisterde tevergeefs. En dat was een teleurstelling, omdat hij zo toch niet geloofd zou worden door de knullen. Dus zweeg hij. Maar zijn ontzag voor de grote knullen en meiden was sterk verminderd.

De groep van de knullen is groot. Piet Halbers is daar ook bij. Die gelooft in God, elk uur van de dag. Dus gaat hij nooit mee naar de

peren- en appeltuinen, doet niet mee aan het pesten van de meiden en de gravin en Tervoort en loopt weg, als over schuine of smerige dingen wordt gesproken. En hij liegt niet. Het opvallende is, dat hij geen zije is en houdt van voetballen, knikkeren, vliegeren, zwemmen en worstelen, niet van knokken. Hij is ontstellend eerlijk, ontstellend, omdat alle jongens, de een veel, de ander weinig, liegen, waar het nodig is: tegen volwassenen, tegen sjouters en tegen jongens, die je ergens buiten wilt houden. En het wonderlijke is, dat hij om al die dingen geëerbiedigd wordt, doch niet nagevolgd. Hij beïnvloedt de jongens wel, als hij erbij is, maar hij is niet een lichtend voorbeeld. Het is als met Jezus en andere bijbelse personen: als je erover hoort, vind je het prachtig en stel je je voor, dat je ook zo bent, maar niet zodra ben je buiten, dan ben je heel anders: een cowboy, een bokser, een groot voetballer, een rover. Piet is er bijna nooit bij, wanneer de knullen de beis ver achter zich laten. Toon Verhulst gaat dan ook niet mee. Hij is een kakkebroek. Er zijn er nog meer, die zelden of nooit met de horde meetrekken. De horde heeft als vaste kern: Justus, Joop en Nees. Die zijn steevast bij elkaar. Henkie is ook een goeie knul, maar zijn moeder is vaak ziek en daarom moet hij veel thuisblijven.

De horde is wantrouwend en vijandig tegenover andere groepen jongens en tegenover volwassenen en des te vijandiger en wantrouwender, naarmate zij verder van de beis verwijderd zijn. Evenwijdig met de stijging van het wantrouwen en van de vijandschap tegenover de buitenstaanders gaat een versterking van de onderlinge band. Zij laten elkaar niet gauw in de steek, alleen als er een paniek uitbreekt, zoals een paar keer gebeurde: toen zij door de sjouters werden achtervolgd en niet weg konden komen en de keer, dat zij moesten vluchten over de spoorbaan, toen die kerel hen achterna zat en de keer, dat zij een vlet hadden en naar de landen, waar hooi stond, gingen en van het water werden afgesneden door de boer met zijn knecht. Ieder rent weg en is op zich zelf bedacht en het duurt lang, voordat daarna de eenheid is hersteld. Die ogenblik-

ken van paniek komen weinig voor. De meeste keren trekken zij samen op en terug. Alleen in de beis is het anders. De moeders en vaders komen tussenbeide, de grote knullen bemoeien zich soms met je, de kijk op de dingen wordt anders, de spanningen zijn zwakker, de macht van de kern is veel kleiner.

In de groep van de knullen, die niet tot de horde behoren, zijn er die belangstelling hebben voor konijnen of duiven. De horde toont daarvoor matige belangstelling, tenzij het regent. Er zijn knullen, die er een schooltuintje op na houden. De horde heeft daarvoor alleen maar minachting. Er zijn er, die van lezen houden. Daarover heeft de horde geen eensgezinde mening. Justus houdt veel van lezen, geen jongensboeken, maar reisverhalen, Indianenboeken, Tarzan en jachtverhalen. Nees leest alleen boeken over cowboys. Joop Lindeman houdt van jongensboeken en leest soms zelfs meidenboeken. Onbegrijpelijk. Bas van Dam leest nooit. Hij kan niet eens goed lezen. Tekenen en kleuren en waterverven worden bij vlagen gedaan. De knullen van de horde doen er voornamelijk aan mee, als het regent of bij een verjaardag, als je stil en braaf moet zijn.

De horde raakt aan de school en wat daarbij hoort alleen bij de spelen, waarin martelpalen voorkomen en waarin vijanden worden gedood. De hordeknullen vinden het niks overdrevens, dat IJzer, de meester van de vijfde, steevast aan de martelpaal staat. Gedood wordt hij ook en soms Neus, mijnheer Hangelt, de meester van de vierde, de rotzak.

VI / HAMER

Als je heel klein bent, dan vraag je, hoe God eruit ziet. Hij is een man. Ziet hij eruit als vader? Nee. Ziet hij eruit als de schillenboer, die ook een baard heeft? Nee. En toen zag je een beeldje van Jezus aan het kruis, een lang, mager lichaam, spijkers in handen en voeten, een gebogen hoofd, waarom-heen takjes en het gezicht met een korte baard. Lijkt Jezus op God en heeft God een langere en grijze baard, zoals Sint Nicolaas? Nee, nee. De katholieken hebben beelden en platen van Jezus en Maria, maar dat is niet goed. Waarom niet, moeder? Het is niet goed, uit. God is in de hemel en ziet en weet alles.

Je geeft het op te vragen, hoe hij eruit ziet, maar je stelt je hem voor als een oude, heel oude man, met grote, doordringende ogen. Eigenlijk dacht je eerst, dat hij leek op je vader, maar dan met een baard natuurlijk. Later dacht je dat niet meer, maar weer later soms weer wel. Totdat je zo oud bent geworden, dat je slechts een heel vage voorstelling van hem hebt en soms in het geheel geen voorstelling. Nooit dacht je aan God als aan iemand, die liefhad, nee, veeleer als aan iemand, die machtig en sterk en wraakzuchtig was en eigenlijk lief had moeten hebben.

God lijkt toch iets op vader, zij het dan met een indrukwekkende baard. En je grinnikt oneerbiedig en je haat God, omdat hij op vader lijkt. En als de macht van vader, de onaantastbaarheid van die macht, niet onaantastbaar blijkt, dan rest er niets meer van eerbied jegens God. En tevens is op dat ogenblik je knullenperiode voorbij en ga je denken, nee, nadenken.

Vader zit aan tafel. Omdat het zo heet is, is zijn bovenlijf bloot. Moeder heeft wel gezegd, dat hij toch minstens zijn hemd moet aantrekken, omdat de mensen, als die door de ruiten zouden kijken, hem zouden kunnen zien, maar vader heeft slechts schamper gelachen en bleef zitten. Zijn zware, ronde schouders en de armen zijn lichtbehaard. Zijn borst en zijn buik zijn tot aan de rand van zijn broek bedekt met een veld van rossige krullen. Je kunt zelfs zijn tepels niet zien. Hij beweegt zich af en toe traag, als hij een slok bier uit de fles voor hem op tafel neemt of als hij zijn sigaar naar zijn mond

brengt en een trek doet. Als hij zich beweegt, zie je zijn spieren trillen onder zijn huid, zoals je dat ziet bij een paard, als dat aantrekt of als dat een vlieg wil verjagen. En als je om vader heen loopt, zie je zijn rug, ook behaard en daar trillen ook de spieren, als hij zich beweegt. Moeder vindt het vervelend, dat vader zo zit; zij vindt al dat haar griezelig en vies. Vies is het vast niet, want vader wast zich, winter en zomer, in de keuken, halfnaakt zoals nu, langdurig en met veel gesnuif en het water loopt dan over zijn rug en zijn borst tot in zijn broek. Griezelig vindt Justus het ook niet, wel vreemd, want vader lijkt op een dier met een mensengezicht, een beer of een panter, zoals je die in Artis ziet, een panter, die op dit ogenblik de rook van een sigaar uit zijn neusgaten laat stromen. Soms gaat hij rechtop zitten, brengt zijn armen omhoog en buigt die, zodat op zijn bovenarmen grote spierballen verschijnen. En zijn borst zwelt, waarbij het puntje van de sigaar aangloeit.

Daarstraks heeft Justus de schoenen van zijn vader uitgetrokken en daarna de pantoffels aangetrokken. Vader is in een goede stemming. Hij veegt na een nieuwe slok bier met de achterkant van zijn linkerhand over zijn lippen en zegt: 'Kijk, Piet, je wordt straks twaalf en dan ben je bijna een man. Toen ik twaalf was, werkte ik bij Steemans, de grondwerker. Die had twee grote schaftwagens en in een daarvan sliep ik. In die wagen sliepen ook de twee meiden, die voor koffie en eten zorgden. Die twee meiden sliepen bijna nooit alleen.' Vader lacht even en trekt aan zijn sigaar. Hij noemt Justus nooit bij zijn naam, omdat hij aan die naam een hekel heeft, een naam, die moeder indertijd uitkoos. 'Je bent dus bijna een man, maar je hebt geen botten en vlees, als ik toen had. Je moeder wil, dat je een vak leert. Zij is gek. Ik heb nooit een vak geleerd en heb altijd goed verdiend. Heb je al eens bier gedronken?' Vader wacht niet op antwoord. 'Ik was al een keer dronken nog voordat ik dertien was. Je moeder is nog gekker dan ik dacht. Zij wil, dat je een hogere school bezoekt en dat je burgemeester wordt minstens of anders minister. Wat wil je zelf worden?' Vader wacht niet op antwoord. 'In elk geval ga je

straks met mij mee naar het café op de hoek. Heb ik je al eens verteld van die twee Polen?' Justus schudt zijn hoofd. Hij hangt aan de lippen van zijn vader. 'Dat was, toen ik nog bij het circus werkte, 's kijken, ja, dat is nu twintig jaar geleden. Wij waren door Duitsland getrokken, wipten Polen binnen, dat toen nog bij Rusland behoorde, en hadden een paar voorstellingen in eh..., die naam weet ik niet meer, maar dat doet er niet toe.' Moeder is binnengekomen en heeft gezegd, dat vader Justus niet van die rare dingen moet vertellen. Vader heeft daarop niet geantwoord.

'Het was na de voorstelling. De twee Polen, die ik bedoel, hielpen zolang wij daar waren, met opzetten en afbreken van de tenten en in de stallen en zo. Zij hadden ons meegenomen naar een of andere kast. Het was op een bovenhuis. Wij zaten te zuipen en te vreten en te zingen. Die ene Pool met een gezicht alsof hij daartegen een trap van een paard had gehad, zat links van mij en onder het zingen haalde hij een mes te voorschijn en beduidde naar mij, dat hij de andere Pool, die tegenover hem zat, in zijn buik wilde steken, onder tafel door, als een soort verrassing. Ik sloeg zijn hand omlaag en zei in goed Hollands, dat-ie moest zuipen. Toen borg hij zijn mes weg en dronk met grote slokken van het vergif, dat ze daar drinken. Maar na vijf of tien minuten kwam het mes weer te voorschijn en sloeg ik weer zijn arm terug. Dat ging zo een keer of tien, totdat wij opeens allemaal rechtop stonden te zingen. Wij trapten de tafel aan de kant en de twee Polen gingen dansen. Dat was een dans op de hurken en zij stampten en brulden, terwijl wij zongen en brulden en in onze handen klapten. Die vent van het café kwam binnen en probeerde ons stil te krijgen. Die gaven wij een handvol geld en smeten hem door het raam naar buiten. Hij kwam niet terug. Maar doordat de ramen nu stuk waren, werd het verrekte koud, want het liep al tegen de winter. En toen zijn wij maar mee gaan dansen om warm te blijven. Toen wij de volgende dag wakker werden, op de grond, waren wij steenkoud. De ene Pool had de andere toch gestoken, in zijn arm. Zij lagen met de armen om elkaar heen te

snurken. Die met de wond in zijn arm had gekotst en zijn kleren zaten vol met kotsel en bloed.' Vader zwijgt even om zijn sigaar aan te steken. 'En donder nou maar op, want ik krijg de pest in, als ik eraan denk, dat jij straks een mooie mijnheer wordt, met zachte handen en met een wijvestem. Ik ga slapen.' En vader staat op, stampt door de kamer en gaat liggen slapen, terwijl Justus nog de Polen ziet dansen en het gebrul en gezang hoort.

Vader slaapt al gauw. Moeder gooit een laken over hem heen, vanwege de tocht en de naaktheid. Justus gaat de tuin in, klimt in de boom en gaat in de grote vork zitten, nog steeds denkend aan wat zijn vader hem zojuist had verteld. Het was de eerste keer, dat hij hoorde, dat vader bij een circus was geweest. Hij wilde ook wel met een circus mee, als acrobaat of als leeuwentemmer, maar hoe begin je daarmee? Moeder wilde hem naar de HBS sturen. Dat was toch ook niet gek. Dan kon je naderhand veel geld verdienen en dokter worden of professor of ingenieür. Maar op de HBS waren de baffen en geen knullen zoals Nees en Joop. Met een circus meegaan leek hem machtiger. Naar vreemde landen gaan. Sterk worden als vader en bang zijn voor niemand. Zou hij ook zoveel haar op zijn borst krijgen als vader en bier drinken en sigaren roken en halfnaakt in de kamer zitten en niet luisteren naar moeder? Onzin, dan had hij zelf een vrouw. Je kon je geen andere vrouw voorstellen dan je moeder, als je zo werd als je vader. Maar zoals vader wilde hij toch ook weer niet worden, zo hard en onverschillig. Wel zo sterk worden en net zoveel lef hebben. Vader vloekte niet vaak, maar als hij vloekte, dan werd je bang. Zou hij, Justus, ook zo vloeken, thuis, tegen zijn vrouw en kinderen? Nee, dat is niet goed, dat is niet goed, niet, omdat God dat niet goedvindt, maar het is niet goed, dat je kinderen bang zijn. Wonderlijk is het, dat je helemaal geen hekel hebt aan je vader, als hij met je praat, zoals daarstraks. Het is gek, maar je zou hem wel over zijn borstharen willen strijken of hem een klap op zijn schouder willen geven. En dan zou zijn vader hem een duw geven en dan zouden zij samen over de grond rollen en brullen als

twee woedende beren en daarna lachen. En moeder zou meelachen. En Wim zou er ook bij kunnen zijn. En elk jaar zou vader merken, dat Justus sterker was geworden. Zij zouden veel lachen en vader zou steeds maar vertellen van vroeger. Dat is allemaal onzin. Justus zucht en gaat op de tak staan, omdat zijn benen stijf zijn geworden van het gekromd zitten. Het is allemaal onzin, maar het is lollig er 's zo over te denken. En moeder zou door het huis lopen en niet steeds praten, maar zingen.

Justus was daarna uit de boom geklommen, had met een steen een kat uit de tuin gejaagd – het beest gilde, toen de steen tegen zijn lijf aankwam – en had wurmen gezocht voor de kippen van de buren. De buurman was in de tuin en gaf hem een cent. Met die cent ging hij naar Verduin en kocht er drop voor. Het bleef maar warm, zo warm, dat hij weer naar huis ging. Het was trouwens tijd om te eten. Het eten was weer het zwijgzame gedoe van altijd. Dientje was zeurig. Die had ook al last van de warmte. Toen zij klaar waren, rookte vader nog een sigaar en Wim en Justus mochten naar buiten. Zij gingen naar de steiger, waar het onder de bomen niet zo heet was. Het liep tegen zeven uur en de kinderen werden al wat rumoeriger. Het water van de singel stonk en je zag af en toe luchtbellen omhoog komen. Aan de overkant, op het bolwerk, liepen jongens op het gras langs de waterkant, vreemde jongens. Op de steiger zochten de jongens brokken steen en smeten die naar de overkant. Het water spatte de vreemde jongens op hun kleren en gezicht en er vlogen ook stenen om hun koppen. Op de steiger werd gejuicht, toen de vreemdelingen wegstoven. Die schreeuwden en scholden op veilige afstand. Het was te warm om een drijfjacht te houden en Justus en nog een paar jongens gingen water drinken bij de drinkbak. Zij gooiden elkaar nat. Eerst toen er een paard moest drinken, werden zij wat rustiger en keken vol belangstelling naar de zuigende en slobberende paardebek. De bak raakte leeg van het drinken.

Op het moment, dat het paard zijn kop omhoog tilt en de bak

weer vol begint te stromen, hoort Justus zijn vader roepen. Het is overbodig, dat de jongens hem waarschuwen, maar zo is dat nu eenmaal. Vader noemt hem niet Kees of Piet, zoals gewoonlijk, dus moet er iets bijzonders aan de hand zijn. Vader staat bij het café op de hoek. Justus rent erheen. Vader heeft geen overhemd aan, maar zijn korte jas zo over zijn hemd aangetrokken. Justus staat nu bij zijn vader en die grijpt hem bij zijn arm en zij stappen het café binnen. Er zijn mannen en grote jongens en een paar vrouwen. Sommigen zeggen zijn vader gedag en vader zegt goeienavond. Er hangt de lucht van bier en rook van sigaren en sigaretten. Zij stappen op de tapkast af en vader bestelt twee klare en een ranja. Zij krijgen een klein tablet waarop het bestelde en vader draagt dat naar een tafeltje in de verste hoek. Op die tafel liggen ronde kartonnetjes, waarmee je zo lekker kunt zeilderen. Daar zal hij er straks een paar van meepikken. Op de tafel zie je vochtige plekken en er staat een asbak met peuken sigaar en sigaret. Justus gaat zitten en vader gaat zitten en zegt, dat Justus die ene klare in zijn ranja krijgt en dat spul dan snel moet opdrinken. 'Of wil je die klare zo proberen?' Justus knikt. Hij bedoelt eigenlijk nee, maar hij is een beetje in de war door de onbekende omgeving. Hij heeft hier wel eens naar binnen gekeken en hij kent de vader van witte Kees en hij herkent de typische lucht van bier en sigarenrook, maar dat alles in dit bepaalde verband en met de lichten aan en bovendien in gezelschap van zijn vader brengen hem enigszins van zijn stuk. Vader grijnst en schuift het glaasje met de kleurloze vloeistof naar hem toe. De hand van Justus trilt een beetje en hij knijpt het glas, alsof het weg zou kunnen springen. Hij brengt het naar zijn mond en nipt even. Dat is afschuwelijk. Hij houdt het branderige spul in zijn mond. 'Slikken,' zegt vader. Justus slikt. Erger dan een drankje. 'Dat was niks,' zegt vader, 'nu een echte slok, als een man.' Justus neemt een slok. Het brandt in zijn mond, in zijn keel en nog dieper. Bovendien begint hij te hoesten. De tranen komen in zijn ogen. 'Ik jank niet, vader,' zegt hij tussen het hoesten door. Achter de rug van vader

klinkt een gemompel. Justus ziet, hoe de schouders van zijn vader naar omlaag gaan, als een kat, die zal springen. Op zijn kaken zie je de bolletjes verschijnen, die erop wijzen, dat hij zijn tanden op elkaar drukt. En aan zijn praten merk je dat ook. 'Drinken,' zegt hij. Justus kijkt hem aan. 'Komt er nog wat?' vraagt vader. 'Als het op is, kun je je ranja drinken.' Justus grijpt het glas, slikt en hijgt om de brand in zijn mond en keel te blussen. Het wordt ook warm in zijn slokdarm en in zijn maag, maar dat is een prettige warmte. En daarna is het alsof hij zich voelt groeien. Hij hoort ook veel scherper. Hij hoort nu duidelijk, dat er een man achter vaders rug zegt: 'Dat is toch geen werk om zo'n kleine jongen jenever te geven.' En dan gaat alles heel snel. Vader springt op, zodat het tafeltje omvalt en het glas ranja met de twee lege kleine glaasjes en het tablet op de vloer kletsen. 'Hee, hee,' roept de café-houder vanachter de tapkast. Vader staat gebukt, zijn handen bijna bij zijn knieën. 'Wie moet er wat?' vraagt hij. De gezichten van de mannen zijn strak. Er zit een grote, brede vent bij, met vierkante handen, waarop ankers staan getatoeëerd. Die staat op. Hij is nog groter dan de smid. 'Ik zeg, dat het...' Verder komt hij niet, want met een snelle beweging grijpt vader het glas bier, dat op de tafel voor de man staat en smijt het vocht in diens gezicht. De kerel spuugt en proest even en duwt de mannen, die hem proberen tegen te houden, opzij alsof het bossen stro zijn. Hij gooit de tafel om en stapt naar voren. Maar hij komt niet ver, want vader duikt hem naar zijn benen en de grote kerel slaat neer met een smak. Vader rolt boven op hem. Justus schreeuwt. Als een bal vliegt vader achteruit door een trap tegen zijn borst. Hij hapt naar adem. Justus trilt en trilt. Hij kan niet ophouden met trillen. Nog vlugger dan je kunt denken schiet vader op de kerel af, die nu weer staat. Vader ramt hem met zijn hoofd in zijn maag en springt dadelijk terug. De grote kerel krimpt in elkaar. Als vader weer naar voren komt, ziet Justus, hoe de vent naar het andere tafeltje grijpt en dan klinkt er een klap op het hoofd van vader en rolt die neer met een rare schreeuw en stroomt het bloed over zijn

voorhoofd, daar, waar de bierfles hem raakte. Justus trilt en huilt en ziet, hoe zijn vader zijn handen opent en sluit. Men hijst hem op een stoel en de café-houder veegt het bloed weg en plakt een pleister op de wond. De kerel en de kerels, die bij hem waren, vertrekken. De ogen van vader zijn wel open, maar hij kijkt suf en grijpt kreunend naar zijn hoofd. Justus wrijft zich de tranen van het gezicht. Vader zegt, dat hij een borrel wil. Die krijgt hij. Hij heeft al rondgekeken en gezien, dat de kerel weg is. Er wordt door elkaar gepraat. Justus voelt zich opeens een beetje duizelig. 'Het was gemeen, vader,' zegt hij, 'om je met een fles te slaan.' 'O,' zegt vader, 'was het dat.' Hij krijgt nog een borrel. Hij kijkt Justus bijna kameraadschappelijk aan. Justus zou zijn arm wel op zijn vaders schouder willen leggen. Maar vader staat op en loopt naar de tapkast. 'Betalen,' zegt hij bijna jongensachtig en dan vraagt hij terloops, wie die grote kerel was. De café-houder zegt het en heeft er bijna dadelijk spijt van. En hij verdomt het om te zeggen, waar die kerel, Godijn heet hij, woont. Maar naast vader komt een lange vent staan. Die waggelt op zijn benen. Hij slaat een arm om vaders nek en zegt, dat Godijn daar en daar woont. Dan ziet Justus, hoe zijn vader grijnst, net als de bouvier van dokter Waanders. Hij geeft de lange een klein zetje en trekt Justus mee naar buiten. 'Ik heb koppijn, Justus, ga maar naar huis. Ik loop nog even om.' En weg is vader. Nu voelt Justus, hoe slaperig hij is. Als hij bij zijn huis komt, ziet hij, dat de deur aan staat. Hij sluipt naar boven, kleedt zich snel uit en slaapt dadelijk in.

De volgende dag is een zeer vreemde. Er is geen enkel duidelijk beeld. Alle beelden lopen door elkaar heen en verdringen elkaar. Een ding overheerst: vader komt niet thuis, de politie is geweest. In de beis fluisteren de volwassenen achter zijn rug en de knullen doen eigenaardig. Moeder wil, dat hij binnen blijft, als hij uit school komt. Hij blijft binnen, omdat hij zich opeens een vreemde voelt in de beis. En dan 's avonds leest hij in de krant, dat Anne Kerkling, zijn vader dus, een man heeft gedood: Willem Godijn, de grote kerel,

die zijn vader met een bierfles had geslagen. Dat is goed, denkt Justus, die gemene rotzak. Hij leest het verslag tot aan de laatste letter.

Daarna gaat alles razend snel. Tante Marie en oom Bert uit Amsterdam komen. Moeder en de kinderen zullen naar Amsterdam verhuizen. Justus vecht nog een robbertje met een der grotere knullen, omdat die zei, dat zijn vader een gemene moordenaar was. Zij verhuizen met een grote auto, waarachter Joop en Nees en nog een paar anderen zich vasthouden tot bij het viaduct. Dan wordt er gezwaaid en geschreeuwd.

Het is een bovenhuis, waar zij komen, in het oosten van de stad. Er zijn veel jongens in de straat. Zij zijn anders, hoe anders kun je niet zeggen. Als hij met Dientje een eindje omloopt en haar wat vertelt, waarbij hij met zijn hoofd knikt, roept een der jongens tegen de anderen: 'Die Haarlemmer heeft een kop als een hamer, kijk maar, langwerpig en recht van voren en van achteren, precies een hamer, die in de lucht heen en weer zwaait.' De anderen schreeuwen: 'Hamerkop! Hamerkop!' Zal hij gaan knokken? Kan niet, want Dientje is bij hem. Hij loopt verder. Hij gaat naar huis, de half-duistere trap met het kleverige touw onder de leuning op en dan de kamer binnen.

Hij heet nu Hamerkop, ondanks of misschien juist door het feit, dat hij knokt met ieder, die maar wil. De jongens krijgen ontzag voor hem. Maar Hamerkop blijft hij. Alleen, nadat hij een zekere vrede heeft gesloten met de jongens, wordt het Hamer. En als hij in de spiegel kijkt, moet hij toegeven, dat hij een hoofd als een hamer heeft en hij weet van zich zelf, dat als hij spreekt en daarbij iets betoogt, zijn hoofd zich beweegt als een hamer. Hamer, mijn een zorg, denkt-ie.

Vader komt voorlopig niet thuis. Die heeft vier jaar gekregen.

Hamerkop werd je naam, later verkort tot Hamer, zoals Cornelis tot Kees en Jacobus tot Jaap wordt. Ergens moeten je levendigheid en je energie blijven en doordat je plaats in het gezin opeens een heel andere wordt door de afwezigheid van je vader en door de geheel nieuwe omgeving, sla je de puberteit niet geheel over, maar niettemin delen ervan. Je beweegt je anders en je gezicht krijgt een andere uitdrukking. In je woelt en gist het, doch de enige levendigheid, die zich manifesteert, is, dat je leest en zoekt naar kennis. Dat bemerken de anderen eigenlijk niet. Wat de anderen bemerken, is je verlangen om te spreken. En als je spreekt, gebaar je met je handen en beweegt zich je hoofd, op en neer, als een mechanische hamer: Hamer is je naam in de straat, Hamer wordt door een toevallige omstandigheid je naam op de HBS, *Hamer wordt je naam op de sportvereniging. Natuurlijk ben je ook Justus. Je moeder noemt je zo, maar Wim niet en zelfs Dientje niet. De leraren noemen je Justus of Kerkling, maar enkelen en dat zijn wonderlijk genoeg de goeien, noemen je ook Hamer.*

Je merkt, dat je lichaam verandert. Je wordt langer; je wordt zwaarder, maar niet veel. Je ziet de spieren duidelijker dan vroeger onder je huid bewegen. Je hebt meer belangstelling dan vroeger voor je lichaam en je meet en je weegt je zelf en je zoekt de beste wijze om dat lichaam op te bouwen.

Oom en tante hebben weer eens een uitgebreide conferentie gevoerd met moeder. Justus kan naar de HBS, dat is nu vrijwel zeker Het gaat om de aanloop. Er moet voorbereid worden. Hij zit in de kamer, terwijl moeder in de keuken zingt, niet bepaald mooi, maar met warmte en met overtuiging. Dus alles is geregeld en zij zal hem straks vertellen, wat er met hem gaat gebeuren. Het laat hem eigenlijk een beetje onverschillig. Hij staat op, doet vijftig diepe kniebuigingen en rolt zijn romp, zodat zijn spieren net even pijn doen. Daarna pakt hij vanonder de sofa zijn tennisbal en gaat naar buiten, geruisloos, zoals hij dat altijd deed, teneinde niet de aandacht van moeder te trekken.

Er zijn steeds jongens in de straat, maar het is anders dan in de beis. Er zijn slechts kleine groepen en er is voortdurend ruzie. Zelfs een voetbalelftal is niet te vormen. Ko Drok is er niet. Die kan niet goed voetballen, want hij heeft een mank poot. Maar Ko heeft lange, gespierde armen met grote handen en gooien en vangen doet Ko bijna zo goed als hij. Hij houdt zijn bal in zijn zak en loopt de straat uit. Op de klok bij de ambachtsschool ziet hij, dat hij nog drie kwartier heeft, voordat er wordt gegeten. Hij gaat door de hoge straten, waar hij zich niet helemaal thuis kan voelen. Het geluid is er anders dan in de beis en overal zie je mensen, die je niet kent. Er zijn te veel mensen. Hij zal naar het kanaal gaan. Enige minuten later staat hij op de houten brug. Achter hem is de spoorbrug, waarover elk ogenblik een trein dondert, voor hem is de lengte van het kanaal. Aan de ene zijde van het kanaal zie je de achterkant van de huizen en de tuinen en aan de andere zijde is de hobbelige weg met daarlangs de werkplaatsen en de loodsen. In de straat beneden ratelen en gieren de trams en jakkeren de auto's. Doordat er zoveel beweging en zoveel lawaai is, lijkt het onnodig zelf veel beweging en lawaai te maken. Met de knullen uit de beis zou je zo snel mogelijk de stad uitgaan, naar het Merwedekanaal, naar de Zuiderzee, naar het land met de sloten. Misschien ook niet. Best mogelijk, dat je de spoorbaan opging of naar de markt en zeker naar het slachthuis, zoals de jongens hier. Vooral het slachthuis trekt. Het zwermt er van de jongens, als de koeien, varkens en schapen uit de treinen naar het slachthuis worden gedreven. Bijna alle jongens hebben stokken, net als de mannen en er wordt geschreeuwd en er is een heidens kabaal, als er een koe losbreekt, niet vaak, of een varken, veel vaker. Dan zijn er korte, heftige drijfjachten en er is spanning en er is soms gevaar. Dan heb je het gevoel, dat er een band van een cowboy-hoed onder je kin trekt en je zwaait je stok in de lucht en gilt als een Amerikaanse veedrijver dat doet. Sommige jongens gaan zover om met hoeden op hun hoofd te komen, maar dat is niet verstandig. De hoeden komen steevast in de mest of in het kanaal en de aandacht voor

de dieren wordt afgeleid door vechten en vloeken en janken.

Hij spuugt in het Bloedkanaal. Dat heet zo, omdat het slachthuis eraan ligt. Hij mikt met zijn speeksel op een appel, die in het water drijft. De vierde keer is het raak. De appel trekt zich van zijn speeksel niets aan en dobbert rustig voort op de kleine golven. Hij gaat rechtop staan en loopt de brug verder over, naar de kant van de hobbelige straatweg. De werkplaatsen en de loodsen zijn dicht. Er komen weinig mensen langs. Hij begint hard te lopen, niet te hard, want het is geen sprint. Hij plaatst zijn voeten zo recht mogelijk en zwaait zijn armen evenwijdig aan zijn romp, met een constante hoek in de ellebogen. Dat heeft hij geleerd, toen hij laatst langs een sportveld kwam. Er was daarvoor een korte periode, waarin hij sterk beïnvloed werd door de verhalen van Tarzan en de gorilla's. 'Hamer is lenig als een aap,' zeiden de jongens. 'En zijn poten zijn ook krom. En hij is sterk.' Bijna had de naam Hamer moeten wijken voor Aapmens. Hij was toen trots geweest op zijn enigszins naar binnen staande voeten en had bij het lopen zijn benen krom gehouden en zijn rug gebogen en zijn handen gekromd langs zijn lichaam, zoals een mensaap, die zich over de grond beweegt. Hij wilde, dat hij sterk zou worden als een aap en dan de mensen verbazen met zijn kracht en behendigheid. Moeder had gemopperd, dat hij zo gek liep, Wim had het prachtig gevonden en ook Ko Drok was vol bewondering geweest. En zij hadden geoefend om zich zoveel mogelijk keren aan beide armen op te trekken. Maar op een dag kwam hij langs een sportveld en had jongens en meisjes zien oefenen onder de scherpe aanwijzingen van een trainer. Hij had zich rood voelen worden, hoewel Wim er niet bij was en ook Ko Drok niet, toen de trainer schimpend tegen een der sportende jongens zei, dat hij de houding had van een aap. Daarna poogde hij zo recht mogelijk te lopen en met zijn voeten naar buiten om de stand naar binnen op te heffen.

Hij loopt verder, regelt zijn adem naar het aantal stappen, want de adem moet niet in de eerste plaats sneller doch dieper worden. Hij passeert de andere brug, zwaait scherp naar links om enige

fietsers te vermijden en hervindt dan snel zijn cadans. Zou hij een loper als Nurmi worden? Die was ook niet groot en zwaar. Hij nadert het Zeeburgerdorp. Daar wonen sociaal-achterlijken, zoals dat heet. Als hij dichterbij komt, springen vijf, zes jongens te voorschijn. Zal hij gaan knokken? Dat kost hem zijn kleren en misschien krijgt-ie wel op zijn donder. Vroeger zou hij zonder meer op hen afgevlogen zijn, vroeger, in de beis. Hij is niet bang, maar je wordt te oud om te gaan knokken als een stel honden, met veel herrie en hijgen. Hij voelt er toch ook niets voor om zomaar weg te rennen en het gejouw achter zich te horen. Die ene lijkt op Nees. Die zal-ie in de gaten houden. Hij staat tegen de deur van een der loodsen. Hij vraagt, wat zij willen en begint te praten. Even luisteren zij, dan springt die ene, die op Nees lijkt, op hem af en wil een stomp geven. Hij duikt omlaag en de jongen rolt tegen de deur. Hij blijft staan en kijkt de jongens aan. 'Ik ben heus niet bang voor jullie.' De jongens zwijgen en dan zegt de aanvaller van daarnet: 'Met z'n allen, jongens.' Hij krijgt een slag tegen zijn borst en een tegen zijn arm en dan duikt hij tussen hen door. Hij loopt tien meter weg en gebruikt een echt Amsterdams scheldwoord. De jongens lopen achter hem aan. Hij blijft steeds zoveel voor, dat zij niet bij hem komen. Een loopt er harder dan de anderen. Hamer stopt plotseling en zwaait zijn linkerarm uit. De knul krijgt een slag in zijn snuit en grijpt ernaar. De anderen gaan om de jongen heen staan. Zo, dat is dat, denkt hij vol triomf en met de lange afstandspas trekt hij naar huis.

Hij passeert in de straat Greetje, een lang, mager meisje met sproeten en voor de deur staan Ida, het zwartharige kind van driehoog, met haar dikke vriendin. Ida zegt: 'Ha, die Hamer!' en de dikke vriendin zegt ook gedag. Hij zegt gedag, terwijl hij regelmatig en diep blijft hijgen. Hij heeft het warm en op zijn gezicht en zijn lichaam voelt hij het zweet prikkelen. Ida heeft al borsten en onder haar armen zit haar. Hij zag dat enige dagen geleden, toen hij omhoog keek naar het balkon, waarop zij stond. Hij gaat de trap op en maakt in de keuken zijn handen en zijn gezicht nat. Moeder heeft de tafel

nog niet gedekt. Zij vraagt, of hij even in de kamer wil komen. Zij zitten aan tafel en moeder vertelt, wat met oom en tante is afgesproken. Hij zal volgend jaar naar de HBS gaan, als hij tenminste slaagt voor het examen. Voordat het zover is, zal hij les krijgen van een juffrouw, die oom en tante kennen van de kerk. Goed, denkt hij, goed. Hij zegt niet veel. Moeder heeft het woord en in één adem zegt zij, dat hij oom en tante moet bedanken voor hun hulp. Daar heeft hij een hekel aan. Hij vindt hen zeurig en bemoeiziek. 'Waarvoor moet ik bedanken?' Moeder is even verbaasd. Dan als een waterval komen grote en kleine verwijten en raadgevingen. 'Waarom doen ze dat voor me?' 'Omdat zij mij willen helpen en om God te dienen.' 'Dan moet u ze bedanken en anders God.' Waarna moeder werkelijk sprakeloos is.

De juffrouw heeft zachte handen, draagt een bril, waarachter bijziende ogen, lichtblauw, en haar stem is zacht, maar duidelijk. Het is moeilijk te schatten, hoe oud zij is, waarschijnlijk tussen de twintig en de dertig. Hij had zich voorbereid op een tot gapen uitnodigend gesprek over allerlei godsdienstige zaken. Maar dat liep heel anders. Eerst nadat er anderhalf uur les was gegeven en het huiswerk genoteerd, ontstond er zoiets als een gesprek, zij vragend over school, liefhebberijen, de vroegere woonplaats en hij met zijn nog altijd ruwe stem antwoorden gevend op een wijze, die de rustige sfeer van de kamer niet zou verstoren. Zij vroeg ook nog wat voor boeken hij las en viste uit, dat hij graag las over reizen. Hij kreeg een boek over reizen mee. Er stonden gekleurde en gewone platen in. 'Heb je geen tas bij je, Justus?' 'Ik heb geen tas, daarvoor hebben wij geen cente.' 'Ik heb nog een oude tas. Neem die maar mee.' De tas was helemaal niet zo oud en het was een echte baffentas.

Het huiswerk maakte hij in een wip af. Gemakkelijk genoeg. Hij begon in het boek. Dat was niks. Hij smeet het op tafel. Snert. De kaft was losgegaan. Hij bracht die in orde en deed het boek in de tas. Moeder had alle voorzorgen genomen om hem rustig te laten

werken: Wim naar buiten, Dientje bij haar in de keuken. Hij voelde zich gewichtig. De student. Maar toen het huiswerk af was en hij niet meer las en begon te fluiten, kwam zij binnen en was hij weer het gewone ventje.

Tijdens de schoolvoetbalwedstrijden was hij aanvoerder van het schoolelftal, niet zozeer, omdat hij een virtuoos was met de bal, maar omdat hij een scherp oog had, snel wist te combineren, leiding kon geven en vasthoudend was als de terriers van de rattenvangers op de schepen. Hij rookte niet en was een tegenstander van alcoholgebruik. Hij wilde een groot voetballer worden en hoorde zich toegejuicht door de massa's op de tribunes. Dat verlangen duurde niet zo heel lang, want hij las een boekje over lichaamscultuur. Daarin stond beschreven, dat je vegetariër moest zijn en dat je je lichaam harmonisch moest ontwikkelen. Er stonden foto's in van sterke mannen. Zo'n vent wilde hij worden. Je kon dan overal terecht. Hij voetbalde nog wel, maar legde zich meer toe op turnen. Hij turnde op school, op de vereniging, op straat en thuis op zolder en soms in de kamer. In die tijd vond hij het ook belangrijk zich steeds te laten wegen en zijn lengte te meten en de omvang van zijn borstkas en die van zijn kuiten en van zijn biceps. Het werd netjes genoteerd in een boekje, met datum en al.

Op de vereniging waren meisjes en op het sportveld, 's zomers, waren Hamer en de andere jongens jonge kampioenen, die aan hun training werkten. De meisjes van veertien tot achttien waren vrouwen, groot, vlezig, met borsten en bosjes haar onder de armen. Hij liep of fietste met enigen van hen terug naar de stad, omdat Ko Drok dat zo graag wilde. Hij zelf vond het maar matig leuk. Zij waren interessant om naar te kijken en waarschijnlijk was het prettig om een meisje tegen je aan te drukken. Maar zij waren mateloos aanstellerig en praatten de grootste onzin. In plaats van mee te doen, probeerde hij een gesprek te gaan voeren. Zij vonden hem vervelend. Een was er, die op een keer met hem alleen meereed. Het liep tegen

het najaar en het was bijna donker. Voordat hij het in de gaten had, reden zij de stad uit. Hij zweeg. Zij praatte. Zij vond hem beter dan de andere jongens. Hij was serieuzer, wist over andere dingen te vertellen dan de andere jongens. Hij zei daarop niet veel. Wat moet je zeggen, als een meisje je zo ophemelt? Zij stapte na enige tijd van de fiets en zij gingen op het gras zitten en zij nam hem in haar armen. Dat was prettig, vooral ook omdat het donker was. Je voelde jezelf gewichtig en er ging een prikkelig gevoel door je heen. Zij wilde niet ophouden met zoenen, hoewel hij zei, dat hij naar huis moest. Ten slotte stonden zij op. Zij omhelsde hem. Maar dat was niet meer zo leuk. Zij was een stuk groter dan hij. Op de fiets hield zij zijn arm vast. Nog enige keren gingen zij 's avonds fietsen. Maar nee, zij was toch te groot en altijd zoenen is niet prettig en aan andere dingen durfde hij niet te denken. Zij was soms tijdens het zoenen zeer ernstig geweest en voor zijn betogen had zij belangstelling. Doch zij kon hem niet volgen. Hij ging er maar niet meer heen. De jongens hadden het in de gaten gekregen. Ko Drok zei: 'Zij heeft grote tieten en mag jij daar aankomen?' 'Idioot,' zei hij daarop slechts.

Hij deed examen voor de HBS en slaagde gemakkelijk. Hij vond het eigenlijk gewoon. De juffrouw met de bril had hem de derde les naar het boek gevraagd. 'Niks an,' was zijn antwoord geweest. Zij had in grote lijnen verteld, wat het boek inhield, zodat hij wel zag, dat er iets aan was. Hij kreeg een ander boek, over bijen en mieren. Het was verdomd leuk te weten, hoe die leefden. Daarna kwam er een boek over plant- en dierkunde. Soms was het droog geweest, maar het was machtig om te constateren, dat alle dieren aan elkaar verwant waren. Bij wijze van spreken was de bij een verre neef van de olifant en de worm van de kip, die hem opvrat. Het schoolwerk op de HBS was niet belangwekkend. De school was trouwens onaangenaam, doordat hij vaak in conflict kwam met de leraren. Dat was vergeten, als je buiten was. Voor gym was hij de beste en de

leraar raadde hem aan gymleraar te worden. Dat was het. Zo zou je HBS-kennis mooi van pas komen bij iets, wat je verdomd graag deed. Moeder vond het best. Na enig tegenstribbelen had zij ook goed gevonden, dat hij vegetariër was geworden. Wim pestte hem wel eens, als die worst at of een balletje gehakt. Wim bood hem zelfs een dubbeltje, als hij een plakje worst zou opeten. Dat was belachelijk. Een besluit was een besluit. Het herinnerde aan de tijd, dat hij een gulden had kunnen krijgen, als hij op het strand in een meidenbroek zou durven lopen. Dat had hij niet gedaan. Doch dat lag anders. Daar had de schaamte een grote rol gespeeld. Nees had gezegd, dat-ie het zelfs voor een kwartje zou doen, als het moest voor een dubbeltje.

De jongens in de straat vragen naar je vader. Dat had je verwacht. Je kunt niet zeggen, dat hij dood is. Hij is op reis. Op een boot? Ja. Schrijft hij wel eens? Ja. Krijg ik de postzegels van je? Ik ben daar belazerd. Ik wil met je ruilen, goed? Niks hoor. Hoe lang blijft hij weg? Soms een jaar, soms twee jaar. Waar zit-ie nou? In Australië, geloof ik. Dat was dus niet zo moeilijk. Hij was een keer meegeweest naar de gevangenis. Zijn vader zag er vreemd uit. Zijn haar was kort en hij was gekleed in een soort van bruin pak. Dat was niet het enige. Hij keek zo vreemd en praatte veel en onsamenhangend. En opeens was vader op zijn knieën gevallen voor moeder, had haar benen vastgehouden en had huilend en met zijn hoofd zwaaiend gesmeekt hem hieruit te halen. Hij werd gek. Hij droomde vreselijke dromen. Hij hield het hier niet uit. De bewaarder was opgestaan. Moeder had hem toegesproken als een kind en gezegd, dat hij zich goed moest gedragen.

Was dat vader? *Was dat vader?* Die huilende, zenuwachtige, die gebroken man? Dus dat maakte een gevangenis van zijn pantervader. Wat was er overgebleven van die sterke, onverschillige kerel, een kerel, waarop je trots was geweest tot en met, die voor jou de meest mannelijke man was geweest, weliswaar te ruw en te hard,

maar een kerel zonder vrees, lenig, sterk, met een avontuurlijk leven achter zich. Daarna deed hij zijn best weinig aan vader te denken. Hoe moest dat nu, straks, als hij vrijkwam? Niet aan denken. Eigenlijk was het beter geweest, als vader was gestorven, dacht hij bitter, voor moeder, voor de kinderen en ook voor vader zelf. En over dit alles kon je met niemand spreken, ook niet met moeder, waarmee je toch vrij veel sprak. En je behoefte om te spreken is thans groot, over andere dingen dan, opdat je die pijnlijke dingen kunt laten waar zij zijn, ergens diep in je. Je hebt soms perioden, dat je zwijgt, lang, zonder aan iets anders te denken dan aan het feit, dat je alleen bent. Ze zeggen, dat het goed is voor een jongen, die tot man aan het worden is als zijn vader bij hem is. Maar dat is kletskoek. De afwezigheid van de pantervader is goed, want was hij er, dan zou je steeds gedonder met hem hebben. Zoveel snap je van die dingen ook wel.

VIII / DE MUSICUS

De hand is het grijporgaan bij uitnemendheid. Met je hand grijp je iets vast, een stok, een steen, wat aarde, een bal, een nek, een trui en soms een andere hand. Dat laatste komt niet veel voor, want handengeven is niet gebruikelijk bij de Kerklingen. Met diezelfde hand, waarmede je dus soms een nek grijpt, houd je een potlood en een pen vast. Je kunt tekenen en schrijven en dat wil dan zeggen, dat je gedachten en gevoelens op papier overdraagt. Maar daartoe is nodig het verstand, het begrijporgaan. Grijpen en begrijpen. Je begrijpt steeds meer en dus steeds minder, want achter elk opgelost probleem en achter elk helder begrip zie je onopgeloste problemen en zijn er nieuwe vaagheden. Dat gaat zo steeds maar door. Zo voel je je zeker, omdat je de gedachtenketen hebt gesloten en een conclusie hebt gevonden en vlak daarop voel je je minder zeker dan ooit tevoren.

Verstand, hardaardige vriend, ik heb je nodig en ik haat je soms daarbij. Je wilt mij niet loslaten. Een enkele keer ben ik los van je. Dat is, als ik mij lichamelijk inspan, ren, spring, zwem. Dat is, als ik buiten loop en gepakt word door licht en lijn en geur en kleur. Dat is als ik iets schoons zie of hoor.

Daar is de muziek, voor jou, Hamer, doordat je muzikaal bent en doordat er sterke gevoelens in je leven. Van dat laatste ben je je weinig bewust. Je weet alleen, dat muziek en zang je diep ontroeren kunnen, zodat je moet lachen en luidruchtig zijn of huilen.

En muziek maken en zingen zijn middelen om je zelf te doen gelden.

Hij herinnert zich nog, dat hij in de schuur een paar stukken ijzer vond. Het waren drie stukken, een plat staafje, lang als zijn hand, een gebogen stuk in de vorm van een dunne worst en het derde stuk had een onbekende vorm. Later wist hij, dat het een schakel was van een grote ketting. Aan de stukken ijzer had hij touwtjes gebonden. Het was echter toeval, dat hij bemerkte, dat als je de stukken ijzer aan de touwtjes omhoog hield en er dan tegen sloeg, er een tinkelende klank van kwam. En de klanken waren verschillend. Hij zat lange tijd te luisteren met zijn oor vlak bij het stuk ijzer,

waaruit een klank kwam, die steeds zachter werd, zo zacht, dat je het geluid nog slechts in je hoofd hoorde, als een zacht fluiten. Het geluid werd wel steeds zachter, maar het bleef toch hetzelfde. Later had hij de stukken ijzer naast elkaar opgehangen, zodat hij om beurten op het staafje, de worst en het derde stuk kon slaan. Hij maakte een soort muziek, waarbij hij zijn bovenlichaam heen en weer bewoog en een verhaal vertelde, een soort sprookje in zangvorm. Later was dat anders geworden. Hij had andere voorwerpen opgehangen en daartegen geslagen en hij had net zolang gezocht, totdat hij een liedje erop kon slaan, maar dan zonder zich te bewegen en zonder er iets bij te vertellen. Op een dag had moeder de schuur opgeruimd en de stukken metaal waren verdwenen. Hij had lange tijd gezocht. Kort daarop had hij een stuk speelgoed gekregen, waarmede hij ongeveer hetzelfde kon doen. Het was een soort laddertje. De treden waren van platte stukjes metaal en zij zaten los. Met een hamertje moest je op de stukjes metaal slaan en je kon er liedjes op spelen. Zijn vader had het stuk gemaakt, toen hij kwaad was geworden door het eindeloze getingel. Maar met een sigarenkistje en elastiek kon je ook muziek maken. Zelfs met een stukje elastiek alleen, door het ene einde in je mond te steken en met je tanden vast te klemmen en met je rechterhand het stuk elastiek uit te rekken, langer of korter en met de linkerhand er op te tokkelen. Jammer was het, dat het geluid te zacht was. Je kon het zelf horen en iemand anders alleen, als hij heel dicht bij je stond.

Op een dag, toen hij te zamen met de knullen uit de beis weer eens de vuilnisbakken in de baffenbuurt nasnuffelde op stukken speelgoed, vond hij een oud mondorgel. Het ding was vals, maar met veel geduld had hij het zover in orde gekregen, dat hij erop kon spelen. Een paar lichte tonen ontbraken en dus speelde hij voornamelijk de zware tonen. Zijn vader had een hekel aan muziek. Als die thuis was, kon hij dus niet spelen. Zijn vader hield alleen van liedjes als: 'Pak Mina bij haar bil en vraag niet, of ze het hebben wil', zo hard mogelijk en met veel voetgestamp, zodat moeder rood werd van

schaamte, vanwege wat de buren er wel van zouden denken. Moeder hield wel van muziek en zij kocht stilletjes voor hem een oude kleine harmonika. Die had hij eerst moeten repareren. Hij had er vaak op gespeeld en zijn vader had het nooit bemerkt. Maar het ding ging steeds kapot en was ten slotte niet meer te repareren. In de beis werd weinig muziek gemaakt. Nees speelde mondorgel en dan waren er een paar jongens, die neusfluiten hadden. Op school was nog een poosje een hulponderwijzer geweest, die een viool gebruikte bij de zangles. Hij was een dikke jongeman, die sterk sliste en niet eens bijzonder goed speelde. 'Meneer, mag ik 's een keer spelen?' had Justus gevraagd. 'Kun je dan spelen? Heb je wel eens op een viool gespeeld?' 'Nee.' 'Om vier uur even.' En hij had mogen spelen. Natuurlijk zette hij zijn handen verkeerd, maar na een minuut of tien klonk er toch al muziek, zij het wat krassig en met glijdingen. Jammer, dat die hulponderwijzer was weggegaan.

Er waren tijden, dat hij niet aan muziek dacht, vooral als er buiten te veel te doen was. Maar zijn belangstelling was nooit helemaal dood.

Op een dag waren zij in de stad, toen er een fanfare-korps voorbijkwam. Dat speelde niet, toen de knullen hen zagen, maar reeds de uniformen en de glanzende instrumenten waren voldoende reden om erachter te gaan lopen. Plotseling waren zij gaan spelen en het was hem geweest, alsof hij een stomp tegen zijn borst had gekregen toen het geschetter losbarstte. Hij hijgde en toen leek het hem, alsof het geluid hem optilde en voortdroeg. Hij was meegemarcheerd en had niet eens bemerkt, dat de knullen waren achtergebleven en dat het fanfarekorps een buurt in trok, die hij in het geheel niet kende. De muziek had aan hem getrokken, hem meegezogen en op de weg naar huis had hij het besluit gevormd later ook in zo'n troep te spelen en dan te marcheren en de mensen mee te trekken.

In de kerk had hij soms graag naar het orgel geluisterd, daarbij trachtend het gezang niet te horen, want dat was steeds een maat achterop. Er waren slechts enkele psalmen, die hij echt kon waar-

deren. Dat was anders, toen de organist eens ziek was en er een plaatsvervanger kwam. Die had dezelfde psalmen gespeeld, maar op een heel andere manier, zodat hij het werkelijk mooi had gevonden. De eigenlijke organist bleef twee maanden weg en toen die terug kwam, begon het stoffige spel weer. De meesten van de gemeente waren echter blij, dat de oude weer terugkwam, want daaraan waren zij gewend en een of twee maten achterop komen is gewoon, doch niet drie of vier, zoals bij de plaatsvervanger het geval was geweest. Toevallig had Justus een gesprek gehoord tussen de jonge organist en een meneer van het kerkbestuur, waarbij de eerstgenoemde enigszins heftig betoogde, dat psalmen strijdliederen waren en geen slaapliedjes. Waarop die van het kerkbestuur slechts medelijdend had geglimlacht.

Nu vader niet thuis was en hij niet meer zoveel buiten kwam, keerde hij steeds vaker terug tot zijn oude geliefde, de muziek. Oom Bert, hoe een zemel die ook was, had voor een mandoline gezorgd en daarop speelde Hamer urenlang. Dientje vond het prachtig en ook moeder luisterde graag. Voor moeder speelde hij schoolliedjes en zelfs psalmen, maar zij vond, dat hij de psalmen afraffelde, waarop hij tegen haar zei, wat indertijd de jonge organist had gezegd. Moeder had hem niet uitgelachen. Zij had een beetje hulpeloos gekeken en gevraagd: 'Denk je?' Voor Dientje speelde en zong hij zelfgemaakte liedjes in een of andere vreemde taal, die niemand kende. Maar zij vond het heerlijk en stond erbij te dansen en te springen en meende, dat het niet snel en luid genoeg kon.

Hij dacht nu vaker dan voorheen aan de keer, dat hij tussen de struiken had staan luisteren naar de vrouw, die had gezongen en pianogespeeld. In gedachte noemde hij haar steeds de pianovrouw. Aan het bezit van een piano dacht hij slechts in zijn wildste fantasieën. Dat was in de fantasieën, waarin hij een groot pianist of violist was of zelfs een dirigent en waarin hij de mogelijkheid overwoog van een combinatie van atleet en musicus, want in beide gevallen zou je

grootse dingen in je voelen en de mensen kunnen boeien en doen juichen van vreugde of doen zwijgen van ontroering.

Hamer had lange tijd gespaard. Hij wilde een gitaar hebben. Die kon je kopen voor vijf of zes gulden, wel geen bijzondere, maar toch een bespeelbare gitaar. Hij had twee gulden vijfentwintig bij elkaar, toen hij op de markt een oude gitaar zag liggen. Er zaten kale plekken op en er ontbraken twee snaren. Maar toen hij het ding in zijn handen nam, zag hij, dat er geen scheuren in zaten. Hamer vroeg, wat de koopman ervoor moest hebben. Vijf gulden. 'Kom nou, vader, je zal vijf kwartjes bedoelen.' Het spel van loven en bieden begon. Het eindigde op twee piek precies. Maar toen het op betalen aankwam en Hamer zei, dat hij het geld niet bij zich had, werd de koopman kwaad. 'Ik ga het halen,' zei Hamer en stoof naar huis. Het duurde drie kwartier, voordat hij terug was, hijgend, bezweet en met een vuurrood gezicht. 'Ik kon daar net een knaak krijgen,' zei de koopman. 'Ik heb maar twee vijfentwintig,' zei Hamer. Dat was fout, bedacht hij dadelijk. 'Omdat jij het bent voor twee en een kwart dan.' Toen hij de gitaar had, noemde hij de koopman een bietser en een rotzak. Die kwam op hem afhobbelen. Hamer bleef op korte afstand staan. 'Je bent te vet, vader, en je bent een echte bietser.' Waarna hij naar huis ging.

Hij had geen geld voor snaren. Moeder zuchtte en zei, dat zij ook geen geld had. Hij speelde met de snaren, die erop zaten en de week daarop kocht hij de ontbrekende snaren erbij. Begeleiden was het eerste wat je deed. Dat was niet zo lastig. En dat begeleiden was voorlopig eigenlijk genoeg, want je stem was veranderd en klonk nu beter dan in de knullentijd. Je bent geen groot zanger, stellig niet, maar je zingt met gevoel en je weet de grenzen van de mogelijkheden van je stem.

De volwassenen en vooral de kinderen luisteren graag en omdat een leven als dat van de pianovrouw in het grote huis van toen, onmogelijk lijkt, meent hij soms, dat er een toekomst is als zanger van eenvoudige liedjes, een soort minstreel, je weet wel,

die knapen uit de middeleeuwen. En als het dan moet, kan hij nog altijd door de landen trekken en buiten spelen, ook al vinden ze hier, dat een straatmuzikant niet veel meer is dan een bedelaar.

Je wordt iets nuchterder, ook al ben je pas vijftien. Je weet, dat er nog andere voorwaarden vervuld moeten worden om een echt musicus te worden: studeren, geld, misschien een grotere begaafdheid dan je bezit. En over je eigen mogelijkheden oordeel je wat bescheidener, als je bij een klassegenoot hebt geluisterd naar de muziek uit diens gramofoon: jazz-muziek, vaak niet mooi, maar pakkend met de simpele melodieën en daaromheen een geborrel en gebruis van klanken; klassieke muziek: Beethoven en dan muziek van Ravel en van Rimski-Korsakov; joodse muziek met de merkwaardige joodse zang, waarvan je niets verstaat, maar waarbij je allerlei gestalten en gebouwen ziet. Doch welke muziek je ook hoort, je weet, dat het gemakkelijk lijkt, maar moeilijk is, én te componeren én te spelen. Wat niet wegneemt, dat je drinkt met grote teugen en dat je vaak dronken bent van de klanken. Je vergeet dan, dat er veel schaduw is en dat er onoplosbare problemen zijn, om je heen en in je zelf.

Als 's avonds de lamp brandt en er gegeten is en je je huiswerk hebt afgemaakt en Dientje reeds in haar nachtjaponnetje rondhuppelt, dan pak je je gitaar en je speelt en je zingt en je voelt je als een vader. En je vergeet de pantervader, die ergens ver weg in een kooi zit en je vergeet, dat je moeder een vriend heeft en laatst in bed lag te huilen en je vergeet, dat het nog zolang zal duren, voordat je geld zult verdienen en nog maar zo kort – een jaar – dat je vader thuis komt en je vergeet... Je handen slaan op de snaren en je stem vult het vertrek en je moeder zit te glimlachen, omdat zij trots is op deze zoon, die een man aan het worden is. En Dientjes ogen glanzen en tussen haar rode kinderlippen zie je de tanden en de tong vochtig glimmen.

IX / DE SCHRIJVER

De nacht is koud, de regen valt gestaag.
Ik luister en in mij rijst de vraag:
Waarom stroomt regen in mijn loodzwaar hart
En is daar alles dof en droef en zwart?

De dag is koud, de regen valt gestaag
En ik weet nu het antwoord op mijn vraag:
Er is geen band, geen albegrijpend hart
En daardoor is mijn leven kil en hard.

JUSTUS HAMER

Hij vraagt zich op een dag af, hoe hij plotseling zo anders kon zijn. Hoe kort nog is het geleden, dat hij in de beis woonde en een knul was als de anderen. Hoe zouden Nees en Joop het maken? Zouden zij nu die avondlijke danspartijen hebben als indertijd de grote knullen hadden op de steiger? Hij kan zich hen niet voorstellen als jongens als hij zelf er nu een is. Zouden zij op Ko Drok lijken? Die heeft alleen belangstelling voor meiden. De vriendschap tussen Ko en Hamer is niet bijzonder hecht, was eigenlijk nooit bijzonder hecht. Je kon met hem lachen, maar alleen turnen en kletsen over Annie zus en Mientje zo zijn geen basis voor een echte vriendschap. Er zijn trouwens in het geheel geen vrienden. Het schijnt, dat zij op een of andere wijze bang voor hem zijn. Hij is te rechtuit, te hard, te ernstig te intelligent. Zij snappen hem niet en dus volgen zij zijn redeneringen niet en beschouwen zij zijn praten als praten zonder meer, dus als iets vervelends, omdat het niet grappig is, wat hij vertelt. Dat praten heeft hij van zijn moeder, althans de behoefte zich mondeling te uiten. Het praten is met de mond formuleren van gedachten en gevoelens, die in je leven. Dat is aardig gezegd, maar het betekent nog weinig. Dat praten is de mogelijkheid om de gedachten te verhelderen, ze af te ronden, zodat je weet wat te doen en wat te laten.

Maar dat weten schijnt steeds te wijken, want is de ene gedachte duidelijk en afgerond, dan komen allerlei nieuwe vragen opduiken. En je betreedt de paden tot oplossing van deze nieuwe vragen. Het praten is ook een middel om te domineren. In een gesprek wint Hamer het steeds. Hij heeft het laatste woord. De anderen hebben geen argumenten meer. Dat streelt zijn gevoel van eigenwaarde. Op school is er een debatingclub en hij heeft daar reeds triomfen gevierd. Maar het praten en debatteren zijn als koude vuren. Er komt geen echte warmte van.

Nees en Joop en de anderen uit de beis zullen wel zijn als Ko Drok: bioscoop, roken, snoepen, opscheppen en grietenjagen. Hij zou dus niet terug kunnen keren tot de kring der beisknullen. Was het daar een prettige tijd? Toen je tot de beisknullengroep behoorde, kwam het niet in je op je dat af te vragen, zo̎ min als een paard of een hond overweegt, of het hem goed gaat. Het gekke is, dat je achteraf gaat bedenken, dat alles toch niet zo goed was. Je denken boort terug in het verleden en je weet, dat alles hard en smerig en wild en rauw was. Vreemd wordt het vooral, als hij zich tracht voor te stellen, hoe het zou zijn gelopen, als vader was gebleven, dus als zij waren blijven wonen in de beis. Hij zou misschien toch wel naar de HBS zijn gegaan, want moeder mag dan gedwee zijn, voor haar kinderen zou zij zelfs vader zeer lang getrotseerd hebben. Op haar manier kon zij koppig zijn als een ezel. Maar je weet het niet en al dat fantaseren is niets waard. De knullentijd was ook goed geweest. Er was opwinding geweest, spanning en de problemen lagen alle eenvoudig, dat wil zeggen: er was een directe oplossing geweest of er was er in het geheel geen geweest.

Hamer zucht en gaat verder met zijn huiswerk. Zijn moeder beweegt zich zacht heen en weer door de kamer. Hij is langer geworden, denkt zij, maar zijn gezicht is weinig veranderd: een scherp gezicht. Hij is mager. Zij zucht als Hamer, maar om andere redenen. Over een maand komt haar man thuis. Dan is het uit met de betrekke-

lijke rust in huis. Hij zal overheersen, de jongens kleineren. Hij zal weer in zijn stoel zitten, schimpend op de kerk. Hij zal haar achtervolgen met vragen en toespelingen op wat zij heeft gedaan tijdens zijn afwezigheid. In de gevangenis reeds bedreigt hij haar, dat hij die andere kerels buiten wel zal krijgen, al de kerels, die bij haar in bed hebben gelegen. Het is geen echt dreigen, want er schijnt iets stuk in hem te zijn. Hij is te zenuwachtig. Het zijn de bedreigingen van een mens, die gebroken is en geen steun van God heeft. Zou hij met Justus ruziemaken? Zou hij met Wim ruziemaken? Laatst luisterde zij een gesprek af tussen die twee, waarbij Wim zei, dat ze die ouwe – hun vader dus – meteen op zijn donder moesten geven, als hij kwam. Twee jongens, die plannen maken om een sterke man te slaan. Hij zou hen opnemen en tegen de muur smijten. Justus is verstandig. Die wil niet vechten. Misschien weet die ook beter, hoe sterk Anne was en nog wel zal zijn. Met Dientje zal het wel gaan. Tegen haar was hij altijd geduldig. Zij kon geen kwaad doen. Zij zucht nog eens en dat is dan tegelijk met een nieuwe zucht van haar oudste zoon, de student, zoals zij hem bij zich zelf noemt. En dan lachen beiden. 'Het lijkt hier wel de brug der zuchten,' zegt hij en gaat dan uitleggen, waar die brug zich bevindt en waarom die zo heet.

Vader is thuisgekomen. Hij lijkt veel ouder, maar dat komt, doordat hij geen tanden meer heeft. Hij is zenuwachtig. Dat kun je zien. Hij praat ononderbroken. En dat is vreemd. Vroeger praatte hij weinig. Hij gaat varen, heeft hij verteld. Daar hebben 'ze' voor gezorgd. Hij drinkt bier uit een fles en rookt sigaren, de een na de ander. De beide broers zitten zwijgend aan tafel. 'Je hebt geen wijvestem,' zegt vader opeens, 'maar je praat te netjes en je poten zijn te zacht. Je bent geen echte kerel. Zit je al achter de meiden aan? Zorg, dat je geen buik met benen maakt.' Hamer wordt rood, maar hij geeft geen antwoord. Dat verwacht zijn vader ook niet. Die ratelt verder, strijkt Dientje over haar hoofd en knijpt voor de zoveelste keer in haar

wang. Zij staat een beetje angstig bij vader. Zij kent hem eigenlijk niet; alleen van de foto weet zij, dat deze tandeloze man haar vader moet zijn. Maar hij haalt haar steeds aan en hij heeft een stuk chocolade gegeven en zij is aanhalig en te winnen met snoeperij. Moeder is ook zwijgzaam. Vader begint te schelden op oom en tante, de zemels, de kerklopers, de huichelaars. Als moeder zegt, dat zij ervoor hebben gezorgd, dat Justus naar school kon, vloekt hij knetterend en bezweert, dat hij alles tot aan de laatste cent zal terug betalen. Waarna hij zijn sigaar weer eens aansteekt en zegt, dat hij slaap heeft. Hij slaat moeder op haar billen en zegt, dat hij wil kijken, wat hij nog kan. Moeder schiet venijnig uit, maar hij lacht daverend. De jongens worden rood. Zij schamen zich. Wim bijt op zijn onderlip en wil wat zeggen, maar Hamer waarschuwt met een blik.

Het is de eerste keer, dat er van huiswerk maken niets komt.

'Hamer is altijd ergens mee bezig,' zeggen de mensen. Inderdaad hangt hij nooit rond als andere jongens van zijn leeftijd wel plegen te doen. Hij verveelt zich niet. Hij gedraagt zich betrekkelijk kalm en het is maar zelden, dat hij zichtbaar kwaad wordt op zijn moeder, op Wim, op Dientje. Maar hij is als een vuurbol met een afgekoelde korst. De korst beweegt maar weinig, doch binnen is het warm, heet. De hitte treedt naar buiten in gesprekken, die hij voert, of in muziek en zingen. Vooral in de gesprekken blijkt, dat hij met de hitte in hem anderer meningen en argumenten wil verbranden, verschroeien. Slechts met zijn vader spreekt hij anders. Die is ook een vuurbal, maar de korst eromheen is erg dun en voortdurend in heftige beweging. En hij is nog altijd gevaarlijk, ook al schijnt het, dat de angst voor de gevangenis diep wortelt. Voor de gevangenisperiode deed hij wat hij nu zégt te zullen doen. Maar soms merken Hamer en Wim, dat hij weliswaar een panter zonder tanden is en vrij aardig gedresseerd, maar nog altijd een panter. Wim daagde hem eens uit op vriendschappelijke wijze een gevecht te voeren tegen zijn twee zoons. Wonderlijk genoeg ging hij erop in. Hamer is sterk, ook

al zou je dat niet zeggen, als je hem ziet. Wim is sterk. Hij is iets forser dan zijn broer. Het was op zolder en vader lachte met zijn tandeloze mond de grijns van een overoude bouvier, niettemin een bouvier. De worsteling begon. Zij kregen hem op de grond, inderdaad, en Wim zei reeds: 'Zie je wel, Hamer, zie je wel, wij kunnen hem best hebben.' En toen opeens bewoog vader zich anders. Het leek alsof er een dynamo in zijn lichaam begon te trillen. Zij vlogen als graszoden door de lucht en smakten enige meters verder neer. Zij stonden op en lachten een beetje schaapachtig en zagen, dat vader werkelijk trilde en dat hij zijn mond niet goed kon sluiten, zo trilde zijn onderkaak. Hij zei alleen maar: 'Stel je voor, twee jongens, twee snotapen.'

Na drie weken zit vader op een boot en wordt het weer rustig in huis. Hamer had het moeilijk gehad. Tijdens de afwezigheid van zijn vader, was hij steeds meer de leidende figuur in het gezin geworden. Zelfs Wim had merendeels naar hem geluisterd. En het was die tijd vrij behoorlijk gegaan in en om huis. Er was een zeker evenwicht geweest. Toen vader kwam, werd hij weer een jongen, zoals Wim er een is, moeder werd een mikpunt van veel spot en treiteren en Dientje werd onhandelbaar, omdat zij van vader alles mocht. Had Hamer gemeend, dat hij bezadiger was geworden, in elk geval stukken beheerster dan vroeger, zo bleek in die korte tijd van drie weken, dat de oude Justus van de beis en van de hordetochten nog leefde. Het had hem soms ontzaglijk veel moeite gekost niet uit te vallen tegen de oude en hem te slaan of iets naar zijn kop te smijten. Maar hij vergat geen ogenblik, wat er dan zou kunnen gebeuren. Hij was bang voor zijn vader, zoals je bang bent voor een dier, dat gevaarlijk is of kan worden. De oude man was net zo'n woesteling als vroeger, maar bij hem zat de angst voor de prinsemarij en de gevangenis. In bed had Hamer wel eens liggen vloeken en janken en schelden, geluidloos, om Wim niet wakker te maken en hij was eerst tot bedaren gekomen, nadat hij zich zelf gezegd had, dat hij

niet veel beter was dan de oude door zich zo weinig te beheersen. Het gekke was, dat de verhouding met moeder en Wim ook slechter werd. De aanwezigheid van vader werkte als een magneet en tegelijkertijd als een verwarrende stroom. In het gezin heerste steeds verwarring, als de vader thuis was. Eigenlijk viel alles nog wel mee, maar er was de voortdurende vrees, dat vader iets zou kunnen doen. Op school had Hamer series van botsingen, alsof hij daar moest doen, wat hij thuis niet kon doen. Hij was steeds in de contramine, alsof hij in de leraren mannen zag als zijn vader was en dat het nu eens tijd werd iets tegen hen te doen. De jongens op straat ging hij uit de weg, ook Ko Drok, omdat die steeds maar probeerden uit te vissen waar zijn vader nu heen zou gaan en wat die in het buitenland wel had meegemaakt en zo meer. Hij had tenminste de indruk, dat zij iets wilden uitvissen.

Nadat zijn vader weg was, bleek het, dat de geest van de oude, zij het in steeds zwakker wordende vorm, voortleefde. Dit hielp ertoe mede, dat Hamer verderging op de weg, die hij was begonnen.

De korst om een vuurbal werd harder, dikker en de innerlijke warmte, de hitte, straalde nagenoeg niet door. Hamer kwam weinig echt in aanraking met anderen. Hij vervreemdde van de mensen om hem heen: de jongens op straat, op de turnvereniging en op school, de enkele volwassenen en zelfs van Dientje en Wim en moeder, maar van de laatste nooit geheel. De echte vreugde zat soms in het lezen van boeken, van boeken, die verheldering brachten en uitzicht gaven op wat om en voor hem lag. Het was daarbij, dat Hamer soms tranen in zijn ogen had, als hij vrijwel uitgeput 's nachts zijn boek sloot. En daarna was hij trots op zijn verovering van een aantal ideeën die hij kon gaan hanteren, zoals een timmerman een enkele keer met een zekere trots en vreugde kan staan kijken naar fonkelnieuw gereedschap, dat hij zich heeft verworven.

Maar een mens kan zijn ziel niet voeden met dat alleen. Hij heeft behoefte aan andere soorten van aanraking met de medemens. Zijn

die er niet, althans zijn die er niet te vinden, dan ga je praten met je zelf of met een iemand, die er eigenlijk niet is. Dus gaat Hamer schrijven, gedichten en stukjes proza, de laatste van een zeer explosief karakter. In dit onwezenlijke contact met anderen gaat zelfs zover, dat hij zich voorstelt een schrijver te worden. Zijn gedichten demonstreren zijn eenzaamheid en de behoefte om aan die eenzaamheid te ontkomen. In zijn gedichten spreekt hij onder meer over meisjes. Die komen er slecht af: zij worden bespot en veroordeeld om hun trots en hun zich op een afstand houden. Maar dat is slechts een bewijs van zijn onvermogen om met hen in aanraking te komen, omdat zijn wapen zijn verstand is, het koele, analyserende en combinerende verstand en dat soort van wapen is wel meer gebleken stomp te zijn bij de benadering van het andere geslacht.

Er zijn relletjes in Amsterdam en Hamer is op straat, omdat hij meent, dat de werklozen er goed aan doen in opstand te komen – 'Er moest meer opstand zijn' – en hij is ook op straat, omdat er spanning en gevaar is. Er wordt geschoten en er wordt met stenen gegooid en de politie op motor met zijspan raast door de straten en je hoort het gekletter van de hoeven van de politiepaarden op de keien. Als hij thuiskomt, verbaast hij zich over zijn wilde woede, die daarstraks in hem opkwam en hij verbaast zich over de wilde vreugde, toen die ene smeris een steen tegen zijn bast kreeg. Hij brulde en rende als de rest. Maar na de dronkenheid van gevecht en gevaar bespot hij zichzelf: het was geweest als in de beisknullentijd.

Die paar dagen gaven dus een laatste opflikkering te zien van zijn knullentijd. Dat was in 1934.

X / DE VADER VAN JUSTUS

Drente. Hier is de scheiding van veen en zand. Kijk je naar het noorden en het westen, dan zie je in de verte de donkere hopen turf en je kunt aan de schakeringen van het donkerbruin zien, welke hopen pas zijn gevormd en welke langere tijd staan. In de buurt van de hopen zie je het water glinsteren. Er wordt nog gewerkt, hoewel de zon al laag staat. Beter is het naar het oosten en zuiden te zien. Daar zie je zandheuvels, hei en struiken en groepjes dennebomen, waarbij of waartussen een enkele berk, die zwak glimt in het zonlicht. Vanuit het oosten nadert de nacht en in de schemer en in de nacht ben je klaarder wakker dan overdag, want overdag gebeurt er bijna niets opwindends. De turfezels werken met steeds dezelfde beweging.

Anne-drie is elf, maar hij vloekt als een grote kerel. Zijn vader, Anne-twee, behandelt hem als een man. Anne-een, de vader van vader dus, is een man geweest. Dat moet wel zo zijn, maar je zou het bijna niet geloven, als je hem ziet, want hij is mager en krom en hij hijgt, als hij een klein stuk heeft gelopen. Bovendien pist hij soms in zijn broek, zodat je uitgebeten plekken in die broek ziet en het, als het warm is in de hut, niet uit te houden is van de stank, die uit zijn strobak opstijgt. Als je Anne-een hoort praten en bij uitzondering niet over God en Jezus en de Apostelen en de bijbel, dan moet hij een vent geweest zijn als Anne-twee, maar dan beter, veel beter. Anne-een zat lang, lang geleden in een kerkbestuur. De kerk stond ergens in een plaatsje tegen Groningen aan. Hij schijnt op een dag ruzie te hebben gehad over een tekst in de bijbel, maar dat wordt nooit geheel duidelijk, doordat je van de bijbel weinig afweet en doordat Anne-een zich steeds kwaad maakt, als-ie daarover begint. Doordat hij geen tanden meer heeft, praat hij zo al onduidelijk en als hij zich opwindt, begint hij te stotteren en zijn tong schijnt in de lege mond te blijven haken achter de naakte kaakbeenderen. Enkele woorden zijn verstaanbaar tijdens de spraakontploffingen, maar zij schijnen zonder verband. Na de ruzie met of in het kerkbestuur is

Anne-een gaan rondzwerven als een soort prediker. 'Maar de mensen keken je aan alsof zij koeien of schapen waren of zij vielen in slaap tijdens mijn spreken. De turfezels!' De vrouw van Anne-een trok met hem mee, Anne-twee, toen een klein kind, op haar arm. Die twee, of eigenlijk die drie, verrekten eerst een poos van de honger en toen had Anne-een zich een hut gebouwd tegen de kleine zandrug. In die hut woonden nu de drie Anne's. Anne-drie had die grootmoeder nooit gezien. Hij herinnerde zich trouwens niet vroeger ooit een vrouw te hebben gezien in de hut, want zijn moeder was gestorven, toen hij zelf nog niet kon lopen. Hij had de eerste vrouw gezien, toen hij vijf was en had zich verbaasd, nog dagen erna, over haar rare gestalte en over de rare kleren. Wat later was hij naar het dorp gelopen, op een half uur afstand. Daar zag hij andere jongens en ook meisjes. De eerste keer had hij staan kijken ergens tussen de struiken, als een haas, die nieuwsgierig is, maar bang ook. De keer daarop was hij weer nieuwsgierig als een haas geweest. Hij was na een half uur te voorschijn gekomen om de meisjes van dichterbij te kunnen zien. Erg veel dichterbij was hij niet gekomen, want enige jongens stonden dadelijk om hem heen en hadden hem vragen gesteld, die hij maar half verstond. Hij was niet gewend veel te spreken en toen hij eindelijk iets zei tegen de jongens, hadden die hem uitgejouwd, omdat hij zo raar sprak. Het kon niet anders, of hij was kwaad geworden en had plotseling een der jongens bij diens haar gepakt en er hard aan getrokken. Vlak daarop smeten zij hem op de grond en sloegen en trapten hem. Maar hij was vlugger geweest dan zij en vocht niet als een haas, want die slaat alleen met zijn achterpoten, als je hem levend te pakken hebt, doch Anne-drie vocht als een roofkat. Een pak slaag kreeg hij toch en hij was ten slotte weggerend. Daarna was hij dikwijls teruggekomen, maar steeds tussen de struiken gebleven. Als er een alleen in zijn buurt kwam, vloog hij op hem af en sloeg en trapte hem en sprong dan terug tussen de struiken. Dat gebeurde vaak, ook met grotere jongens, die van schrik meestal weinig terugdeden. Toen hij acht was, hadden zij een drijfjacht op

hem gehouden. Bijna hadden zij hem te pakken gekregen. Hij kwam gelukkig op terrein, dat hij kende en had hen kunnen misleiden. De turfezelskinderen waren op vreemd gebied, zodra zij buiten het dorp en de turfsteekplaatsen kwamen. De zomer daarop had hij met enkele jongens vriendschap gesloten. Hij had op een dag een haas te pakken gekregen en toen de jongens hem zagen aankomen, met de dode haas aan een stok op zijn schouder, waren zij vol bewondering geweest. Kort daarop had hij enigen van hen meegenomen naar het moeras en verderop, op het droge land vlak bij de grens, maar zij waren en bleven echte turfezelskinderen: zij wisten niets van de dieren, de planten, de geluiden en zij zagen niks. En zij waren echte angsthazen. Zagen zij een vent, dan meenden zij, dat het een moordenaar was en de kerels, die zij hadden gezien, waren maar gewone stropers geweest.

Niettegenstaande dat alles kwam hij daarna meermalen in het dorp, waar hij vaak tegen oudere jongens moest vechten. Hij werd verslagen, maar werd nooit echt bang. Steeds was hij bereid om te vechten en hoe hard hij ook op zijn donder kreeg, hij kwam steeds weer terug. Alleen als hij volkomen uitgeput was en wist, dat hij niet echt nog iets kon doen, sprong hij tussen de struiken, want hij bleef altijd dicht in de buurt daarvan. En tussen de struiken likte hij aan zijn bebloede handen en aan zijn gezwollen lippen, als een hond, die na een gevecht zijn wonden likt en hij koelde dan zijn brandende kop in de moerasplassen en als het zomer was, kleedde hij zich spiernaakt uit en ging in het bruinige water liggen. Elke aanraking met andere mensen, andere jongens in dit geval, betekende vechten. Na zo'n vechterij bleef hij enige dagen weg uit het dorp en zwierf rond, eieren zoekend of honing van wespen of vogels en ander wild vangend. Als hij dan met een vogel of zo naar de hut kwam, zat voor de deur Anne-een, tenminste als het niet te koud was, want in dat geval lag die binnen in zijn strobak onder oude dekens en jassen. Anne-een wreef bij het zien van de vogel zijn benige handen over elkaar en smakte met zijn slappe mond en zei tegen de klein-

zoon, dat-ie het ding snel moest schoonmaken en braden of koken. Anne-drie deed dat, omdat hij zelf honger had en niet omdat hij zijn grootvader graag mocht of omdat hij bang voor hem was. De ouwe moest nu eenmaal vreten, zoals Anne-twee altijd zei. Anne-drie mocht zijn vader ook niet, maar die was sterk en wist veel meer dan hij. Anne-een moest een jaar of tachtig zijn, hoe oud precies was niet bekend. Anne-twee was tussen de vijfendertig en de veertig. Die bleef soms dagenlang weg, vooral als het warm was buiten. Anne-een deed, als zijn zoon weg was, dadelijk zeer bazig, maar dan leek hij eerst echt op een hond, die rijp is voor de hondeslachter. Hij beval Anne-drie dit en dat: honing zoeken, aardappelen stelen, tabak halen. Als Anne-drie geen zin had en de oude liet bevelen, zwaaide deze met zijn dikke essen knuppel, maar moest hulpeloos blijven staan, als de kleinzoon wegsprong en op een afstand bleef staan schelden of helemaal wegliep van de hut. Dat weglopen voor de oude duurde, totdat de kleinzoon negen jaar was. De oude had hem op een dag in de hut een klap gegeven met de knuppel. Anne-twee had gelachen en heel hard gelachen, toen de kleinzoon de knuppel weg-nam van de grootvader en uit het raamgat had gesmeten. De oude had de jongen toen bij zijn lange haren gegrepen. Maar hij was niet sterk en de jongen had hem om zijn middel gegrepen en zij waren beiden in de strobak van Anne-een gerold, waaruit evenals uit de kleren van de oude een pisstank omhoogsteeg. En Anne-twee had staan schreeuwen, op zijn dijen geslagen en de oude en de jonge Anne om beurten aangemoedigd. De oude was opeens blauw geworden in zijn gezicht. Hij hield op met vechten, had nog slechts naar adem gehapt. Anne-drie was opgestaan en zijn vader had hem op zijn schouder geslagen en daarna de jongen van zijn tabak laten roken. 'Je bent een man, nu, je bent een man. Flink vreten, zodat je zwaarder wordt.' Na die dag had de oude nooit meer gedreigd, wel gescholden, maar het was voldoende om hem een stomp of een trap te geven, zoals Anne-twee ook wel eens deed.

En op een dag lag de oude stijf in het stro. De zoon en de kleinzoon

hadden een kuil gespit in de zandheuvel – 'Niet daar, want daar liggen je grootmoeder en je moeder' – en daar de oude ingelegd, een oude zak op zijn gezicht. Het was na de dood van de oude toch vreemd in de hut, want een enkele keer had de oude gesproken over steden en rivieren en over plaatsen, waar het reusachtig koud en over plaatsen, waar het reusachtig heet was en over grote schepen en locomotieven en over oorlog. Dat was dan, als de maag van Anne-een gevuld was en hij zijn stinkende tabak rookte.

Op een dag had vader een vrouw meegebracht, een grote, dikke, met zwarte haren en wenkbrauwen en hij had gezegd, dat Anne-drie als de bliksem moest verdwijnen en terugkomen over een uur of zo. Hij was toen weggegaan, maar na enkele minuten sluipend teruggekeerd naar de hut. Door een kier van de achterwand had hij gezien, wat Anne-twee en de vrouw deden: dat was niets bijzonders; dat zag je van de dieren zo vaak. Een beetje opwindend was het wel geweest, omdat de lichamen van zijn vader en van de vrouw zo vreemd wit waren in de schemer. Zo wit was hij zelf niet, maar hij lag ook veel naakt in de zon.

Anne-drie is elf, wanneer zijn vader op een middag komt aangerend. Hij heeft hijgend zijn geweer uit het oliedoek gehaald en is bij het raam gaan staan. 'Laat ze nu maar komen, ik knal ze neer. Hij knarst met zijn tanden en zegt even later, dat de blauwjakken achter hem aan zitten, omdat hij er een een pak slaag heeft gegeven. Hij blijft maar bij het raam staan en kijkt steeds naar buiten. Er komt echter niemand. 'Maak wat eten klaar,' zegt vader, zonder van het gat weg te komen. Anne-drie gaat naar buiten, vult de pot met water en zet die boven de steenstapel opzij van de hut. Daarna maakt hij vuur en loopt naar binnen om wat uien en wortelen klaar te maken. Hij snijdt die aan kleine stukken en neemt die stukken in zijn handen en loopt naar buiten en smijt ze in de pot. Daarna schilt hij aardappelen en snijdt die in blokjes. Zij gaan ook in de pot. Het water begint te koken en hij heeft er alleen maar voor te zorgen, dat het vuur blijft branden. Anne-twee roept hem binnen en haalt

uit zijn zak een stuk papier, waarin brokken schapevet. 'Gooi er maar bij en schiet op, want ik heb honger.' Anne-drie gooit het vet in de pot, waarin het borrelt en de stukjes ui, wortel en aardappel wild door elkaar dansen. Hij gooit nog een hand zout erbij en rakelt het vuur op en schuift nieuw hout onder de pot. Aan het neerslaan van de rook kun je zien, dat het straks gaat regenen. Maar nog voordat het gaat regenen en nog voordat het eten klaar is, klinkt er een schot vanuit de hut. Anne bukt en jaagt met grote sprongen achter het heuveltje. Als hij zijn hoofd opheft, ziet hij op een tweehonderd meter een blauwjak, die zwaait naar iemand, die niet te zien is van hieruit. Weer klinkt een schot en duidelijker dan de eerste keer hoor je de zwakke echo uit de richting van het moeras. Dan gaan de blauwjakken weg. De twee Anne's eten voor de hut, de vader met het geweer tussen zijn knieën. Als het donker is, vertrekt hij. Daarna ziet Anne-drie hem nooit meer. Hij hoort na enige dagen in het dorp, dat zijn vader is gegrepen door de blauwjakken. Dan is de hut voor hem alleen.

Het wordt winter, maar hij heeft het niet koud, want hij heeft twee stel kleren aan en in zijn strobak liggen oude dekens en kleren genoeg. Nu Anne-een dood is en Anne-twee in de gevangenis, hoeft hij alleen voor zijn eigen eten te zorgen. Aan geld komt hij door hazen te vangen en dan te verkopen in het grote dorp, dat twee uur gaans van de hut ligt. Als het voorjaar wordt, besluit hij op stap te gaan. Hij maakt een bundel, waarin wat kleren en wat eten en trekt in zuidelijke richting. Bij de boeren verricht hij werkjes, hout hakken, een stal schoon maken, aardappelen laden, en krijgt daarvoor eten en mag in de stal slapen.

Hij was net twaalf geworden, toen hij langs een kanaal in wording kwam. Op het terrein stonden enige wagens en hij vroeg, of ze wat te eten hadden voor hem. 'Donder op, jong,' zei een zware vent in manchester en laarzen en met een grote, blonde snor. Maar Anne bleef en een van de dikke meiden, die voor het eten en de koffie en de was van de kerels zorgden, gaf hem een bord met eten.

'Donder toch op, jong,' zei de zware vent weer. Maar hij bleef en deed allerlei werkjes en hij kreeg aan het einde van de week een kwartje, soms dertig cent, van de zware. Hij was dertien en zag eruit als zestien, toen een der dikke meiden hem op een nacht in haar bed haalde. Dat was Marie. 'Jij bent niet zo gevaarlijk,' zei ze. Het was iets wonderlijks en je kreeg er niet genoeg van. Bij Dora probeerde hij het ook en het lukte dadelijk. Soms maakten zij ruzie om hem. Dat kon hem niet schelen. Zij waren allebei dik en zacht en warm. En zij stopten hem vol met eten bovendien. De kerels hadden hem eerst gepest, geschopt en op de grond gegooid en hem tabakspruimen in zijn nek gestopt. Maar hij nam een stuk hout of een steen en sloeg of gooide dadelijk. Een van de kerels had hem bewusteloos geslagen. Toen hij bijkwam, stond de zware met de snor bij hem. 'Ik heb de Neus in elkaar getrapt en de laan uitgestuurd en ze blijven voortaan met hun poten van je af.' Dat deden ze ook, behalve als het een eerlijke vechtpartij werd. Maar die won hij meestal, want hij was sterk en vlug als een wilde kat, waaraan je ook niet kunt zien, dat hij gevaarlijk kan worden.

Toen hij veertien was, niet bijzonder groot en zwaar, maar krachtig als een volwassen man, met brede, vereelte handen, liep hij op een dag weg. Het verveelde hem bij de kanaalgraverij en hij wilde niet steeds bij de dikke meiden slapen. Hij trok verder naar het zuiden en kwam bij een grote rivier. Hij mocht meevaren op een Rijnaak en de schipper zei, dat hij kon blijven. Zij voeren de Rijn op en hij zag dingen, waarover Anne-een indertijd had verteld. Maar de dochter van de schipper, een grote, hoekige meid van twintig, moest een kind van hem krijgen. Hij verdomde het om met haar te trouwen, had een vechtpartij met de schipper, die hij neersloeg en hij verliet de aak.

Hij kwam bij een circus, toen hij zeventien was. Het was geen groot circus en zij kwamen overal: België, Frankrijk, Duitsland, Rusland en ook wel eens in Holland. Hij was bedekt met littekens van allerlei gevechten, want er ging bijna geen dag voorbij, dat hij

niet ruzie had, meestal met mannen van buiten het circus, die dachten die kortgebouwde kerel wel aan te kunnen. Meestal vonden de voorstellingen plaats in dorpen en in een der dorpen van Overijsel ontmoette hij Janneke Vrink. Of het nu kwam, doordat zij aanvankelijk een beetje vanuit de hoogte deed of doordat zij er zo fris uit zag is niet bekend, maar hij achtervolgde haar met zijn nogal plompe attenties. De jongens uit het dorp gooiden hem uit een café, maar toen zij later naar buiten kwamen, sprong hij in het donker tussen hen in en sloeg er een paar neer met een korte houten paal. De volgende avond kwam hij weer in het dorp en trok Janneke met zich mee. Die durfde niet echt te gaan schreeuwen, vanwege de andere dorpsbewoners en haar ouders. Hij omhelsde haar. Zij wist weg te komen, doordat zij beter dan hij de weg in het donker wist. Maar op een avond daarna wachtte hij bij haar huis en hoewel zij tegenstribbelde, nam hij haar mee in het donker. Hij nam haar, ruw en enigszins kwaad, leek het. 'Zo, Janneke, nou ben je van mij en gaan wij trouwen.' Zij huilde een beetje, vooral van verbazing, omdat het zo snel was gegaan. Met zijn aanstaande schoonvader had hij dadelijk ruzie. Maar die kan je toch niet slaan, tenminste als je echt met de dochter wilt trouwen, want je hebt zijn toestemming nodig. Anne-drie koopt een revolver, omdat de jongens van het dorp op hem loeren en op een avond is hij ingesloten. Zij rennen als hazen als hij begint te schieten. Janneke is bang voor hem, maar zij is zwanger en dus wordt er getrouwd, met de toestemming van de oude, onder tandengeknars, maar dat is bijzaak. Hij gaat op de steenfabriek werken. Daar blijft hij niet lang, want hij overtreedt alle voorschriften, die welke niet en die welke wel op papier staan en hij mag de poort niet meer binnen. Hij zit twee dagen thuis, spit daar als een krankzinnige het stuk grond om, metselt een nieuwe schoorsteen, sloopt het oude hek en maakt een nieuw, schildert de schuur, ook alles in een waanzinnig tempo en trekt, nog nat van het zweet en smerig van stof en verf naar zijn schoonvader. Honderd gulden moet hij hebben, dan gaat hij naar het westen. De oude weigert,

ook nadat Anne hem een klap heeft gegeven. Hij gaat werken bij een boer. Janneke wordt dikker en dikker. Het is voorjaar, als het kind wordt geboren. Maar het is dood. Het kan Anne weinig schelen. Janneke is als verdoofd. Zij is nadien willoos en komt niet meer bij haar ouders. Dat is goed. Weer gaat hij naar zijn schoonvader en vraagt honderd gulden. De oude geeft het, misschien om niet langer te hoeven kijken naar het slechte huwelijk, dat haar dochter heeft. Janneke vindt alles goed. Zij zwijgt bijna steeds. In het westen gaan zij wonen, in een kleine stad. Eerst na vijf jaar wordt de vrouw opnieuw zwanger en reeds tijdens die zwangerschap verandert zij. Het is alsof zij nu reeds vecht voor het kind, dat straks geboren zal worden. Anne sart haar, maar slaat haar niet. Zij is een vrouw, die een kind moet krijgen. Het kind wordt geboren en zij weigert de jongen Anne te noemen. Justus zal hij heten. Een idiote naam, vindt Anne, maar zij houdt voet bij stuk en de jongen wordt Justus gedoopt.

Overijsel. Hier bestaat de grond uit zand. De zandboeren hebben hun kleine stukken grond opgehoogd met mest uit de stallen en met as van verbrande takken en struiken, jaar in jaar uit, zodat op sommige plaatsen het land een meter hoger ligt dan de wegen en de paden er omheen. Wordt zo'n stuk grond om een of andere reden afgegraven, dan zie je dunne strepen in de afsteek. Je zou met enige moeite kunnen bepalen hoeveel jaren het stuk grond is bemest, zoals je de leeftijd van een boom kunt bepalen aan de ringen, die je ziet na het doorzagen van de stam.

Heel lang geleden kwamen er mensen vanuit Friesland hierheen. Zij vestigden zich op het zand en moesten zich daarbij aanpassen. Zij hadden zoveel intellect en zoveel uithoudingsvermogen, dat zij slaagden. De dorpsgemeenschap is afgesloten tegenover de wereld eromheen. De mensen zijn intelligenter dan de bewoners op de klei verderop. En zij zijn godsdienstiger. En zij leven soberder.

Vader Vrink is een lange, magere man met een enigszins gebogen rug en grote, benige handen. Moeder Vrink is kort, gezet, heeft ook een enigszins gebogen rug en rode, vlezige handen. Vader en moeder Vrink hebben vier dochters. Janneke is de derde. Als kind was zij klein en blond en tamelijk dik. Toen zij op school ging, was zij klein en blond, fijn van been, rap van tong, handig om van vader iets gedaan te krijgen, ook doordat zij de knapste was en met sierlijke letters zijn brieven kon schrijven en doordat zij van zijn dochters de meeste en de moeilijkste psalmen kon opzeggen. Als jong meisje werd zij steeds meer de lieveling van vader. Dat zei die niet, nooit. En hij dacht, dat niemand het wist. In elk geval mocht Janneke dingen, die de andere dochters aanvankelijk niet mochten: gaan dansen, 's avonds wandelen, boeken lezen. De Vrink schudde wel vaak zijn hoofd over die al te wereldse jeugd. Hij was de enige man in huis en het was misschien daarom, dat hij zo snel zijn toestemming gaf, dat Dirk Elfers, als vrijer van Janneke, binnen mocht komen, zij

het voorlopig op woensdagavond en op zondagmiddag en nadat vader Vrink eerst met Dirk had gesproken, van man tot man. Dirk was een ernstige jongen, die zich bedachtzaam bewoog en Janneke het woord liet. Hij was niet dom, niet lelijk en overigens degelijk, zeer degelijk. Verder dan zo nu en dan een bescheiden zoen kwam hij het eerste jaar niet. Janneke plaagde hem nogal eens, ten einde hem uit zijn evenwicht te brengen. En dat lukte en dan werd hij kwaad en heerserig. Dat was niet onprettig. Er was weinig opwindends in het dorpsleven. De werkelijke hoogtepunten waren het dansen, een bruiloft, een begrafenis. En dan voor Janneke het lezen van boeken. Haar lievelingsschrijver was Justus van Maurik. Verder hield zij van schilderijen en platen, die in het dorp zeer schaars waren van orgelmuziek, van zingen en van planten en bloemen. Alles in haar leven was uitgestippeld: werken in huis en soms op het land of in de tuin, ter kerke gaan, over een jaar met Dirk trouwen. Niemand wist, dat zij in bed wel eens lag te huilen, waarom wist zij eigenlijk niet. Zij voelde slechts in die momenten een diep medelijden met zich zelf en zij hoopte en verwachtte, dat er iets goeds, iets machtigs zou gebeuren. Er zou iets gebeuren, nee, er zou iets moeten gebeuren, wat, dat wist zij niet. En daarom plaagt zij Dirk nog wel eens, zodat hij kwaad wordt en het haar even soms lijkt, of er iets zal gaan gebeuren. Als zij voor de spiegel op de slaapkamer staat, maakt zij wel eens haar haren los en draait dan snel met haar hoofd heen en weer, zodat het haar om haar hoofd zwiert en zij een beetje duizelig wordt. Naderhand schaamt zij zich over zulke kinderachtigheden. Maar juist die verwarde haren en de lichte duizeligheid lijken iets te maken te hebben met dat wat eens zal gebeuren, althans met dat wat zou moeten gebeuren.

Moeder Vrink kijkt nu en dan naar haar dochter Janneke en zucht dan, alsof zij zich nog herinnert, hoe zij zelf is geweest als jong meisje en wat er terecht is gekomen van de grote verwachtingen, toen en nadat zij Vrink had getrouwd. Maar zij spreekt nooit met haar dochters, zeker niet met Janneke, want doordat zij steeds meer de

lieveling van vader is geworden, schijnt de afstand tussen deze dochter en haar groter te zijn geworden. Moeder Vrink neemt dan haar breiwerk maar weer op en telt steken en laat daarna ononderbroken de naalden gaan, onderwijl haar enigszins dikke onderlip naar voren stekend.

En dan komt er opeens een circus in het dorp aan de andere zijde van het kanaal. Dat is een half uur lopen van het eigen dorp verwijderd, maar je bent er ditmaal zeer snel, doordat je met ingehouden adem luistert naar wat Dina ervan vertelt. Zo'n grote tent, clowns, acrobaten, paarden, tijgers, een olifant, dwergen, muziek, honderd olielampen en nog veel meer wonderbaarlijks. En dan sta je voor de tent en het valt tegen. Het is een grote tent, zeker, maar die ziet er plomp en nuchter uit op het grote grasveld bij de wegsplitsing. Er staan felgekleurde wagens omheen en er lopen mannen, vrouwen, kinderen rond, die niet van hier zijn. Zij zien er slordig uit. Dirk haalt kaartjes bij een hokje, waarin een man met een grote, zwarte hoed op zijn hoofd een sigaar zit te roken. Als Dirk terugkomt, zegt hij, dat de voorstelling over een half uur begint. Zij lopen wat heen en weer door het gras om de tent en de wagens. Het wordt donker en hier en daar worden lampen aangestoken. Er komt daardoor wat meer geheimzinnigheid in het circusbewegen en -rumoer. Zij kijken naar de wagens, waarin de tijgers zitten. Er hangt een scherpe reuk. De grote tent heeft een uitbouw, waarin de mensen en de dieren van het circus zich bevinden, die straks in het program te zien zijn. 'Nog een paar plaatsen!' brult de man in het houten hokje. En dan is er gedrang, doordat er mensen zijn, die vrezen buiten te moeten blijven. Het gedrang wordt zo erg, dat het houten huisje wordt verschoven en de man begint te vloeken en te schreeuwen: 'Er is plaats genoeg. Niet dringen, alsublieft!' Even later luidt er een bel en wordt de ingang van de tent geopend en stromen de mensen naar binnen. Er branden binnen tientallen lampen. Om de cirkel van zaagsel hangen de meeste lampen. Op een verhoging zitten de muzikanten. Er wordt gelachen en geduwd door de toeschouwers. Enige circusmensen

wijzen de mensen hun plaatsen, hier voor dertig cent, daar voor twintig en achter voor tien. Enige jongens van zeventien, achttien, schreeuwen zo hard, dat iedereen in hun richting kijkt. Een der circusmensen, een korte, brede jongeman met een merkwaardige gang gaat erheen en zegt hun met een luide, schorre stem, dat zij stil moeten zijn. Waarop de jongens joelen en opdringen en overdreven mannelijk doen. Dan bliksemsnel grijpt de circusman, die een groen jasje met zwarte epauletten aan heeft en een platte pet op zijn haren, een paar jongens beet en duwt die met een krachtige beweging tegen de anderen, zodat zij over elkaar rollen. De jongens zijn kwaad en komen terug, maar dan begint de muziek en richt aller aandacht zich op het zaagselvlak en het gordijn, waardoor nu de directeur op een groot, zwart paard binnenkomt. Daarna rolt het voor Janneke adembenemende schouwspel af en aan. Zij klapt in haar handen, roept ah en oh, lacht om de clowns en is zo verrukt over wat zij ziet, dat zij eerst in de pauze merkt, dat Dirk naast haar zit. In die pauze kijkt zij rond, wuift naar kennissen en familie en ziet de jongeman met het groene jasje en de platte pet. Hij staat met zijn rug tegen een der hekken, maar niet sloom of slungelig zoals je dat van de jongens in het dorp ziet. De indruk, die je krijgt, als je naar hem kijkt, is, dat hij uit deze houding dadelijk zal opspringen en iets doen, iets uitzonderlijks. Hij kijkt in het rond en zijn blik komt in haar richting. Hij kijkt haar recht in haar gezicht en lacht dan, alsof hij haar herkent. Janneke voelt, dat haar wangen beginnen te gloeien en haar hals ook. Voordat zij een druk gesprek begint met Dirk, ziet zij, dat de jongeman van het circus blijft lachen. Kort daarna begint het programma opnieuw en vergeet zij alles om haar heen. En veel te snel is het schoons en machtigs ten einde en schuifelt zij naast Dirk naar de uitgang. Zij passeert de jongeman in de groene jas, nu zonder platte pet. Die kijkt haar aan en zegt: 'Ik heet Anne, kleintje. Hoe heet jij?' En voordat zij het zelf weet zegt zij 'Janneke' en dan zegt hij, dat hij haar morgen komt halen. Dirk wordt kwaad en zegt hem, dat zij zijn meisje is. 'Uh,' zegt de jongeman, die Anne

heet, en dan tot Janneke: 'Tot morgen, kleintje.' Dirk moppert onderweg, dat zij niets had moeten zeggen tegen die vent van het circus en zij lacht en plaagt hem en hij wordt echt kwaad en heerserig.

De volgende dag is een zondag. 's Middags wandelt zij met Dirk naar diens huis, als de circusjongeman eraan komt. Hij heeft nu gewone kleren aan. Hij heeft een opmerkelijke loop, net alsof hij zo omhoog gaat springen. Hij stapt op hen af en Janneke grijpt een beetje bevreesd de arm van Dirk wat steviger. Die gaat rechtop lopen en beweegt zich een beetje stijf. 'Goeiemiddag, kleintje, hier ben ik, zoals afgesproken.' Dirk wil haar meetrekken, maar Anne gaat voor hen staan, zijn handen in zijn broekzakken. 'Opzij!' roept Dirk en dan opeens duikt Anne op hem af en grijpt hem beet en gooit hem over zich heen. Dirk smakt neer en staat kreunend op. De ander staat weer met zijn handen in zijn zakken en zegt: 'Breng hem naar huis en geef hem wat water voor de schrik. Tot vanavond, Janneke.' Zij trilt hevig, als zij Dirk helpt met het schoonmaken van zijn kleren. En dan ineens wordt Dirk zo overtuigend mannelijk en flink, dat zij moet lachen: al die mannelijkheid na die onsierlijke luchtreis en het verbaasde gezicht van Dirk op de grond.

Dirk brengt haar om half tien thuis. Hij wil nog wat blijven staan bij het tuinhek, maar zij zegt, dat zij moe is en hij gaat terug. De gehele middag en avond heeft zij zich over zich zelf verbaasd, dat zij zo weinig medelijden had gevoeld met Dirk. Daar gaat hij bij de lantaren de hoek om, even wuiven en dan zich omdraaien en de tuin door. Van tussen de struiken vandaan klinkt een fluisterstem: 'Hee, Janneke, hoor eens.' Zij schrikt toch werkelijk, maar hij staat al naast haar en grijpt haar hand. 'Ik heb toch een jongen,' zegt zij. 'Die zoutzak?' vraagt hij. 'Je moet met mij gaan.' 'Nee.' 'Ja.' 'Nee.' 'Ja, toch, Janneke.' Met een vlugge, ruwe beweging ligt zij in zijn armen en zijn mond zuigt zich vast op de hare, zo hard, dat het pijn doet. Hoewel zij hem van zich probeert af te duwen, voelt zij een trots in zich, dat deze sterke vreemdeling van het wonder, dat circus heet, naar haar dingt. En hij heeft Dirk omhooggegooid, alsof die van stro

was. Hij laat haar los. Zij wil naar binnen. Hij grijpt haar bij de arm en trekt haar mee het hek uit. Zij lopen naar rechts. Zij kan zich niet losmaken. Dan omhelst hij haar opnieuw. Als hij haar even loslaat, glipt zij weg, rent in het donker om de heg heen, slaat linksaf en dan weer rechts en staat hijgend bij de deur van haar huis. Zij luistert. Er is niets te horen. De volgende dag is hij er weer. 'Ik moet naar binnen.' 'Nee,' zegt hij en tilt haar van de grond. Hij stapt over de heg van hun tuin en loopt evenals de avond tevoren naar rechts. Zij protesteert heftig en slaat met haar vuisten en zij trappelt, maar hij draagt haar onverstoorbaar verder. Daar waar het volkomen donker is, legt hij haar neer. Hij gaat op haar liggen. Hij zuigt zijn mond vast op de hare en betast haar benen. Zij wil weg. Zij wil weg. Zij wil... Zij.. Het gaat alles snel. Hij zit naast haar, brengt zijn kleren in orde en zegt: 'Zo, Janneke, nou ben je van mij. Wij gaan trouwen, je hebt een lekkere smoel.' Zij huilt, is verward, is bang, is gevleid, is weer bang: Dirk, vader, moeder, de zusters, het dorp. Hij brengt haar naar het tuinhek en voor de tweede maal die avond neemt zij afscheid van een man. Nadat Anne is weggegaan, voelt zij, hoe moe zij is. Zij is gebroken en zij voelt overal pijnlijke plekken. Hij was ook zo ruw, alsof hij met haar vocht. Misschien zijn alle mannen zo, als het zover komt. Hoe nu met Dirk? En dan gaat zij stilletjes naar boven. Zij ligt in bed en is niet veranderd en voelt zich toch zo anders dan een uur tevoren. Zij weet niets beters te doen dan zich in slaap te huilen, maar echt treurig is zij toch niet.

De dagen daarna verlopen stormachtig en zijn vol verwarring. Dirk komt praten en praten. Janneke zegt, dat het tussen hen uit moet zijn. Om die circusvent, die vent, die al enige keren heeft gevochten in het dorp? Nee, Dirk, nee. Waarom dan wel? Ik weet het niet, Dirk. En hij gaat praten met moeder, met vader, met haar zusters en die praten dan met haar. 'Ik kan niet trouwen met Dirk!' roept zij ten slotte. Zij komt niet buiten, maar vijf dagen na die avond komt Anne. Hij staat plotseling in de grote woonkeuken, onverschillig

kijkend naar moeder en vader. Hij zegt zonder omwegen, dat hij met Janneke wil trouwen. Met een circusvent, zegt vader smalend. Moeder zwijgt. Anne grinnikt en stopt zijn handen nog dieper in zijn zakken. Hij spreekt niet met Janneke. Het lijkt alsof hij het tussen hen als een uitgemaakte zaak beschouwt. Is dat zo? vraagt zij zich zelf af, is dat zo? Maar zij moet toch wel met hem trouwen sinds die avond. Vader zit in zijn grote stoel en krijgt opeens een strak en wit gezicht en hij legt zijn handen voor zich op het zeiltje van de grote, ronde tafel. 'Jij bent niks. Je bent een zwerver zonder huis en je bezit niks. Mijn dochter krijg je niet, zowaar ik Vrink heet. En donder mijn huis uit, voordat ik je eruit sla.' Anne grinnikt en zegt zoiets als: 'Ouwe bottendrager' en stapt de deur uit. Vader wordt zo mogelijk nog witter en zijn grote handen trillen. 'Jij naar boven!' brult hij plotseling. Janneke begint te huilen en zegt, dat zij er toch niets aan kan doen. Dan eerst begrijpt Vrink, wat er aan de hand is en hij doet iets, dat hij nog nooit tevoren heeft gedaan, hij begint te huilen met lange, droge snikken en praat van alles door elkaar: 'Mijn Janneke, die schooier, hij krijgt je niet, de zwerver, mijn Janneke, die schooier' en zo maar door. Zij blijft op haar stoel zitten, starend naar haar handen en niet wetend wat te doen.

Vader Vrink geeft enige weken later toe, als blijkt, dat zij zwanger is. Hij en moeder en ook de zusters komen niet op de bruiloft. In haar huisje zit zij daarna meestal alleen. Anne is steeds op stap. Als hij thuis is, schimpt hij op haar vader en de andere kerklopers. Hij zit nooit eens rustig bij haar. Hij slaapt in zijn stoel, loopt heen en weer, grijpt haar ruw beet en neemt haar met een soort woede. Janneke wacht op iets, dat de een of andere dag moet gebeuren. Getrouwd zijn is toch iets anders dan wat zij tot nu toe heeft meegemaakt. Anne is jaloers, ontzaglijk jaloers. Als zij buiten wandelen en dat gebeurt maar zelden, dan stapt hij soms zo op een man af en vraagt die, waarom hij zijn wijf zo aankijkt, viezerik, wijvejager, patser. De mannen van het dorp kennen hem en gaan hem uit de weg. Maar een

enkele keer, als het een vreemde is, is er tegenstand, althans verontwaardiging. Hij slaat die tegenstand dadelijk neer en hij slaat zolang, totdat de ander zich niet langer verweert. Zij kijkt slechts met grote angstogen. De eerste keren is zij een beetje trots, dat de andere wordt verslagen, maar later vindt zij het alleen nog maar beschamend.

Zij wordt steeds dikker. Maar Anne wordt weinig zachter tegen haar. Er gaat geen liefde, geen warmte van hem uit. Hij is niet meer zo wild met haar. Maar hij vraagt nooit. Hij neemt en haar verzet, niet vaak, is als het verzet van een konijn in de handen van een stroper, kort, hevig, maar krachteloos. Alle warmte, waaraan zij zo'n behoefte heeft, put zij uit het leven, dat in haar groeit. Zij fantaseert over en praat tegen het kind, dat in haar lichaam groeit en dat zij soms hevig voelt bewegen. En zij droomt van het kind in de wieg, in de wagen en, schoonst van al, op haar schoot. Door dit fantaseren en dromen ziet zij eigenlijk niet goed, hoe haar huwelijk tot nu toe was en wat Anne voor een man is. Zij stelt zich zo sterk in op wat gaat gebeuren, nog drie maanden, nog twee, nog een, dat zij zich haar verdere leven niet kan voorstellen zonder dit kind, verwekt in een harde, boze worsteling in het donker, op vochtig gras. Van haar familie ziet zij zelden iemand, vader komt niet en heeft zijn huisgenoten verboden naar haar toe te gaan. Het kind, het kind, het kind, zingt het in haar hoofd en zingt het door haar gehele lichaam, dat schijnt te zwellen door de warmte vanuit haar borst.

De weeën komen en Anne haalt de vroedvrouw. Hij streelt Janneke ruw over haar wang, zoals men een hond doet. Een eerste echte liefkozing, denkt zij en zij krijgt tranen in haar ogen. Zie je wel, het kind, het kind zal alles tot een goed einde brengen, zal van Anne een rustige, gewone man maken. En het kind wordt geboren. Het is dood.

Daar breekt alles af. De schok is te groot. En niemand is er om haar te troosten. En Anne is zo vreemd en hard. Hij heeft gezegd, dat zij geen goede merrie was. Meer niet. Daarna is het alsof zij in een soort slaap leeft. Zij doet het werk in huis, maar zij is niet hier. Zij is nergens. De dagen rijgen zich aaneen. Eerst na vijf jaar van

onwezenlijkheid komt er verandering. Zij verwacht weer een kind. Zij ziet nu meer, zij hoort nu meer, zij wil meer. Anne beschouwt zij als een lastig kind, op wie je moppert en tegen wie je soms niet op kunt. Zij drijft haar zin door voor wat betreft de naam: Justus, geen Anne, als het een jongen is. Het wordt stellig een jongen.

Het wordt een jongen. En nog op haar kraambed zweert zij een eed, waarbij zij haar nagels in haar handpalmen drukt. De jongen zal iets worden, iets groots, niet als Anne. En zij zal altijd voor hem opkomen, als het moet dwars tegen de wil van Anne in. En hij zal in God geloven en gelukkig zijn.

Weet je nog van toen en van toen en van toen? Je leeft eigenlijk steeds in het verleden. Bepaalde dingen in het heden – een vrouw, die wasgoed uitwringt een spelende hond, de schaduw van een schraalbladige boom in de lente, een melodie, een woord, een geur – doen je denken, teruggrijpen naar het verleden, naar dat, wat men abusievelijk voorbij noemt.

Zeventien jaar is een hele leeftijd. Je bent geen kind meer. Je kunt dan meer methodisch denken, minder chaotisch, ook al beschouwen leraren en vele andere volwassenen en meisjes je als een knaapje, zelfs als je er ouder uitziet dan je bent, wat bij Hamer niet het geval is.

Het is woensdagmiddag en het huiswerk wil niet vlotten. Dat is niet ongewoon. Het regent. Dat is niet ongewoon. Ongewoon is, dat je op deze dag, een dag na je verjaardag, alles wat achter en om je ligt nog eens wilt zien, zien met de ervaring van je zeventien jaar. Want je meent, dat je nu zoveel anders bent geworden, dat je alles – alles? – beter begrijpt dan voorheen. Maar waarom zeventien? Waarom niet negentien of zevenentwintig of zevenenveertig?

Hamer slijpt in de keuken boven de gootsteen een potlood. Het is geen anilinepotlood, want het afslijpsel daarvan vormt stippen, die paarsig bloeden, als er water op komt. En moeder moppert dan, een keer in de keuken, een keer in de kamer en nog een keer in de kamer, na het eten. Hij blaast de potloodpunt schoon, veegt het aardappelschilmesje aan de vaatdoek en gaat terug naar de kamer. Hij kijkt nog even naar buiten. Het regent: alsof de hemel een onuitputtelijke hoeveelheid tranen heeft en meeleeft met de wormen in de steenravijnen, die straten heten. Hij grijpt zijn dictaatschrift voor geschiedenis, neemt de laatste bladzijde en schrijft met het pasgeslepen potlood het woord moeder op. De punt is nog niet rond, zodat de letters dubbel geschreven worden, eerst dik en als een soort achtergrond nog eens dun. Dik is dus zoals je haar ziet, dun is dus zoals zij ook is. Wat weet je van je eigen moeder? Hoe was zij? Hoe is zij?

Zij heeft een onuitblusbare behoefte om schoon te maken: spons en zeem, dweil, stofdoek, poetspommade, zeep, water, water, mopperen op vuile voeten in de gang, vingers op het raam, zwarte handen en knieën, koffievlekken op het tafelkleed, inktvlekken op het kanten tafelkleed. Je vindt het niet belangrijk, eigenlijk vaak lastig, hoewel je het prettig vindt als op vrijdag de kamer naar meubelwas ruikt. Die geur voorspelt zaterdag en zondag, vrije tijd dus en extra broodbelegsel en op zondag pudding na. En alles lijkt vernieuwd, frisser. Dat zal het zijn. Zij wil steeds opnieuw en met een schone lei beginnen.

Zij heeft een onuitblusbare behoefte om te praten. De woordenstroom is zo overvloedig, dat je, als bij een rivier, water ziet en hoort, maar niet meer beseft, dat die hele waterstroom werd en nog wordt gevormd door druppels. Je laat alles over je heen spoelen en zorgt daarbij niet nat te worden: laat maar praten, het water stroomt snel weg op een vlak, dat glad is en dat geen water vasthoudt. Zij praat en praat, maar wat zegt zij nu toch? Zij probeert je bepaalde dingen te leren – 'Dat is goed. Dat verlangt God van ons. Dat maakt je een rechtschapen mens' – en meer nog probeert zij je bepaalde dingen af te leren – 'Dat is slecht. Dat is des duivels. Dat brengt je op het slechte pad. Dat doen alleen de godloochenaars en de katholieken' – en dat zou dus kunnen betekenen: dit is het doel van het leven en zo en zo bereik je dit doel. Maar daar klopt iets niet. Als je met moeder gaat spreken en haar woorden en zinnen uiteenrafelt en weegt en bekritiseert, dan raakt zij in de war, net alsof zij een lesje uit het hoofd heeft geleerd, waarvan zij de strekking niet goed begrijpt. Het zou dus alles een kwestie van traditie kunnen zijn. Doch waarvandaan de sterke behoefte om te praten over wat mag en wat niet mag? Zou zij zich zelf slecht voelen? Hij vroeg dat laatst. Maar natuurlijk, had zij gezegd, natuurlijk ben ik een mens met vele zonden en tekortkomingen. Is zij slecht? Het is moeilijk, dat van je eigen moeder precies te zeggen. Een slecht mens is zij in geen geval En zondig is zo'n raar woord. Het is verkeerd geweest van haar om vader zo'n grote rol te laten spelen in haar leven. Maar wie kan

zeggen, hoe dat is gegaan bij hun kennismaking? Misschien was hij in die tijd wel anders. Vader kennende... nee, laat ik mijn aandacht tot moeder bepalen. Per slot van rekening kom je met deze wijze van redeneren nog tot de conclusie, dat vader en moeder niet hadden moeten trouwen met elkaar. En die conclusie klinkt misschien vol diepe waarheid, maar je komt er niet verder mee. Zij zijn met elkaar getrouwd en het enige wat moeder tegen vader kon doen, was praten en hij heeft, net als haar zoon nu, indertijd niet geluisterd naar de oraties van zijn vrouw over het kwade, want vader is hard en onverzettelijk en weinig toegankelijk voor opvattingen van anderen. Het praten heeft ook te maken met de strijd tegen het eigen gevoel van tekortkomen tegenover God en tegenover haar kinderen. Zij is dus een strijdbaar mens. Haar wapens zijn van maar gering nut geweest tegen vaders hardheid en ruwheid. Die kent slechts het wapen van het lichamelijk geweld. En heeft moeder met de haar ter beschikking staande wapens niet gedaan wat zij kon? Zonder twijfel. Zij heeft hem en Wim – voor Dientje was het niet nodig – beschermd tegen vader. Niettemin liet zij in de ogen van de kinderen vader als het hoofd van het gezin bestaan, nee, zo is het niet: in haar ogen is vader toch altijd het hoofd van het gezin gebleven. Het vele praten, de eindeloze stroom van woorddruppels zijn haar vorm van verzet tegen vader. Die heeft zich daaraan niet veel gestoord, maar toch enigermate. Want zelfs een man als vader kan niet altijd in de contramine zijn. Op zijn manier heeft hij toch ook behoefte aan andere mensen. En dan is praten ook vaak een uitingsvorm als muziek maken, zingen, dansen, een middel om je zelf in een bepaalde stemming te houden of te brengen. Je vaart op de woordenstroom en je weet nog niet waarheen en het kan je soms niet schelen ook.

Als Hamer over zijn vader, de vroegere Anne-drie, gaat nadenken, nadat hij eerst met harde krassen het woord vader heeft neergeschreven, zo hard, dat de pasgeslepen punt afknapte bij de letter v en de rest onduidelijk volgde, dan bemerkt hij, hoe weinig dingen

hij zich herinnert van vroeger. Steeds weer ziet hij een sterke man, die grof en onbeheerst is. Maar dat is niet iets van vroeger, want zo is hij nu nog. En de enkele gebeurtenissen, die je je herinnert, zijn zonder grote betekenis: hij zit halfnaakt in de kamer en krabt zich behaaglijk over zijn behaarde borst; hij slaapt in zijn stoel, de brede, geschonden handen op zijn dijen; hij watert, terwijl zij – moeder, vader, Wim en hij met de kinderwagen, waarin Dientje ligt te brullen – naar het station rennen om de trein te halen, moeder rood van schaamte en hij met zijn piel uit zijn broek, lachend en volkomen onverschillig voor de andere mensen op straat, ook al doordat hij wat heeft gedronken; hij ligt op de grond in het café, na de klap met de fles en zijn handen gaan open en dicht en vijf minuten later stuurt hij hem, Justus, naar huis en trekt een gezicht, alsof hij appels gaat stelen; hij ligt op zijn knieën op de stenen gevangenisvloer en smeekt moeder hem mee te nemen; hij zit weer thuis en praat met zijn tandeloze mond en slaat moeder op haar billen.

En dan zijn wij weer in het heden. Hij moet een vreemde jeugd hebben gehad. Soms vertelt hij daarvan. Maar het is duidelijk, dat hij daarbij zich zelf steeds de grote en beste rol laat spelen, althans wat hij als de grote en beste rol beschouwt: ik dit, ik dat. Nog tijdens zijn laatste zeereis gingen zij ergens in Achter-Indië aan land en was hij met een mes in het donker een tijger gaan zoeken, die daar rondsloop – het was natuurlijk een weddenschap om een paar borrels, maar hij moest bewijzen, dat hij voor niets bang was, alsof een tijger een haas is – en altijd maar onverschillig en gewelddadig, in werkelijkheid of in zijn fantasie. Die gewelddadigheid zit vlak onder zijn huid. Prikkel je hem, dan spuit die naar buiten. En het is steeds het uiterste: de ander vernietigen, de ander breken, zelf onbegrensd triomferen. Hij wil voortdurend de enige zijn, die iets is en die iets kan en die iets te zeggen heeft, zoals een stier niemand in zijn domein duldt, met uitzondering van de koe, die hij, weliswaar wild, bespringt, maar niet aanvalt. Vader toont jegens moeder ook altijd enige consideratie. In elk geval wil hij haar niet dadelijk vermorzelen,

als zij zich verzet. Hij heeft eigenlijk geen moeder gehad. Dat is onvoorstelbaar. Al is je moeder nu nog zo lastig, dan toch is zij de belangrijkste mens voor je. Je herinnert je niet, dat je op haar schoot hebt gezeten, laat staan, dat je van haar hebt gedronken. Maar je weet, dat het is geweest. En zij is toch steeds om haar kinderen heen, zoals een kloek om haar kuikens. Dat begrijp je nu ook. Verbeeld je nu eens, dat er geen moeder was geweest, zelfs niet een vrouw, die je moederlijk had behandeld. Dat is onvoorstelbaar. Die afwezigheid van een vrouw in het gezin moet iets met de hardheid van vader te maken hebben. Verder is er het feit van de hut, die ver buiten het dorp stond, waardoor weinig aanraking met andere mensen. Het betekent, dat je de anderen steeds als de vreemden, eigenlijk als de vijanden ziet, in zijn eigen woorden: die willen altijd dingen van je, die je verdomme niet wilt doen en hun smoelen schijnen altijd te zeggen, dat je een slecht stuk heiboender bent of zelfs een turfezel, stamp hun smoelen in elkaar, laat ze om genade smeken en leer ze, dat je geen turfezel bent, maar een man, waarmede ze rekening moeten houden.

Zo is het dus met vader. Merkwaardig is, dat je voor moeder genoeg verontschuldigingen kunt vinden om haar van alle verkeerdheid vrij te pleiten, terwijl je dat bij vader niet lukt. Altijd heb je het gevoel, dat jij zelf of een ander sterker moest zijn dan hij en hem eens met lichamelijk geweld moest laten voelen, dat hij moet gehoorzamen: het stuk crapuul, dat moeder ongelukkig heeft gemaakt. Nee, Hamertje, je bent onredelijk, want je vader kon ook niet anders zijn dan hij was. Het is zo, het is zo, maar...

Hamer zucht en krast met het potlood met de slechte punt het woord liefde op het papier. Dan eerst bemerkt hij, dat hij om het woord moeder een kring heeft getrokken, waaraan krabbeltjes, alsof hij een krans heeft bedoeld. Het woord vader heeft hij doorgekrast, zo hevig, dat er een scheur in het papier zit en er van het woord niets meer te herkennen valt.

Er zijn boekjes over. Dat is maar goed, want van vader en moeder hoor je niks. Vader protst met zijn belevenissen met vrouwen, van de eerste in de wagen bij de grondwerkersbaas tot aan de laatste, tijdens zijn verblijf aan de wal in de periode, dat hij op de vaart is. En als moeder daarvan hoort, dan is zij kwaad, nijdig, maar met een nijdigheid, die je zou kunnen verwachten van een moeder, die haar zoon bepaalde slechte gewoonten wil afleren. En die zoon, in dit geval vader, is onverbeterlijk. Vader schept op, vindt dus in zijn sexuele veroveringen een middel om te bewijzen, hoe machtig hij is en moeder gaat er tegenin en het lijkt soms, alsof zij er een zeker genoegen in schept om op vader te mopperen, daarmede bewijzend aan zich zelf en anderen, dat zij zoveel beter is dan vader.

Het lijkt Hamer kinderachtig om op te scheppen over die dingen, maar evenmin lijkt het hem juist er volkomen over te zwijgen. De boeken en boekjes en artikelen in tijdschriften en kranten zijn wel nodig. Maar moeilijk is het een weg te vinden in de menigte beschouwingen, stellingen, opvattingen, problemen. De ene keer gloeit hij van bewondering voor de opvattingen van schrijver A en de andere keer is hij even enthousiast over de opvattingen van schrijver B en als hij dan de opvattingen naast elkaar legt, ziet hij, dat zij tot zeer tegengestelde uitspraken komen. Dat geldt alleen al voor de betekenis van de woorden liefde, sexualiteit, erotiek, moraal. Langzamerhand komt hij eruit. Maar kan hij met zijn zo moeilijk verworven kennis – vanwege de gecompliceerdheid en vanwege de vooroordelen – kan hij met die kennis iets doen? Hij zou zo graag zijn vader en moeder... maar dat is onzin. De eerste keer, dat hij met zijn vader over die dingen sprak, zakelijk, brak die los met reeds tientallen malen vertelde belevenissen van hem zelf, alles met veel gelach en luid gepraat en met grote gebaren. En bij elke poging van Hamer om het gesprek in het juiste spoor te brengen, kwam zijn vader opnieuw met zijn sexuele wapenfeiten op de proppen en hij begon ten slotte met raadgevingen aan zijn zoon, alsof hij veronderstelde, dat die daarnaar had gevraagd. Met zijn moeder was het

enigszins anders geweest. Die begon ook snel te praten, over fatsoen en God en zo, maar toen Hamer haar onderbrak en zelf enige minuten het woord voerde, bloosde zij en probeerde hem hakkelend te onderbreken. Toen dat niet lukte, zei zij, dat zij geen tijd had om langer te luisteren. Met zijn vader en moeder had het dus geen zin te spreken.

Met al zijn kennis, want Hamer leest ontzaglijk veel, ziet hij echter geen mogelijkheid om met een meisje in aanraking te komen. Zelfs nadat hij een boek had gelezen over liefde en erotiek en kameraadschap en op dat moment dus haarfijn wist, hoe het zou moeten zijn, bleek zijn wetenschap niet te gebruiken. De meisjes giechelden en noemden hem professor of kletsmeier, terwijl zij, weliswaar ook giechelend, dadelijk werden ingepalmd door andere jongens, die zo'n beetje deden als Hamers vader, dus gewichtig, opgeblazen, uiterst mannelijk en een weinig gewelddadig – stoeien en bewijzen, dat zij sterker zijn dan de meisjes – en dat waren dingen, die hij toch werkelijk niet kon doen, al was het alleen maar, dat hij niet op zijn vader wilde lijken. Bij dat alles komt nog, dat hij een wild en ruw gezicht heeft. Hij vindt zich zelf bijzonder lelijk en vindt dat des te meer, naarmate hij met een meisje aan het praten is – zeldzaamheid der zeldzaamheden – hetgeen zijn houding nu niet bepaald vlotter maakt. Hij begint dan eerst recht te doceren, te schoolmeesteren.

Op het papier staan nu de woorden moeder, waaromheen een soort krans van bloemen – zij houdt veel van bloemen – en vader, maar daarvan is niets te zien door de krassen en de scheur in het papier, en liefde en daaromheen heeft hij rechthoeken getrokken met verdikte hoeken, zodat het woord ingesloten is in een kist, waaromheen een andere kist en nog een en nog een.

Natuurlijk denkt hij er vaak aan, hoe opwindend het zou zijn met een meisje in het gras te liggen of zelfs op een bed, geheel of gedeeltelijk ontkleed, maar hij weet van zich zelf wel, dat hij niet alleen

dat verlangt, desnoods en graag dat, maar ook meer. Zij zou hem moeten begrijpen, naar hem moeten luisteren en over boeken spreken, over vraagstukken, samen met hem genieten van de natuur: zon, regen, storm, zee, duinen, water, de kleuren buiten, blauw, wit, grijs groen, bruin, geel en de vogels, de bloemen, de insekten. Zij zou met hem moeten genieten van tekeningen, schilderijen, mooie voorwerpen, gebouwen. En zij zouden zwijgend hand in hand, of met de armen om elkaar heen, kijken en luisteren, zwijgen, zwijgen, zwijgen en elkaar volkomen begrijpen.

Ik zal... verdomme, waar is mijn zakdoek... een uit de kast pakken.., zo, snuit je neus en veeg je smoel droog, stakker, die je bent, idioot, fantast... en ga je huiswerk maken... moet het dan binnen en buiten regenen... blijf ik nou janken, verdomme, verdomme... wat heb ik ook aan het gaan naar die rotschool, waar je niets echt belangrijks leert... zou het helpen, als ik naar een hoer ging, nee, da's toch niks... zo, snuit je neus nog eens, Justus, Hamertje... en ik zal mijn snuit onder de kraan wassen... verdomme, dat is verrekte koud, nog meer, nog meer... waar is de handdoek...

Hij tast naar de handdoek en voelt het water over zijn rug en borst lopen. Dan droogt hij zich snel en hardhandig af, zodat zijn hoofd en hals en nek gloeien. Hij trekt de grove kam door zijn haar en steekt daarna de kam terug op de haarborstel. Hij gaat terug naar de kamer en pakt het schrift, dat nog op tafel ligt en schrijft: *Je loopt in een donkere gang, hoe lang, weet je niet. Je ziet zo weinig en het lijkt, dat die gang steeds smaller wordt. Het is alles...* Hier stopt hij en scheurt met een woeste beweging het blad eruit, zo woest, dat een stuk van het dictaat op het eerste blad meekomt, waarna hij het stuk papier in elkaar frommelt en dan de prop in de kachel smijt, waar die prop brandt, verbrandt, tot as wordt.

XIII / DE SCHOLING

De bewaarschool is de plaats, waar je wordt bewaard, 's morgens twee uur, 's middags twee uur. Moeder wilde je daarheen niet sturen, omdat zij je die twee maal twee uur zelf wilde bewaren. Wim ging er wel heen en Dientje ook.

De lagere school is aanvankelijk de grote school, dan gewoon: de school. Het belangrijkste van de school vind je de weg erheen en de weg terug naar huis: de straten met de huizen met de portieken en de stenen trappen, de bolwerken – water, zandschuiten, ijs, schaatsen, ratten – en de huizen met de tuinen – de tuinen binnengaan, bloemen pikken en uit de roodwitte bij de dokter honing zuigen, platte steentjes zoeken en over het water van de singels gooien, keilen heet dat –.

De HBS, *de school, waar in jouw tijd de zwijgende stormloop plaatsvindt van de kinderen der kleine burgers en der arbeiders, ten einde een hoge of hogere burger te worden.*

Werd de school gekenmerkt door kleine botsingen, op de HBS *waren er echte conflicten.*

Maar steeds leek de scholing meer op schooltje spelen dan op iets anders.

Flip Veen zit weer een briefje te schrijven. Dat de meiden hem graag mogen is gek. Hij is twaalf en dus ouder dan de meeste anderen, maar hij is niks waard, je krijgt hem met één hand op de grond, hij stottert en hij schept altijd op. Hij vreet altijd pap met handenvol zout, zei-die laatst. En erg goed in rekenen of taal is hij ook niet. Je snapt die meiden niet. Kees Zilver is knapper, loopt veel harder en is een taaie knokker en Flip heeft hem toch zonder veel moeite zijn meisje, Corrie, afhandig gemaakt. Het is waar, Kees heeft heel vaak een gespleten lip van het vele likken, dat hij daaraan doet en je rolt om van het lachen, als je hem dan aan het lachen maakt en hij zijn lip niet wil bewegen, omdat hij anders verrekt van de pijn. En Kees heeft altijd zweren op zijn ellebogen en zijn knieën, doordat hij die zo vaak stoot en de wonden niet goed laat verzorgen. En hij had toen

een scheur in zijn broek. Daar eindelijk heeft Flip zijn briefje door kunnen geven aan Henk, die met gebaren – de Kale staat voor het bord en kletst over de Gouden Eeuw – heeft beloofd, dat hij niet zou lezen, wat erin staat. Maar nu hij het briefje heeft, maakt hij het grijnzend open. Hij begint te schudden van het lachen. Hij fluistert tegen de jongens in de buurt, dat er 'Lieve schat' boven staat en het wordt zo'n herrie, dat de Kale met zijn rietje een kletsende slag op zijn tafel geeft. Flip is woedend en fluistert met gestotter en spugen over zijn bank, dat hij Henk wel zal krijgen. Deze geeft het briefje door. Maar Corrie is woedend en scheurt het stuk, zonder het gelezen te hebben. Uit, Flippie, uit, slappe darm!

Hij heeft Kees al jarenlang voorgezegd, met taal, met rekenen, met geschiedenis en aardrijkskunde. Dat begon al in de tijd, dat zij nog bij juffrouw Hilko zaten. Die had dat best gemerkt, maar zij vond het niet zo erg, hoewel Kees het best zelf kon. Achteraf bezien was het nog niet zo gek geweest bij juf Hilko. Zij had een snor en die zal zij nog wel hebben, op de andere school, waar zij nu is, ook al bewerkte zij de haren dag in dag uit met een of ander vet spul, zodat het glom onder haar neus, alsof er snot zat. Zij was beter geweest dan de Kale, die ze nu hebben, en veel beter dan IJzer en Hangeltje – dat zijn rotzakken – en dan Berghoef, het hoofd, met zijn witte snor en haren en beter dan juffrouw Schippers, toch ook een juf, die altijd maar zat te zaniken over netter spreken en vaak op de voorste bank ging zitten, zodat je in haar broek kon kijken.

De Kale is eigenlijk niet zo'n kwaje, maar hij kan niks hebben. Wie kan er wel wat hebben? Je mag niks. Je mag niet eens stiekem het nieuwe leesboek uitlezen. En aan voorzeggen heeft hij een gloeiende pest. Maar Nees en Joop en Kees moet je toch wel voorzeggen.

Daar is eindelijk de bel. Schriften ophalen, boeken ophalen, de pennen afvegen aan de inktlap, Flip nog even een schop geven onder de bank. Naar buiten, naar buiten, naar buiten, heeeee, hoeoeoe! au, ezel! Je zuster! Knokken? Heeee, hoeoeoe! 'Gaan jullie mee, jongens?'

Onderweg vertelt Nees, dat hij heeft gedroomd, hoe hij de Kale, IJzer, Hangelt, Berg en juf Schip met hun blote kont op het ijs had zien zitten. 'Zij zaten vastgevroren, ha, ha, en hun pielen ook!' 'En van juf Schip ook de piel?' Hij zal het wel liegen, maar het is in elk geval lollig. Het is verrekte koud. Lopen, jongens! En zij stormen de hoek om, schreeuwend en krijsend. Het vriest al weken en het ijs is minstens dertig centimeter dik. Zelfs bij het badhuis is alles dicht, hoewel daar warm water uit de buizen komt. Geen der knullen heeft lange kousen. Stel je voor! Net als de meiden. In de klas is er maar één jongen, die lange kousen draagt, Jan Veroort. Maar die mag niet hardlopen, want hij heeft last van zijn hart. Het is verrekte koud. Daar is de singel. Op het ijs zijn weinig schaatsers. De jongens rennen en glijden dwars over de singel en weer terug. Zij blazen stoomwolken uit en als zij op het ijs spugen, is dat spuug na enkele tellen bevroren. Naar huis. Zij rennen onder de brug door. Daar staat een vent. Hij kijkt naar boven en als zij er aankomen, stampt hij op het ijs, alsof hij wil weten, of het daar houdt. Dan kijkt hij weer naar boven. De knullen komen bij hem staan. Hij merkt niets. De man kijkt gespannen door de kieren van het houten brugdek. Daar lopen nu vrouwen. 'Hij kijkt onder de rokken van die wijven!' schreeuwt Joop opeens en dan stuiven zij weg. Als zij achterom kijken, zien zij, hoe de kerel met zijn vuist zwaait en wegloopt. 'Die moet maar 's bij juf Schip in de klas komen. Dan kan-ie alles rustig bekijken,' zegt Joop en dan lachen ze en stormen hijgend verder over het ijs. De bomen en de struiken op het bolwerk staan donker en stijf. Heel anders dan in de zomer. Natuurlijk. Er is nou niks an om op het bolwerk te lopen: er zijn geen bladeren en het gras is koud en hard, zodat je er niet kunt worstelen. 'Gaan we schaatsen, jongens?'

Na enige weken gaat het eindelijk dooien. Het sneeuwt en regent en het is buiten een smeerboel. De jongens met klompen en kapotte schoenen krijgen op school zwarte vilten pantoffels aan. Er is altijd ruzie om, want het is lastig een passend paar te vinden. Siem is een

sufferd. Die krijgt altijd óf te klein óf te grote óf een heel grote en een heel kleine. Die is nou elf en heeft nog altijd een snotneus. Als het te erg wordt, veegt hij zijn neus aan zijn mouwen af en die mouwen hebben glimmende plekken, sergeantsstrepen noemt de Kale die. De Kale peutert in zijn neus. Hij denkt, dat de jongens het niet zien. Kees maakt propjes papier, stopt die eerst in zijn neus en haalt ze dan met grote gebaren uit zijn neus, alsof hij aan het peuteren is. De meiden en de jongens liggen hikkend van het lachen op hun banken. Hij wordt kwaad, de Kale. Allemaal schoolblijven. Het wordt maar niet rustig in de klas. Dictee. Dat is leuk werk. Het wordt nou stiller ook. Kees kijkt alweer schuins op zijn werk en Joop en Nees zitten te draaien. 'Wordt met d en t?' 'Nee.' 'Je praat, Justus,' zegt de Kale. Hij let op me. Nog een keer voorzeggen en daarna nog een keer. Wat kijkt-ie kwaad. Daar komt-ie. De onderwijzer grijpt Justus bij zijn arm en wil hem uit de bank trekken. Die houdt zich vast. De onderwijzer bezint zich op andere keren, dat hij tevergeefs of met een moeite, die belachelijk maakte, Justus uit de bank wilde trekken. 'Om vier uur blijven,' zegt hij. Dat de hele klas moet blijven, vergeet hij. Het is nu gauw vier uur. De klas is snel leeg; de school is snel leeg: even nog hoor je een deur slaan en voeten op de trap. Ook het lawaai in de straat is snel ten einde. Dan hoor je in de verte de tram rijden, de claxons van auto's, de stap van een der onderwijzers op de gang en je hoort het krassen van de pen van de Kale. Hij roept Justus bij zich. Een preek dus, een eindeloze preek over waarom hij niet moet praten in de klas en zeker niet voorzeggen en dat hij zo goed leert en dat hij koppig is en eigenzinnig. Je luistert niet eens. Hij heeft een lange, rode neus, waarin de bril een diepe gleuf maakt. Uit die neus steken haren. Hoe oud zou-ie zijn. 'Ik kan toch niet weer je moeder op school laten komen?' 'Nee, meneer.' Over vader praat-ie maar niet eens. Die kent-ie ook wel. Hij ruikt naar pijptabak en nog wat, de lucht van een man. Hij is nog niet zo'n kwaje vent. Alleen hij praat te veel. En hij kan niks hebben. 'Heb je het goed begrepen, Justus?' 'Ja, meneer.' 'Probeer je dan

goed te gedragen.' 'Ja, meneer.' Dat valt erg mee. 'Dan kun je nu gaan.' Alsof hij een koning is, die zijn dienaar toestaat te vertrekken. 'Dag, meneer.' 'Dag, Justus.' Hij is nog niet zo kwaad. Maar zo is-ie altijd, als hij na vier uur met je praat. Dan is-ie een gewoon mens. IJzer en Hangelt zijn anders. Die trekken gemeen aan je oor of timmeren op je kop of handen met een rietje en zij geven veel strafwerk. IJzer heeft een sik en hij heeft ogen, die gloeien achter zijn glimmende bril. Hangelt heeft grijze ogen, die door je heen kijken, en hij houdt de jongens zolang vast onder hun kin en zegt dan, dat zij hem moeten aankijken, totdat zij tranen in hun ogen krijgen van het staren. Dan zegt-ie: 'Je huilt, broer, je huilt!' En daarna pesten de andere jongens je, hoewel iedereen weet, dat je niet echt huilt. Maar goed, dat hij niet bij IJzer of Hangelt in de klas zit. Hij zou steeds gelazer met ze hebben. Zouden ze sterk zijn? De Kale krijgt hem nu niet meer uit de bank. Maar IJzer en Hangelt rammen meteen met het rietje. Zou hij nooit nemen. Hij zou ze...

En dan ziet en hoort hij twee honden vechten, zodat hij terug komt in de wereld buiten. Een man met een hondezweep komt en slaat de vechtende honden om beurten op hun koppen. Zij storen zich er niet aan. Ten slotte heeft de man zijn eigen hond bij de halsband te pakken en trekt daaraan, zodat de hond bijna stikt. De andere hond slaat hij zo hard met de zweep, dat die jankend wegstuift. De halfgesmolten sneeuw vliegt in klodders achter zijn poten vandaan. De bomen op het bolwerk zijn zwart van de regen. Op het ijs staat een laag water. Daar begint de zon te schijnen. Het moet maar gauw warmer worden. Het moest zo'n hete zomer worden, dat je elke dag hitte-vrij kreeg. Dat is bij tachtig graden in de schaduw. En elke dag zwemmen. Hij grijnst bij de gedachte en als zijn grijns bijna verdwenen is en hij opeens even moet denken aan de Kale, die daarstraks zo bedachtzaam preekte, begint hij te grinniken: de Kale snapt niks van het genot van hitte-vrij en zwemmen. En die lui moeten je nou wat leren!

Het is nu dus wel zeker, dat je overgaat naar de vijfde. In de handelswetenschappen ben je zwak, maar sterk genoeg in de andere vakken om dat te compenseren. Dan nog een jaar, dan: doek. En als het doek daarna opgaat? Een beter stuk? Janus heeft het nog steeds over het belang van rijst in Achter-Indië. Het is heet in de klas, ook al staan de ramen wijd open. Zouden er nog werkelijk naar hem luisteren? Holting luistert en noteert af en toe wat. Die is eeuwig serieus. Hij heeft het uiterlijk van een filosoof, maar hij loopt en spreekt als een begrafenisondernemer. Tekenen kon hij altijd verrekte goed.

Vier jaar nu al op deze school. De meeste jongens scheren zich al. De meisjes hebben brede heupen en flinke borsten. Zo te zien zijn het bijna allen al vrouwtjes en mannetjes. In de ogen van de leraren zijn het kinderen gebleven, behalve voor een enkele leraar, die van meisjes houdt. De leraren zien nauwelijks verschil tussen de leerlingen uit de eerste en die uit de vierde of vijfde. Hoogstens komen zij een enkele keer tot het besef, dat de meisjes en de jongens uit de vierde en de vijfde kinderen zijn met al te sterke verlangens van volwassenen en met al te grote haast om volwassen te worden. Het is voor de meeste leraren te gecompliceerd om dat alles te zien zoals het is. Eenvoudiger is het de leerlingen als trechters te zien, waar je kennis in giet. O ja, steeds wordt er betoogd, dat er hier aan je algemene ontwikkeling wordt gewerkt, maar zo is het niet: het is parate kennis, wat de klok slaat, en 'gereed maken voor de maatschappij' en eigenlijk niet veel meer dan je sturen en jagen naar het papiertje, dat einddiploma heet.

Ondanks je onverschilligheid, voordat je naar deze school kwam, had je ontzag en was je vol verwachtingen gekomen. Hier waren de sleutels te vinden, die zovele deuren konden openen. In de eerste en ook nog in de tweede klas was het niet zo gek: de sport en ook wel de nieuwe vakken waren aantrekkelijk. Je turnde en speelde honkbal en deed aan atletiek. Nog zie je Bart een meter zeventig springen, met de traag lijkende, maar effectieve schaarsprong. Nog zie je Tommy voetballen als een eerste-klassespeler, met trucs en een spel-

opvatting, die de gymnastiekleraar, Hoekse, tranen in de ogen deden krijgen. Die goeie, ouwe Hoekse. Hij is nu dood. Een groot, dik kind was-ie eigenlijk geweest. Met zijn dikke buik werkte hij aan de rekstok als een jongen van twaalf. De rekstok zwiepte en kreunde, maar hield het. En hoe enthousiast was-ie niet geweest, toen hij, Justus, Hamer, voor het eerst de reuzenzwaai deed. Na de les had hij in de kleedkamer een toespraak gehouden en hij kreeg verdomme weer tranen in zijn ogen. En in zijn stem. Bart moest een groot atleet worden, Tommy een groot voetballer en hij een keurturner. Herman Veen had gegrinnikt, toen Hoekse zo sprak, maar Bart schopte hem gevoelig tegen zijn knie. Maar reeds in die tijd waren er minder prettige dingen. Herinner je Spiegel, die steeds met wijsgerige uitspraken kwam en zich mijlenver boven het lesgeven verheven voelde. Die nam je op een dag na schooltijd apart en stelde je de vraag, of je een hekel aan hem had. Je was zo stom ja te zeggen en de volgende les zwaaide hij dit ja triomfantelijk door de klas en probeerde je steeds belachelijk te maken. En wat kon je doen? Je kon hem niet uitvloeken, je kon hem geen klap geven – hij was trouwens al over de zestig –, je kon alleen met een rooie kop zitten en pijnlijk meeglimlachen. De jongens noemden Spiegel toen met enige afgunst in hun stem 'ouwe maagdenrover', want hij had een vrouw van nog geen vijfentwintig getrouwd en liet aan de meisjes foto's zien van zijn kleine kinderen. En dan de baas, wiens opvoedkundige waarde zijn hoogtepunt vindt in het uitdelen van ochtendjes: een uur vroeger op school komen, van welk uur je voor een paar sigaretten een half uur kon afkopen bij de hulpconcierge, die noteerde of je op tijd was. Hij had steeds een stukgeschoren snuit, de baas, met op de wondjes plukken wat. En de onverstoorbare Rietveld, die de gehele dag dure sigaretten rookte en de meisjes voortrok, behalve die, waaraan hij een hekel had. Die werden gekleineerd tot en met. En tegenover de jongens altijd patriarchaal doen en daarbij over zijn geparfumeerde gezicht strijken. Doornink was niet zo'n vervelende vent, maar net als de meeste anderen behept met een bepaald soort

wereldvreemdheid. Vergroeid in het vak van schoolmeesteren. In de vierde zijn er waarachtig een paar, die gewone mensen gebleven zijn, maar die vallen wel uit de toon en passen niet in het kader van schooltjespelen. Nee, nee, voortdurend je snuit te moeten houden, terwijl je het niet kunt, omdat je steeds wilt protesteren tegen onrecht, tegen de kinderachtige behandeling, tegen het systeem en tegen de aanbidders van het systeem.

Hoor Janus praten, terwijl niemand of bijna niemand luistert. Het is te warm en de meisjes en de jongens denken aan zwemmen, zeilen en misschien wel aan vrijen in het riet. Dat is niet misschien, dat is wel zeker. Heremans zit weer fluisterend te converseren met zijn schaduw, Ubels. Die eeuwige discussies over politiek. Zij zijn NSB-ers en voor de ingang van de school zijn er gloeiende gesprekken met Lopez, die sociaal-democraat is, en met De Boer, die communist is. Soms doe je mee, maar het is alles zo vlak, zo vliegenvangerig en de gesprekken hebben begin noch einde. Interessant zijn op den duur slechts de rooie koppen en of Heremans werkelijk zal gaan slaan. Maar die geeft de gesprekken soms zeer onverwachte wendingen, over meiden en hoeren. En dat is ook niks. In de klas wordt bij sommige leraren gediscuteerd. 'Geen politiek! Geen politiek!' Maar over andere dingen kunnen zij niet spreken, of het moet zijn over jazzmuziek en sport. Er wordt weinig echt gelezen. En als je je snuit open doet, dan zittende anderen meteen in spanning, of je de leraar niet schaakmat kunt zetten. Dat is je een enkele keer gelukt. Maar dat is onaangenaam voor de leraar, zelfs de meest menselijke, en die breekt het gesprek af en wordt haastiglijk deelgenoot van het Superieure Ras der Docenten. En het is niet altijd prettig te moeten spreken met de gedachte, dat de anderen het als een soort steekspel beschouwen. Soms heb je een gevoel van triomf, echter niet lang. Als je naar huis fietst, is dat gevoel verdwenen, omdat je niets hebt kunnen veranderen aan het geheel en omdat de leraren superieur blijven. Zij zijn een onaantastbare kaste, terwijl je weet, voortdurend weet, dat zij fout zijn, dat zij de zaken niet zien, zoals

ze zijn. Zo nu en dan hangt je alles de strot uit. Waarom moet je blijven? Voor straks? En als je van school komt, dan verdringen ze zich met honderden om het baantje van jongste bediende. En als je dan straks werkt, moet je je dan weer zo onderdanig tonen als je hier nu reeds jarenlang doet? Je wordt toch eens volwassen, ook in de ogen van anderen? Straks is het ook niks en heb je nog spijt, dat je hier op school niet anders bent opgetreden. Want je zou willen striemen, met woorden, met zinnen en desnoods slaan met je vuisten, al was het alleen maar om te zien, wat voor verbaasde smoelen ze zouden trekken, de leden van het Superieure Ras der Docenten! Hoevaak heb je niet op je agenda of op een stukje papier gerekend, berekeningen gebaseerd op fantastische veronderstellingen: ik vind een portefeuille met zo en zoveel en kan daar dat en dat mee doen; ik schrijf een boek en nog een en nog een en dat brengt zoveel op, ik steel, ja, ik steel een emmer met guldens en dat is zo en zoveel; ik erf... alles nonsens... alles sprookjes, die je een kwartier, een half uur wegvoeren van dit alles, van dit toneel met de te vele figuranten. Over een jaar sta je met het papiertje in je handen en je breekt er deuren mee open – als je de leraren gelooft, maar je weet wel beter, want straks komt het gevecht met de hoed in je hand en je snuit dicht en je hoofd gebogen, net als hier, net als hier –. Hou dit jaar nog vol, Hamertje, hou dit jaar nog vol, al was het maar voor je moeder.

En dan: the big fight without gloves!

XIV / DE EDUCATIE

Twee dromen.

In de ene droom is het bijna geheel donker. Er is een gestalte, die je nadert, nadert, nadert. Je fluistert tegen wat achter je is. De gestalte komt nader. Hoe je ook tracht de woorden, die je wilt zeggen, met al je macht, duidelijk en scherp te articuleren en het gefluister in een spreken te veranderen, het lukt je niet. Integendeel. Het lijkt, dat je lippen stijf en gezwollen zijn, zodat er een luchtstroom met onduidelijke sisklanken uit je mond komt. De gestalte nadert. Je probeert steeds weer te spreken en je keel spant zich en hoewel je weet, wat je zegt, is het zelfs voor je eigen oren niet verstaanbaar te maken. En de gestalte nadert. De formule, de bezweringsformule blijft onuitgesproken. De gestalte is vlak voor je, heeft echter geen duidelijke vorm, blijft een schaduw. Er klinkt een zacht gehijg. Ben je dat zelf? Je geeft het pogen tot spreken op en nu hoor je, dat de gestalte hijgt en dat je zelf hijgt. Verder is het stil. De gestalte drukt zich tegen je aan, hijgend, hijgend. En dan rol je over de grond, die wonderlijk zacht is en het gecombineerde gehijg heeft een ritmisch karakter. En je voelt je schuldig, waaraan en waarom is niet duidelijk.

In de andere droom sta je onder een eindeloos hoge hemel en je houdt je handen voor je buik, omdat je naakt bent. Het is stil en er beweegt niets. Je verwacht een vloed van geluid en een eindeloos spel van bewegingen, maar je blijft roerloos staan, omdat je die vloed en dat spel vreest. Dat wondere geheel van verwachting en vrees. Hoe koel en eindeloos is de hemel.

Elke grote verandering in je leven komt plotseling en het is pas later en op het vreemdste moment, dat je beseft, dat het een grote verandering was, denkt Hamer.

Er was een meisje in de straat, waarmede hij zo nu en dan sprak. Zij luisterde vol aandacht naar hem, maar zij gedroeg zich steeds als een hondje, dat het geluid van de stem van de meester vreugde bezorgt, zonder daarbij de behoefte te hebben om precies te weten,

wat er wordt gezegd. En Hamer houdt niet van honden. Maar als er nu eenmaal honden in de buurt zijn, dan spreek je daartegen, al was het alleen maar uit angst, dat zij zullen bijten. Onder geen voorwaarde ben je bereid de hond op de rug te kloppen of over de kop te strelen, zelfs al drukt die zich in het donker of op de trap tegen je aan. Het is soms beschamend, dat je niet van honden houdt.

Zij is lid van een of andere jeugdbeweging en heeft hem al meermalen gezegd, dat hij eens moet komen. Hij maakt muziek, weet zij. Het lijkt hem niet aantrekkelijk. Waarschijnlijk net zulke mensen als zij is en wat hij er verder van weet, is, dat zij lange haren hebben, waarin een band of een spang en dat zij sandalen dragen – Jezusschoenen – en dat zij aan volksdansen doen. Zij peutert echter verder en zegt op een dag, dat zij daar ook aan sport doen, maar dat zij niemand hebben, die les kan geven. Hij krijgt een idee. Nu reeds twee maanden is hij van school en hij heeft, ondanks de misselijkmakende serie van sollicitatiebrieven, nog geen baantje. 'Ik wil wel les geven,' zegt hij, 'voor een gulden per keer.' Zij straalt. Daar heeft zij hem te pakken. Zij zal er met het bestuur over spreken. Het golvende-haren-en-sandalen-bestuur, denkt hij. Twee dagen later belt er iemand aan. Wim loopt naar voren en brult dan naar binnen: 'Hamer, hier is een meisje voor je,' zo hard, dat de buren het kunnen horen en natuurlijk ook moeder. Hij is snel van zijn stoel gekomen en op kousevoeten door de kamer en het gangetje gestapt, daarbij opmerkend, dat moeder om de keukendeur kijkt. 'O, ben jij het,' zegt hij, 'wat is er?' 'Je kunt les geven, sportles, morgenavond.' 'Goed,' zegt hij kort, terwijl hij de blik van zijn moeder in zijn gloeiende nek voelt. 'Welbedankt.' En hij sluit de deur, enigszins in paniekstemming door de hondeblik. Hij staart naar de deurknop en hoort haar de trap afschuifelen. De keukendeur piept en moeder stapt het gangetje in. 'Wat wilde dat meisje, Justus?' 'O, niks bijzonders, moeder, ik ga sportles geven en verdien dan een gulden.' Maar zij wil het helemaal weten en als zij zich daarna omdraait, zegt zij, dat zij hoopt, dat het een nette vereniging is.

Het is op een der grachten, een zaaltje van zes bij twaalf meter. Als hij binnenkomt, is er een soort vergadering aan de gang. Een zwartharige vent van een jaar of twee-, drieëntwintig oreert over zelfstandigheid en A- en B-groep. Er zijn zeker dertig jongens en meisjes, die hij ziet zoals je mensen in een film ziet, als de camera er langsheen waaiert. Suze, het meisje met de hondeblik, wijst hem een stoel achter haar. Hij gaat daar zitten, zonder de zelfbewustheid, waarmede hij daarstraks beneden aan de trap stond. Het is alles heel anders dan hij zich had voorgesteld. Zeker, er zitten verscheidene langharigen en besandaalden tussen en de spangen in het haar zijn vrij sterk vertegenwoordigd. Maar het is beslist anders dan hij zich had voorgesteld; zelfs bij deze eerste kennismaking dringt zich dat aan hem op. De zwartharige betoogt verder en beëindigt met enige volzinnen over de zelfstandigheid van de jeugd, waarna hij vraagt, of iemand naar aanleiding van het gesprokene nog iets te zeggen heeft. Een verwarde discussie volgt, waarbij veel lachen. Voor zover hij begrijpt, wat er wordt bedoeld, gaat het erom, dat men tegen de politiek is. Dat is hetzelfde gemeier als op school en reeds daarom onaangenaam om aan te horen. En dan schijnt er enige wrijving te zijn over een groep A en een groep B, maar daar komt hij niet achter, omdat hij niet weet, wat dat hier betekent en omdat de discussies zo grenzeloos verward zijn. Daar kan ook de zwartharige geen lijn in brengen. Na veel gedelibereer wordt de discussie gesloten. Mooi zo. Dan zal er nu dus geturnd worden. Maar dat komt anders. Een jonge vent, lang, mager en met kleine krulletjes, heeft een voorstel. Er moet op een of andere wijze door verschillende mensen een inleiding van minstens vijf minuten worden gehouden, aan de hand van onderwerpen, die op papiertjes zijn geschreven. Hij schijnt lid te zijn van de A-afdeling, wat dat dan ook moge zijn, en de zwartharige doet zeer vaderlijk en zegt, dat hij het een prima voorstel vindt. Maar niet meer dan drie onderwerpen, anders wordt het te laat. Wie geeft zich op? Er zijn er niet veel. Dan zegt Suze opeens: 'Hier, Justus, wil ook wel' en nog voordat hij iets heeft kunnen zeggen,

is zijn naam opgeschreven. 'Wie is dat?' vraagt een dik meisje. 'Een achterkleinzoon van Bakunine,' zegt de lange vent met de krulletjes. Er wordt gegrinnikt en Hamer is woedend op Suze. Zal haar straks wel krijgen bij het turnen, die lange ook. Op de tafel vooraan liggen na korte tijd tien, twaalf papiertjes. Daar zit-ie nou mooi mee in. Krijgt hij straks een onderwerp, waar hij geen jota van af weet. Het schooltje is toch nog ergens goed voor geweest, want daar moest je zo nu en dan een korte inleiding houden en dan: spreken kan hij ook. Maar voor zo'n vreemde troep lijkt het hem niks. En dan dat grinniken en dat plaatsen van opmerkingen, waarvan hij niets begrijpt. Als hij nu eerst maar een turnles had gegeven. Dat geeft altijd een gevoel van overwicht. Die verdomde Suze ook. Toch 's aan haar vragen, wie die Bakoe-en-nog-wat is geweest. De lange met de krulletjes, Rob heet hij, trekt een papiertje. 'Over Marx,' zegt hij en trekt een scheef gezicht. 'Die rot Rob,' zegt een jongen met sluik, zwart haar en grote, witte tanden, 'die rot Rob.' Hamer is nummer twee, want de zwartharige Freek heeft de naam Justus opgelezen. Hij gaat naar voren met een strak gezicht. Op het papiertje staat: vegetarisme. De jongen met het sluike, zwarte haar zegt: 'Die is vast geen vegetariër. Hij ziet er veel te wild uit.' Gelach en gegrinnik. Dat verdomde ventje. Hij zal het ze zo dadelijk even zeggen. Hij zal ze zo dadelijk overbluffen. Nog een krijgt zijn papiertje en dan nog een meisje, dat verlegen lacht. Er is vijf minuten pauze om zich voor te bereiden. 'Zingen!' roept een miesje met blond haar en een bril. En dan worden gitaren gepakt en dreunt het zaaltje van liederen, die hij niet kent. Sommige zijn rechtstreeks kinderachtig, maar andere zijn vol gloed en meeslepend, ook al ken je de woorden niet en al zou je het anders gespeeld hebben. Hij staat op en loopt naar Freek, die gitaar speelt. Heel diep zit nog de woede van daarstraks. Het is een goed instrument en hij vindt, dat Freek met veel vaardigheid speelt, alleen wat te vlak. Er wordt niet meer gezongen en hij praat wat met hem. Als deze hoort, dat hij ook speelt, krijgt hij het ding in handen. 'Speel 's wat en zing er maar bij, als je kunt'.

Hij begint te spelen, nog steeds woedend vanwege daarstraks, en hij zingt erbij, een zogenaamd buitenlands liedje, dat hij voor Dientje zo dikwijls heeft gezongen. Ze zwijgen. De sufferds. Dan speelt en zingt hij een ding, dat zijn moeder nog wel eens zong. En naarmate hij verder komt, zingt hij steeds harder, zodat de anderen in het zaaltje met verbaasde gezichten kijken. Zo'n stemgeluid zijn ze blijkbaar niet gewend. Als hij klaar is en Freek zegt, dat hij te hard zingt en te wild speelt en Rob met de krulletjes hem een kozak heeft genoemd, lacht hij kort. Het doet hem nu weinig. Zij weten nu zo'n beetje, wie hij is. Rob begint te spreken. 'Marx was ook zo'n man met een baard,' begint hij, maar daarna wordt hij ernstiger, hoewel hij weinig meer vertelt dan Hamer reeds wist, van school en uit de kranten. Maar hij spreekt niet slecht, al gebruikt hij met welbehagen vreemde, te veel vreemde, woorden, waaruit Hamer concludeert: HBS-knulletje. De vijf minuten zijn gauw voorbij. 'Nu onze vriend Justus, die straks gymnastiekles zal geven,' zegt Freek. Onze vriend, onze vriend, mocht je willen. Hij staat op. Hij begint met een sneer naar de grinnikers en opmerkingplaatsers. Die zijn daarna opvallend stil. Dan begint hij zijn eigenlijke betoog. Eerst nog wat aarzelend, maar dan met steeds grotere zekerheid, ook doordat hij voelt, dat zij door zijn woorden worden ingepalmd en voortgetrokken. Hij boeit hen. Het is geen droge uiteenzetting, daarvoor is hij nog te woedend. Hij werkt met krachtige, kleurrijke beelden. Aan het einde wordt het een rede. Hij ziet, hoe Suze met een bijna verheven gezicht naar hem kijkt en dan eindigt hij met veel gevoel en met een dwingende stem. Daarna is er een kort applaus. 'Goed zo,' zegt Freek vaderlijk. Maar die met het sluike, zwarte haar zegt: 'Heel goed, maar ik laat mijn balletje gehakt toch niet staan.' Dat breekt de enigszins verlegen spanning, want er wordt gelachen. Maar hij heeft indruk gemaakt, weet hij. Daarna zal er gymnastiek gedaan worden. Twaalf, dertien doen er mee, vijf, zes blijven aan de kant en een troepje gaat met veel lawaai de trap af. Dan wordt het stil. Turnles geven is gemakkelijk, want je geeft bevelen en op grond van de

sportiviteit wordt aan die bevelen gehoorzaamd. Al gauw staan ze te hijgen en wordt de lucht van zweet sterk in de kleine zaal. Om half elf is het afgelopen. Hamer voelt zich voldaan. Hij voelt zich behaaglijk in een soort besef van meerwaarde. Het is nog niet zo'n gekke vereniging. Het zingen was aardig en ook het andere zal wel meevallen. Freek heeft gevraagd, of hij zondag mee gaat, een fietstocht naar het Gooi en ook, of hij iets voelde voor de agitprop-ploeg. Hij begreep dat laatste niet, maar zondag gaat hij mee. Druk pratend met Freek stappen zij de deur uit en de trap af. Voor de deur, onder de bomen langs de gracht, gaat het gesprek verder, Rob spreekt mee, een paar meisjes blijven. Suze gaat weg. Gelukkig. Die heeft een strenge vader. Ten slotte staat Hamer nog te spreken tegen Freek en een zeer zwijgzaam meisje. Aanvankelijk had Freek nog wat in het midden gebracht, maar later is het Hamer, die spreekt en spreekt en spreekt, alsof hij nooit zal ophouden. En met elke verduidelijking van wat hij zegt zwaait zijn hoofd op de wijze, die hem zijn naam Hamer heeft bezorgd. 'Ik moet weg,' zegt Freek. Hamer gaat door. Het meisje zegt plotseling: 'Tot ziens' en stapt op haar fiets en ten slotte weet Freek weg te komen. Hamer springt op zijn fiets en ziet even later, dat het kwart voor twaalf is. Halfluid zingend jaagt hij over het natte asfalt.

De gulden lesgeld heeft hij niet ontvangen.

De daaropvolgende weken en maanden zijn als een periode van verliefdheid, een vorm van blinde overgave aan een wereld vol ideeën en meningen, een wereld, waarin hij rondstormt, waarin hij luistert en spreekt, spreekt, leert, studeert, gitaarspeelt en zingt. Alles is even boeiend, vreemd en als een echte verliefde ontbreekt hem de kritiek. Moeder merkt de verandering aan zijn gesloten en gespannen gezicht, waarvan een sombere vreugde straalt. Er is een zekere somberheid, omdat hij bemerkt, dat hij met grote sprongen wegjaagt uit de wereld van moeder, omdat hij ervaart, als elke verliefde – maar hij niet zo egocentrisch, dat hij de liefde jegens zijn moeder

geheel vergeet – dat zijn moeder van steeds geringer betekenis voor hem wordt. Het is altijd een diepe teleurstelling als de grote figuren uit je kindertijd, eerst je vader, later je moeder, van de sokkel glijden. Zij denkt, dat hij een meisje heeft en zij is werkelijk een beetje jaloers en zij wil weten, wat het voor een meisje is en gelooft hem niet, als hij verklaart, dat er geen meisje is en dat maakt alles eigenlijk treurig, maar het deert hem niet bijzonder: dit boek lezen, die brochure, Bakunine, Proudhon, Bart de Ligt, Domela Nieuwenhuis, antimilitarisme, geen politiek, maar weten wat politiek is, dus socialisme, communisme, anarchisme, fascisme en allerlei nevenbloeisels, dus leninisme, liberaal-socialisme, syndicalisme en dan natuurlijk atheïsme. Daardoorheen lopen gesprekken en het lezen van kranteartikelen over geboortebeperking, zelfstandigheid der jeugd, coëducatie, vegetarisme, niet-roken, geheelonthouding, volksdansen – het blijft een raar gespring –, zingen, muziek. De dagen zijn te kort. Hij steelt brokken nacht en is 's-morgens niet uitgeslapen, want moeder laat hem niet liggen, zij komt immers van het platteland, en hij valt overdag in zijn stoel een enkele keer in slaap.

Met grote of kleine groepen bezoeken zij allerlei vergaderingen. Hij is moe en steeds weer fris, gedragen door een nimmer eindigende gespannenheid. En in deze kring van jonge mensen is hij een iemand, doordat hij kan spreken en op snelle en begrijpelijke wijze kan formuleren, waarnaar de meeste anderen tastend zoeken. En hij prikkelt hen tot spreken door iets zeer scherp te stellen en daar deze jonge mensen uit allerlei kringen stammen: socialisten, communisten, vrijdenkers, anarchisten, geheelonthouders, zijn er altijd meningen, die afwijken van iets, dat scherp en dus eenzijdig wordt gesteld. De discussies zijn rumoerig, maar er is veel gelach en na een vaak scherpe scheiding door verschil van mening, volgt de wondere samensmelting door gezamenlijk zingen en plannen beramen voor de komende winter en zomer en voor het uitgeven van een eigen blad. En er zijn de clubs, waar getekend, gemusiceerd en gevolksdanst wordt.

De periode van verliefdheid tegenover de groep duurt enige maanden, de blinde verliefdheid althans. Dan gaat hij onderscheiden, niet alleen in de zich steeds machtiger uitdijende ideeënmassa, doch ook in de mensen, die deel uitmaken van de groep. Natuurlijk heeft dat in het begin te maken met sympathie en antipathie, dus eigenlijk zonder aanwijsbare reden. Als je die gevoelens gaat beredeneren, worden je vooroordelen soms tot oordelen en soms tot veroordelen. Freek, de zwartharige, is vaak een zeurpiet. Hij klemt zich vast aan de tradities van wat hij de vrije, onafhankelijke, zelfstandige jeugdbeweging noemt. Hij is te zoet, met een soms grappig aandoende felheid, die ondanks de zoetheid zijner opvattingen, aanvlamt en dan steeds eindigt in retoriek, dus in woorden en zinnen zonder echte betekenis. Hoogstens is er de reuk van verbrande suiker, vanwege de zoetheid en dat aanvlammen. Hij heeft aanhangers onder de ouderen en onder de meisjes. Je kunt hem beschouwen als een drager der tradities, tradities, die als vele andere niet meer goed passen in het steeds hardere heden, in deze periode van onromantiek, in deze era van problemen, die je moet oplossen of waaraan je ten onder gaat.

Van dit alles leert Hamer eerst langzamerhand de betekenis en de omvang kennen. Hij kent deze tradities niet, wel andere en daaraan is hij zich aan het ontrukken, met alle onvermijdelijke pijn, die samengaat met een moeilijke geboorte.

Wanneer je uren en dagen naar een meisje hebt verlangd, zelfs al is dat onbewust geweest, en je hebt dat meisje eindelijk in je armen, dan is het, of je openbarst, zoveel heb je haar te zeggen, er zijn geen dammen en je moet, je móét haar in velerlei bewoordingen laten weten, wat in je brandt. Er is weliswaar niet sprake van een meisje, maar tegenover deze groep van jonge mensen gedraagt hij zich enigermate als de hyperverliefde, met een niet aflatende begerigheid om te zeggen en om te doen alles wat de verliefdheid in de ander kan doen opgloeien. Hij cijfert zich zelf weg en voelt

toch zo sterk, dat hij iemand is, dat hij iets, neen, dat hij veel, ontzaglijk veel, te doen heeft. Aan alles werkt hij mee. Als een nieuwe Adam – met een hard, scherp en zelfs enigszins wreed gezicht – gaat hij langzamerhand zien, dat het paradijs zijn grenzen heeft. De verliefdheid ebt af – niet het hete, soms pijnlijke, gevoel van verbondenheid met de groepsleden –, nadat hij vele kennisvruchten heeft gegeten. De zwartharige Freek, de-leider-die-zegt-geen-leider-te-willen-zijn, valt als eerste onder zijn puntig en onmededogend denken. Dat uit zich openlijk in felle discussies, waarbij Freek geen partij is. Deze retireert, eerst langzaam, dan steeds sneller en hij laat zich nog slechts zien op hoogtijdagen. Enige van zijn medestanders retireren mee, onder min of meer duidelijk gemompel, dat zij te oud worden. De jongen met het sluike, zwarte haar en de grote, witte tanden, Bart Jordans heet hij, heeft als steeds een meer waarheidsgetrouwe dan voor de betrokkenen prettig aandoende typering: 'Rijp voor het ouwemannenhuis'. En Freek en de zijnen lachen verlegen, als over kinderen, die hun ouders te machtig zijn geworden.

Hun verdwijnen, althans het afnemen van hun invloed, schept dadelijk andere verhoudingen. De groep wordt levendiger en anderen komen naar voren en zoals na elke revolutie krijgen warhoofden en avontuurlijken in de geest hun kans. Er zijn meermalen discussies, die volkomen lijnloos zijn. Bert, een grote vent met een grof gezicht, declameert de inleiding van een of ander boek – blijkt later – en Jan Vlasser sleept de parapsychologie en het Absolute erbij. Niemand weet wat er wordt bedoeld – zij zelf het allerminst – en eerst, nadat Hamer hun geestelijk gewirwar heeft onderkend, is dat soort discussies ten einde. Dat is niet zo moeilijk. Een hard middel is nodig: de spot. Rob, de lange met de kleine krullen, spot eeuwig en als Hamer hem op een avond na een eindeloze en tegelijke vormeloze discussie heeft duidelijk gemaakt, wat er met Bert, de boekeninleidingendeclamator en Jan Vlasser, de parapsychologische absolutist, aan de hand is, is het uit. 'Gezwam!' brult Rob de volgende keer, 'laat ons over andijvie praten of over een fluitketel, dan weten wij, waarover wij

het hebben!' Bert zwijgt verbaasd – Jan Vlasser is er niet – en dan verklaart Rob even snel en zeer snijdend, wat hij bedoelt. Het wordt een reuze herrie en Bert schreeuwt: 'Dictatuur!' en 'Fascisme!' en dan doet Ferdi, een jongen met een hoog, breed voorhoofd een voorstel om een voorzitter voor elke bijeenkomst te kiezen. Dat gebeurt terstond: de grootvoorhoofdige wordt voorzitter voor de rest van de avond en doordat hij rustig en zeker is, gaat alles al dadelijk veel beter.

Zo langzamerhand wordt het dus anders in de groep. Hamer wordt wat bedaarder, maar blijft nimmer verzadigd ten aanzien van het uitbreiden van zijn kennis en hij is onvermoeibaar als het op spreken aankomt. Hij spreekt de gesprekken soms dood. De grootvoorhoofdige, Ferdi – vernoemd naar Ferdinand Domela Nieuwenhuis – zegt hem dat en Hamer tracht zich te beheersen.

Er zijn meisjes in de groep. Als Hamer thuis zit en, later, op kantoor, denkt hij aan dit meisje en aan dat meisje. De meeste meisjes maken deel uit van een paar: mannetje-vrouwtje. Dat is niets vreemds. Wel vreemd is, dat er nooit een in zijn richting komt. Eigenlijk is dat niet zo vreemd, vindt hij, met zo'n smoel. Elke keer, dat hij in de spiegel kijkt, vindt hij, dat hij toch wel bijzonder onaantrekkelijk moet zijn voor een meisje. Maar de grootvoorhoofdige is ook lelijk en hij heeft een meisje. Met die Ferdi kun je goed spreken, omdat hij kan luisteren en omdat hij begrijpt, wat je bedoelt. Hij begreep laatst tijdens een lang gesprek op Ferdi's kamer – het was half twee 's nachts – zonder veel woorden, wat Hamer bedoelde met de eenzaamheid te midden van velen. Een oplossing wist hij ook niet, al was belangrijk wat hij zei: niet hoe je eruit ziet is van doorslaggevende betekenis, maar wat een meisje van je vindt. Het komt dus op je gedrag aan. Maar je gedrag heeft zo sterk te maken met je innerlijk, dat verandering van het een niet goed mogelijk is zonder verandering van het ander.

Denk eens aan die keer, dat Doortje in de kuil lag, vorige zomer,

op de hei, toen zij hem zo eigenaardig had aangezien, met een versluierde blik en haar mond open met een kleine glimlach. Had zij toen iets van hem verwacht? Maar anders was zij steeds zo koel en van uit de hoogte geweest. Hij had het waarschijnlijk niet goed begrepen. En nu ging zij met Timon, zij waren in een vrij huwelijk en hadden een eigen woning. En dan Selma, blond en mollig, die hij bij Timon thuis bij het afwassen van de vaat over haar wang had gestreeld. Zij was vuurrood geworden en had zich zeer verschrikt bij de deur opgesteld. Hij had niets meer kunnen zeggen en later, toen zij weer terug waren in de huiskamer en grote kommen slappe thee met citroen dronken, had hij zeer luidruchtig gedaan, wild gespeeld op de gitaar en daarbij gezongen, alsof hij boze geesten moest verjagen. Timon en Doortje hadden elkaar zo nu en dan stilletjes aangekeken, als samenzweerders, die menen, dat hun plan aan het gelukken is. Het was hun niet gelukt, trek, verdomme, aan de snaren en brul, totdat de kamer in elkaar dondert of totdat je zelf uit elkaar barst!

Hij had nu eindelijk een baantje. Daarmede verdiende hij dertig gulden in de maand en de baas was zo humanitair, dat hij hem voor elk overuur elf cent betaalde. Dit was dus een stukje van de wereld, waarvoor op school door de leraren zoveel propaganda was gemaakt. Het was nog erger dan hij had verwacht. In dit elektrotechnische bedrijf werkten enige monteurs, een boekhouder, een soort vertegenwoordiger en nu en dan een werkster. En allen stonden in meer dan slaafse relatie tot de baas, een kleine, magere man met een gezicht, alsof hij gewend was hoofden af te bijten. De hoofdmonteur had steeds gedonder met vrouwen, die hem opbelden, en de vertegenwoordiger probeerde de baas steeds te lijmen met sigaren en sigaretten, de andere monteurs praatten in het kantoortje als inboorlingen, die zich in de nabijheid van de kwaadaardigste hunner goden bevinden, en de werkster zei van elke drie woorden, die zij sprak tegen de baas, de boekhouder en Hamer 'meneer' en het gaf niks, of je je gedroeg als hun gelijke. Zij schenen dat niet te willen horen. De

boekhouder was een zwijgzame man van veertig, vijfenveertig, die werkte, werkte, werkte. Hij had last van zijn maag. Bij al deze mensen probeerde Hamer punten van aanraking te vinden om hun te vertellen over mensenrechten, zelfstandigheid, uitbuiting en cultuur. Doch hoe eenvoudig je dat ook deed, zij begrepen je niet of verkeerd. Alleen als je afkamde, de baas, de regering, dan begon zich iets in hen te roeren en jajaden ze. Maar verder kwam je niet. Ging je een stapje verder, dan bleven zij achter met gezichten als van kinderen, die niet begrijpen en zich in de steek gelaten voelen. Het had geen zin met de baas te gaan spreken, ook al deed je dat toch. Het vereiste een heel speciale techniek van het stellen der problemen. Niettemin noemde hij Hamer een bolsjewiek, tenminste als hij in een goede stemming was. Een enkele maal was hij toegankelijk voor wat hij een cultureel gesprek noemde. Dat was, als hij ruzie had gehad met zijn vrouw. Zijn gevoel van eenzaamheid dreef hem op het culturele pad en hij zei dan steevast, dat hij zo jong als Hamer zou willen zijn en een nieuwe politieke partij zou willen stichten tegen alle andere partijen. Die stemming duurde nooit lang, niet langer dan tot aan het eerste telefoongesprek met het hoofdkantoor, want daarna demonstreerde hij het wonderlijk mengsel van slaaf en heerser, slaaf van het hoofdkantoor en heerser over de boekhouder, de vertegenwoordiger, de monteurs, de werkster en over Hamer zelf. Deze was niet geschikt om op dit toneel die rol te vervullen. Er was niet alleen zijn energie en zijn temperament, die hem voor een dergelijke rol ongeschikt maakten, doch er was de voor hem onverklaarbare woede, die over hem kwam, zodra anderen hem in de verhouding hoger-lager wilden dwingen. Hij wilde niet overheerst worden, nooit, nooit, nooit. En deze houding tegenover anderen werd rijkelijk gevoed door zijn denken en leven in de jeugdgroep en door de literatuur. Zijn stijgend gevoel van eigenwaarde maakte het hem onmogelijk zich te onderwerpen. En door de vergaderingen: de spreker met de lange haren, die hem steeds in het gezicht vielen, formuleerde het zoals hij dat zelf voelde: 'Onderwerp je aan niemand, blijf slechts

trouw aan je eigen ik, durf neen te zeggen!' En dus zei Hamer op een dag neen, met een wild, uitdagend gezicht en werd hij ontslagen.

De dag, dat hij zonder werk kwam, verliet hij zijn ouderlijk huis: 'Ik wil zelf vreten, wat ik heb toebereid.'

Als kind verzet je je voortdurend, net als de andere kinderen. Er is echter verschil in verzet, hevig of zwak, al naar gelang je temperament, en afhankelijk van de sterkte van je innerlijke spanningen. En er is nog een verschil: de een geeft zich sneller gewonnen dan de ander. Dat is afhankelijk van de mogelijkheden om te ontwijken en toch ook weer van je temperament. Het vreemdste van al is, dat temperament te maken heeft met stofwisseling. Hoe weinig kun je daaraan doen. En hoe duidelijk is het, dat zoveel van de ontwikkeling van je zelf afhankelijk is van een serie van toevalligheden.

Je wordt van kind tot man. Dat gaat niet maar zo. Je wordt geslachtsrijp en daardoor heel anders. Wat steeds meer ging sluimeren in je barst naar buiten... of naar binnen en dan naar buiten. Dat noemt men rijping. Hoe dan ook, je verzet je voortdurend. Er is in je puberteit een soort hergeboorte van je oorspronkelijke strevingen. Het verzet beweegt zich nu op een sociaal plan. Je komt in botsing, in voortdurende en totale botsing met de wereld om je heen, de wereld der volwassenen, die niet deugt, die op geen enkel punt deugt. Weggescheurd uit halfvergane tradities kan het niet anders, of je wordt een voorstander van de revolutie, van de grote, alomvattende revolutie, die zal afrekenen met het gemene en het smerige, als het moet in geweld en vuur.

En in het jaar 1938 – waar zijn het uitzicht en het licht, als alle luiken dicht zijn? – is er alléén nog maar de revolutie, de onafwendbare revolutie, die komen zal over het bloed en het puin van de onafwendbare oorlog.

Hamer schrijft zonder geestdrift sollicitatiebrieven. 's Avonds in de krant kijken en schrijven op de advertenties en als er niets in de krant staat, dan zomaar schrijven: iedere dag het pensum van drie brieven. Zijn geld mindert. Hij blijft opgewekt, omdat hij hard werkt in de jeugdgroep: vergaderingen, artikelen schrijven voor het eigen blad, weekends naar buiten, discussiëren, zingen, muziek maken, discussiëren. Na twee weken, dus na twee maal zes maal drie brieven, krijgt hij de eerste reactie. Het is van een uitgeverij van een geïllustreerd blad. Hij gaat erheen, na zich eerst als werkgraag, fatsoenlijk

kantoormens te hebben uitgedost. Hij wordt in een kamer gebracht. In de kamer ernaast hoort hij het gebulder van een vent tegen iemand, die niets terug zegt. Er is tenminste niets van een antwoord of protest te horen. Even later komt uit die kamer een meisje, dat huilt, geluidloos en met de trillende lippen van een kind. Dan wordt hij binnengelaten. Achter het bureau zit een grote, zware man, met een nog rood gezicht en licht hijgend van de bulderpreek van daarnet. Zeer autoritair vraagt hij Hamer het een en ander. Het wordt een voor de grote, zware man onder dergelijke omstandigheden zeer vreemd gesprek. Hamer is in het geheel niet onderdanig, integendeel; met de herinnering aan het meisje, dat daarstraks huilend uit deze kamer kwam, kan hij niet eens doen alsof. Hij is woedend en is er slechts op gebrand de ander duidelijk te maken, dat hij niet beneden hem staat en dat hij hem minacht: de grootsmoel, de uitbuiter, de schoft! Zonder een echt aanknopingspunt vraagt hij de man achter de schrijftafel, of die wel eens gehoord heeft van klassenstrijd. De reactie is grappig. De mond van de grote, zware man zakt zo wijd open, dat Hamer een gouden vulling in een kies van de onderkaak ziet. Hij wacht niet, totdat de man weer directeur of chef of wat dan ook is geworden, doch valt dadelijk aan. Wat hij zegt, is eigenlijk niet veel anders dan een serie van stellingen, die aaneengeklonken zijn door de woorden dus en daarom. Hij zal nooit weten, of de man hem heeft kunnen volgen, want deze begint opeens nog luider te bulderen dan daarstraks tegen het meisje. Maar schreeuwen kan Hamer ook en hij voelt, hoe zijn lippen zich strak trekken in een wilde vreugde en hoe zijn tanden bloot komen, als bij een wolf. En hij schreeuwt de vent in zijn gezicht, dat hij een laffe uitbuiter is, die misbruik maakt van het grote aanbod van werkkrachten. Daarbij blijft hij veel beheerster dan de grote, zware man, die vanachter zijn bureau is gekomen en aanstalten maakt om Hamer beet te pakken. Nu laat Hamer zijn tanden zien met een grijns, die de ander weerhoudt hem beet te grijpen: al is een kat of hond veel kleiner, hij zou je altijd nog kunnen bijten. Hij begint opnieuw te bulderen. Dan

zegt Hamer nog slechts aju en dreunt de deur achter zich dicht. Hij ziet het meisje aan een tafel zitten met nog rode ogen. Zij kijkt hem angstig aan en heel niet dankbaar, zoals je zou verwachten, nadat hij die grote, dikke stier de waarheid had gezegd en zij zegt niet eens wat, als hij jongensachtig roept: 'Dag, meid!' Hij is zo opgewonden, dat hij verder niet nadenkt over het meisje. Maar als hij buiten op de brug loopt, zegt hij tegen zich zelf: 'Verdomme, nou krijgt zij nog meer te horen, omdat die bul mij niet klein heeft kunnen krijgen!' En dan grijnst hij nog eens en zuigt daarbij de lucht tussen zijn tanden naar binnen. En daarna lacht hij zich zelf uit, omdat hij beseft, dat het geen enkele zin had die vent de waarheid te zeggen. Maar goed heeft het toch gedaan! Heeft het zo echter nog zin te solliciteren? Moeder schijnt te weten, dat je geen centen hebt, want zij zegt vaak, dat zij werk voor je heeft en als je dan komt, geeft zij je de grote koekepan vol met eten van de vorige dag – 't Moet op' – en stopt zij brood in je jaszakken – ''t Wordt anders maar oudbakken en ze lusten dat hier niet' – Maar dat kan je niet blijven doen. Je moet wat gaan verdienen.

Timon komt ook zonder werk. Als Hamer daar weer eens zit, zegt die, dat hij bij de boeren gaat werken. 'Ga mee, jo, dan verdien je vier, vijf gulden per dag.' 's Middags fietsen ze door de regen naar de IJ-polders. De zevende of achtste boer is raak. Hij heeft aardappelen te rooien en daarna bieten. 'Als jullie ruggen tenminste niet gebroken zijn.' De volgende dag kunnen zij beginnen. Timon heeft het werk meer gedaan en wijst Hamer hoe te doen. De natte klei klontert onder hun laarzen. Het begint na een uur te regenen en de wind blaast koud en hard. Zij worden drijfnat, maar gaan door. Niks doen brengt niks binnen. Het water loopt over hun gezicht en verder over hun borst en rug. Om twaalf uur is Hamer doodop. Dat is wat anders dan een partijtje voetballen, denkt hij grimmig. Als de boer na het broodeten bij hen in de schuur komt en met een bruine-tandenlach vraagt, of de stadsheertjes nog verder gaan, krijgt Hamer daarmee

de injectie, die hij nodig heeft. Hij klemt zijn kiezen zo hard op elkaar, dat het pijn doet en hij niet goed kan spreken tegen Timon. 'Kom, Timon, kom, verdomme nog an toe.' Als zij buiten komen, jaagt de wind grote droppels in hun gezicht en Timon stelt voor te gaan schuilen. Hamer geeft geen antwoord en loopt dwars over het veld en hij zet daarbij zijn voeten naar binnen, zoals hij dat vroeger deed, als hij hard liep. Hij wacht niet, totdat Timon bij hem is gekomen, maar begint meteen. Het lijkt hem, alsof zijn dijen en rug bij elke zwaai van zijn lichaam zullen scheuren. Zijn armen zijn als met heet, nat zand gevuld. En steeds maar door slaat de regen op zijn hoofd en loopt het water over zijn rug en borst. Hij lacht wild en voelt, hoe stijf zijn gezicht is. Hij lacht, want hij bedenkt opeens, dat hij zo precies zijn ouwe heer is. Als je die uitdaagde – en dat deed die kleihengst hem daarnet toch – dan kon die ook meer dan ie kon. Doorgaan. Zijn voeten slepen door de klei. Hij kijkt niet op, ziet dus niet, dat Timon achterblijft. Hij durft niet ophouden, bang, dat hij zal vallen. De gedachte languit te gaan liggen, al is het in de natte, koude klei met de regen in zijn gezicht, is zo verlokkend, dat hij snel aan iets anders denkt. Ik vecht, denkt hij, ik vecht tegen de boer, de feodale uitbuiter, tegen de politie en de soldaten, voor de revolutie, ik vecht, ik vecht, als ik ophoud, is alles verloren, doorgaan, doorgaan, tegen uitbuiting, voor de vrijheid, mijn poten zijn gebroken, mijn rug is gescheurd, ik heb geen armen meer, alleen nog maar tanden en mijn smoel doet pijn van het harde bijten en die handen, die de aardappelen uit de grond halen, zijn niet van mij, doorgaan, doorgaan. En dan denkt hij in het geheel niet meer. Er is slechts het gevecht met die struik en die en die. Na een onmetelijk lange tijd hoort hij Timon roepen. Hij probeert rechtop te gaan staan en valt dan op de natte, kleverige grond. Hij blijft even op zijn rug liggen, als een os, die door een schot is geveld. Maar dan krabbelt hij overeind. Hij kan haast niet spreken tegen Timon. Het is tijd om naar huis te gaan. Bij de afrekening blijkt, dat hij drie gulden tien heeft verdiend. Timon ontvangt twee veertig.

De boer zegt enigszins smalend: 'Tot morgen, jongetjes uit de stad.' Hamer draait zich om en wil hem een grote bek geven, maar Timon grijpt hem bij zijn schouder: 'Laat hem stikken.' Zij strompelen naar hun fietsen. Het opstappen is het moeilijkst. Wanneer zij zitten en naar de stad rijden, die eindeloos ver weg is, zegt Timon, dat dat ook niks is. Hamer tuurt over zijn stuur door de regenstralen, die voor zijn lamp schijnen te staan en zegt, dat hij er morgen toch weer heen gaat. Dan rijden zij zwijgend naar huis. Op zijn kamer gekomen legt hij eerst kranten neer en kleedt zich dan naakt uit. Zijn kamer is koud. Hij wrijft zolang met de handdoek over zijn lichaam, totdat hij begint te gloeien. Hij trekt schoon ondergoed aan, dan zijn trui en daarover zijn goeie, ouwe trainingspak. Als een bokser, die op punten heeft verloren, denkt hij. Zijn smerige kleren hangt hij op de veranda. Dat zal mevrouw Damme wel niet goed vinden, maar er is een goeie kans, dat zij het niet merkt. Hij haalt water uit de keuken, maakt wat thee, snijdt brood, smeert daarop plantenboter en dan pindakaas. Deze keer maar flink dik, het kan eraf. Verdomme, wat is hij moe. Hoe laat is het? Half acht, ziet hij op de klok van de radiowinkel. Hij zet zijn wekker gelijk. Nog een beetje lezen? Eigenlijk zou hij naar een discussieavond moeten bij een broer van Timon thuis. 'Maar de feodale verhoudingen belemmeren dat,' zegt hij halflachend tegen zijn tot schrijftafel omgebouwde keukentafel. Hij klapt zijn bed neer, steekt zijn leeslamp aan, doet het grote licht uit en gaat op bed liggen. Hij zucht diep. Hij zal dat artikel lezen, waarover Ferdi sprak. Hij grabbelt boven zijn hoofd op de ombouw en zoekt uit het stapeltje kranten en tijdschrijften wat hij moet hebben. Daar is het. Hij zucht nog eens diep. Een rare bedoening eigenlijk: een aanhanger van Marx en Bakunine, een voorstander van de klassenstrijd, die zich in feodale verhoudingen stort. Hij grinnikt. These: achterkleinzoon van een kerkbestuurder. Antithese: revolutionair. Synthese: kleiwroeter. Ha, die Hegel! Dan valt hij in slaap. Hij wordt wakker, hoe laat weet hij niet. Het moet nacht zijn, want in huis en ook

buiten is het stil. Hij kan zich bijna niet bewegen. Hij grijpt zijn wekker. Het is kwart voor een. Zes uur op, dan turnen om zijn spieren los te maken. Uitkleden? Geen zin. Hij wurmt zich onder de dekens, knipt de leeslamp uit en glijdt met een lange zucht terug in het duister van de schoot van moeder nacht.

Voor zes uur is hij wakker. Hij weet niet, hoe hij uit bed is gekomen. Het lijkt, of hij door een paar reuzen als bal is gebruikt. Aan alle kanten doet het hem pijn. Hij begint langzaam te oefenen. Het wordt wat beter. Dan loopt hij naar de keuken, haalt water en zet thee. Hij eet op bed, de deken om zijn middel. Als hij klaar is, opent hij de verandadeur en pakt zijn kleren. Eerst kloppen. De klonten klei vallen over het hek in de tuin beneden. Hij rilt, want het is koud. Deur dicht, hier die smerige spullen, zo, nu de laarzen. Zachtjes naar beneden, fiets pakken, naar Timon. Hij belt aan en wacht. Niets te zien of te horen. Nog eens bellen. De deur wordt opengetrokken en hij hoort Doortje luid fluisteren: 'Hij gaat niet. Ga maar weer naar bed.' Hij geeft geen antwoord, trekt de deur dicht. Verdomme. Wat nou? Ik ga toch.

Hij werkt bij die boer nog vier dagen in de aardappelen, dan drie dagen in de bieten. Bij een andere boer, twee dagen in de bieten, bij nog een ander een hele week en bij weer een andere een week met allerlei klusjes. Dan schijnt er geen werk meer te zijn. Hij heeft veertig gulden overgehouden. Wat volgt nu?

Als Wim hoort, dat zijn broer bij de boeren heeft gewerkt, zegt die, dat hij misschien werk weet in de haven. Maar dat is verrekte zwaar. Geeft niet. Twee dagen later moet hij komen. Met vier man nemen zij het lossen van een schuit suiker aan. In het begin is het erg moeilijk. Hij weet niet, hoe hij moet dragen. Een der anderen, een korte, dikke kerel van een jaar of vijftig, wijst hem de juiste manier. Dan gaat het beter. Maar daarna gaat het weer slecht: zijn schouder gaat stuk. Hij loopt bijna te janken, eigenlijk jankt hij, want de tranen stromen over zijn smoel. Maar hij sjokt door. Na twee en een halve dag is de schuit leeg en heeft hij zesentwintig

gulden verdiend. Het is verwonderlijk in hoe korte tijd je niet meer geciviliseerd praat en doet. Je vloekt en scheldt al net zo als de anderen. Maar het is nodig, als een soort bescherming tegen de afbraak van je innerlijke zelf. Een week later komt de korte, dikke, Willem Groenink heet hij, bij hem aan de deur. 'Zeg, meester, d'r is een schuit met cement. Doe je mee?' Zij spreken af voor de volgende dag. Willem zit op het bed en draait een sigaret van zwarte tabak. Hij kijkt naar de boeken en de stapels kranten en tijdschriften. 'Ik ben communist,' zegt hij, 'radencommunist.' En dan ontwikkelt zich een gesprek over de Russische revolutie en de situatie van het ogenblik en natuurlijk over Spanje. Maar dan wordt het gesprek vrij heftig, want Hamer is een fel antimilitarist en voorstander van een zo geweldloos mogelijke revolutie. Willem is geen groot theoreticus, ook al is hij een goed spreker. Zij worden het vanzelfsprekend niet met elkaar eens. Willem draait de ene sigaret na de andere en likt voortdurend aan het papier, dat loslaat. Tabaksdraadjes en as liggen op het bed en op de grond. 'Je heet toch Kerkling, niet? Maar wat is je voornaam?' 'Hamer, nee, Justus.' 'Hamer? Dat is toch geen naam.' En dan vertelt hij Willem, hoe hij aan die naam komt. Deze grinnikt. 'Heel karakteristiek, maar als je aan de meid wil komen, kun je beter Justus zeggen.' Verrek, denkt hij, daar zit iets in. De meisjes lachen altijd zo'n beetje, als hij die naam zegt. Maar hij was eigenlijk een beetje trots op die naam. Dikke Willem met zijn grote, uitgewerkte handen is een scherp opmerker. Die draait nog een dunne sigaret, strijkt met zijn dikke hand over zijn halfkale schedel en staat op. 'Nou, jo, tot morgen en als ik jou was, zou ik mijn snuit morgenvroeg goed invetten met vaseline. Aju.'

De volgende morgen peest hij op zijn fiets door de stad. Er staat een harde wind, die naar regen ruikt. Het lijkt, of zijn gezicht en nek en hals nat zijn. Dat komt van de vaseline. Het is nog donker, als hij van zijn fiets stapt. Willem komt op hem af en duwt hem wat gestencilde blaadjes in zijn handen. 'Moet je thuis maar 's lezen.' Hij stopt de blaadjes in de zak van zijn trainingspak, dat hij aan heeft,

omdat zijn oude kleren finaal kapot zijn. Het is geen dekschuit. Dat betekent dus ladder op ladder af en bij toerbeurt in het ruim zakken aangeven. De rommel stuift gemeen. Hij wordt moe, doodmoe, maar dat kent hij van het andere werk. Met onderbreking voor twee korte schafttijden lopen ze, uur na uur. Kleren, gezicht en handen zijn grijs van de cement en Willem heeft gezegd, dat je hele bast vol zit. Dat glooft hij ook wel, want op zijn hele lichaam voelt hij het schrijnen. Door, door, door! Alles doet hem pijn. Zijn spieren zijn als gescheurd en in de scheuren is cement gekomen. Voort. Verdomme, wat doen mijn poten pijn. Voort. 'Hoe lang nog, Willem?' 'Twee, drie uur,' zegt die. Voort dan maar, verder. Het is half acht, als zij klaar zijn. Willem rekent af. Honderdentien gulden met zijn negenen. 'Kom mee, Hamer, je kunt bij mij eten.' Zij fietsen langs het Centraal Station en daar begint het te regenen. 'Had ik verwacht,' zegt Willem en zij stampen op de pedalen. Drijfnat komen zij bij Willem thuis aan. 'Uitkleje,' commandeert de vrouw van Willem, een stevig gebouwde vrouw met bruine ogen en slechte tanden. Zou hij? 'Schiet op, jo, ik verrek van de honger,' zegt Willem. En dan staan zij even later in hun blote bast en schrobben de grijze rommel weg. Mien, de vrouw van Willem, smijt schone kleren neer. 'Voor jou ook, broertje,' zegt zij. En dan staan die twee kerels te gieren van het lachen, als Hamer het wijde hemd en de nog wijdere onderbroek aan heeft. 'Mien!' brult Willem naar binnen, 'geef es effe een bovenbroek!'

Vijf minuten later zitten zij te eten. Dat smaakt goed, denkt Hamer; zijn ascetische gedoe van brood en brood is toch niks. Het steekt hem even, dat het eten niet vegetarisch is en het stukje vlees weigert hij. Hij slaapt op de divan. De volgende dag en ook op de andere dagen zijn er eindeloze discussies. Ferdi is er ook en wat vrienden van Willem, een met een baard, dat is een schoolmeester en een met haast net zo'n snuit als Hamer. Op bepaalde punten worden zij het eens: de revolutie is onafwendbaar. De methode, de middelen vormen punten van verschil. Het is ook wel zeker, dat er

eerst oorlog zal komen. 'In Duitsland zal de revolutie uitbreken, tijdens of na de oorlog.'

Er is geen werk in zicht. Dank zij een broer van Willem komt Hamer in de roggebroodhandel. Fietsen, aanbellen, roggebrood proberen te verkopen. Adressen genoeg. Hij zag nog een van zijn leraren. Die draaide zijn smoel naar een andere kant, toen hij hem op zijn fiets zag zitten met de mand met roggebrood. Het rambam voor die snor. Historisch-materialistisch gezien, denkt hij met een spottende glimlach om zijn harde mond, gebeuren er vreemde dingen met mij. Ik kwam in de feodaliteit, daarna in het proletariërdom en nu zit ik in de handel. Tot welke klasse behoor ik eigenlijk? Het werk in de groep gaat zijn gang. Zij marcheren door de straten zo nu en dan en vormen spreekkoren: Nooit meer oorlog! Nooit meer oorlog! Oorlog is fascisme! En zij plakken gestencilde strookjes en blaadjes op drukke punten in de stad. De groep wordt kleiner doch selecter. 'Als het zomer wordt, groeit het wel weer aan,' zegt Rob met een cynisme, dat niet helemaal past bij zijn gezicht, waarop steeds de kleine lach van een sater.

De gedachte van een revolutie heeft iets verlokkends. Dan gaat er tenminste iets gebeuren, dan komt er verandering. Een zekere hoeveelheid geweld zal wel onvermijdelijk zijn. Maar er zit iets van spanning en van romantiek in. Alsof hij nog dezelfde knul is als vroeger in de beis. Begin je steeds weer opnieuw en is het uitgangspunt steeds hetzelfde? Maar er staat hier wel iets op het spel: de bevrijding van de arbeidersklasse, ruimte voor de jeugd, een wereld zonder uitbuiting.

Misschien is het door het feit, dat hij door deze gedachten wordt herinnerd aan de beis en aan vroeger en terug wil naar het toneel, waarop hij toen speelde. Met een twintigtal fietsen zij op een zondag in het voorjaar die kant uit. Nog voordat zij bij de duinen zijn, zegt hij, dat hij hier even een boodschap moet doen en dat hij hen straks wel terugziet. Hij fietst de weg in naar de vaart. Het hek is er nog

en met veel meer prikkeldraad dan vroeger. Hij zet zijn fiets neer en klimt over het hek. Het is er stil en koel. Allerlei herinneringen stormen op hem aan: het vlot, de schilderijen onder water, Joop, Nees, de pianovrouw. Hij loopt verder. Daar is de boom, waarin zij hun initialen sneden. Zij staan er nog in, niet meer zo duidelijk, want de schors is vergroeid. Daar is de heg. Het gat is er niet meer. Hij wringt zich door de takken en staat in de tuin. Die is geheel verwilderd en als hij verder gaat, ziet hij, dat het huis nu een soort opslagplaats is. Het is alles heel anders. Hij is zelf anders. En toch is hij dezelfde. Zou de pianovrouw nog leven? Waarom niet, zij is misschien vijftig of daaromtrent.

'Wat mot jij hier?' vraagt opeens een mannenstem naast hem. 'Niks,' antwoordt hij. En dan grijpt de man hem beet. Begin je dan steeds opnieuw, vraagt hij zich zelf af, terwijl hij met de man worstelt. Hij wil niet vechten. Dat is goed voor knullen. Maar de man probeert hem in zijn gezicht te stompen. Hij duikt en de vent rolt over hem heen. Hij krijgt een slag tegen zijn achterhoofd en een schop tegen zijn dij. Dan opeens is hij toch weer de beisknul. Hij springt omhoog en stapt achteruit. De man vloekt en scheldt en schuim staat in zijn mondhoeken. Als hij aanvalt, stapt Hamer opzij en stompt hem op zijn neus. Die begint te bloeden. Weer komt de vent. Hij duikt hem naar zijn bovenbenen en hij denkt: baal cement. En smijt hem over zijn hoofd. De man ploft neer en blijft liggen. Hamer draait zich snel om, rent naar de heg, wringt zich erdoor – beisknul, beisknul – rent langs het water en klautert tegen het prikkeldraad op. Hij haalt zijn hand open, springt er aan de andere kant af en grijpt zijn fiets. Hij trapt woest de weg af, kiest de weg rechtdoor en staat tien minuten later ergens in een smalle straat van de stad, hijgend en zuigend op zijn vinger. Dat was niks. Waar was je volwassen-zijn, waar waren je redelijkheid, je boeken, je discussies? En hij fietst terug naar huis.

De roggebroodhandel verloopt, nu het zomer wordt. Er zijn klachten over beschimmelen. Zal hij solliciteren naar een kantoorbaan? Er

is toch niks. Dan rijpt het plan om met zijn gitaar op straat te spelen en erbij te zingen. Een vergunning krijgt hij niet. Dan maar zo. Het valt eerst niet mee, maar hij begint met liedjes van de jeugdbeweging in wijken, waar socialisten en communisten wonen. Het gaat steeds beter. Hij is daarmede geworden tot een gejaagde vrije, vrij omdat hij zijn brood verdient zonder bij een baas te werken en daarbij tijd en energie genoeg overhoudt voor de revolutie en voor zich zelf, gejaagd, omdat de smerissen hem bekeuren en soms zijn instrument afnemen en in elk geval hem steeds uit hun eigen wijk willen verjagen naar die van collega's. Maar dit is tenminste een weg; hoe lang die zal zijn, is niet te zeggen. Het is voor hem de enige mogelijkheid zich in stand te houden. 'In de somb're arbeidshallen dragen wij de zonnegloed' – dank u, mevrouw – 'Doen het droef verleden vallen' – dank je, meisje – 'Nederstorten, welgemoed...'

Zal hij zijn baard laten staan? Hij probeert het, maar het wordt niks, niet eens een behoorlijk Jezusbaardje.

Je hebt een hekel aan je vader, sterker: je haat hem. Hoewel je veel kunt verklaren, nu je ouder bent geworden – en verklaren betekent vergeven, als je al het recht daartoe hebt –, zit de haat diep. Hoe heeft hij je moeder behandeld, hoe heeft hij... Je haat hem met een niet uit te roeien noch te verzwakken hevigheid. Maar tegelijkertijd is er de sterke behoefte aan een vader, een beschermer en leider enerzijds en een kameraad en begrijper anderzijds. En tevens is er het verlangen je moeder te beschermen en te leiden, zelfs nu je niet meer thuis bent en je zou graag haar hand nemen en tegen je wang drukken, als je je maar niet zou schamen. Je wilt dus ook de plaats van je vader innemen. Dwaas, dwaas, dwaas. In elk geval is er verlangen naar vader, naar een vader, zoals hij niet was en zoals er misschien nooit een heeft bestaan noch zal bestaan.

En dat alles gaat eigenlijk ongemerkt door je heen, meest als je half slaapt of zit te peinzen zonder te denken aan iets bepaalds, dus als je gedachten hun eigen wegen gaan. Want als je klaar wakker bent, zakken zulke gedachten weg, diep, dieper, in de donkere stroom van vergetelheid.

Timon, Doortje en Hamer fietsen naar het Gooi. Dat hebben zij talloze keren gedaan, naar het kamp van de jeugdgroep, 's zaterdags heen, vol verwachtingen, met luid gelach, geroep en gezang en 's zondags terug, moe, min of meer voldaan, veel zwijgzamer. En altijd was de wind tegen. Nabij Amsterdam brokkelde de groep af met geschreeuw en gezwaai: 'Tot aan de revolutie... Tot op de barricade...' En dan ging Hamer naar zijn kamer, aan de ene kant verheugd over de stilte, die heerste in zijn 'cel' en aan de andere kant weemoedig over de eenzaamheid, de onmogelijkheid om de tijdens het weekeinde beleefde verbondenheid te doen voortbestaan, de verbondenheid van mensen, die samen denken, doen en discussiëren. Niet dat er geen wrijvingen waren, maar de groep was als een eiland in de oceaan: de golven stormden af en aan, de storm gierde over het kleine gebied, maar er was luwte, een eigen sfeer,

die warmde en sterkte. Hoewel, hoewel... Hamer begint te zingen, zo luid, dat enige kinderen uit een huisje langs de weg komen gelopen. Als hij ophoudt met zingen, roepen zij: 'Nog meer, nog meer!' en hij zingt verder, al fietsend en zwaaiend naar de kinderen, totdat de weg een bocht maakt. Daar is de vaart, waarin zij enige weken geleden zwommen. Het was donker geweest, maar nog niet veel koeler geworden na een dag van brandende zon. 'Zwemmen!' hadden een paar jongens geroepen. Die lagen al gauw in het water, proestend en spattend. 'Ik ga ook,' zei Rob, 'al heb ik geen zwembroek bij me.' In een bosje had hij zich uitgekleed en was toen met grote sprongen langs hen heen gestoven en in het water gekletst. Er volgden er meer. Een der meisjes, de donkerharige Wies, volgde even later. Het was de eerste maal, dat Hamer een naakt meisje zag. Het was tamelijk donker. Zij was echter duidelijk genoeg te zien, de brede heupen, de grote borsten met de tepels als kleine donkere ogen in een gezicht en, in een flits, de haren op haar buik. Zij lag al in het water. Er volgden meer meisjes. Hamer stond in tweestrijd: de opvattingen van thuis, dat een lichaam niet naakt mocht zijn en daartegenover de kennis, de in gesprekken geformuleerde opvattingen over sexualiteit, opvoeding, valse schaamte. Toen trok hij snel zijn kleren uit en dook in het water. En zoals hij toen door het water raasde, brullend en spattend – ten dele om de rest van zijn schaamte weg te spoelen – dat was niet meer gebeurd sedert zijn knullentijd. En na het bad leek het, of niet alleen zijn lichaam, doch ook zijn voelen en denken waren verfrist. Van opwinding of schaamte geen spoor. Naderhand, in de tent, werd dat anders. Hij sliep nog niet, maar was ook niet meer klaar wakker. Hij wandelde in een bos, 's nachts, met het licht van een stralende maan. Hij zag tussen de bomen de gestalte van een meisje. Was het Wies, was het Doortje, Selma, Ria? Hij liep in de richting van de gestalte, maar kwam niet dichterbij. Hij repte zich. De gestalte bleef voor, hoe hij zich ook repte. Hij voelde zich oneindig sterk en vlug. Sneller! 'Slaap je al, Hamer?' klonk een stem en toen had hij zich omgedraaid.

Daar is het begin van het bos, de lange weg met hoge bomen, het huisje, waar je dennekoeken kunt kopen, het oude landhuis, de vijver met pompebladen, de oude smederij en daar de hei en de grote betonweg. Deze dag is het begin van een studiekamp, georganiseerd door een maandblad. Het is de eerste maal, dat enige leden van de groep er heen gaan. Een gehele week inleidingen, discussies en ontspanning op hoog niveau! Dat had je gehoord. Maar je bent wantrouwend. Als het maar geen zoetelijk gedoe wordt, waar ieder zich inspant om netjes te blijven en toch elkaar probeert af te maken met woorden. En het zou ook wel eens een verzameling van cerebrale spelletjes in academisch vakjargon kunnen zijn. We zullen zien. Die zijweg is het en daar is de ingang. Zij fietsen de oprijlaan in. Een grote vrouw met een streng gezicht staat bij de bocht. Als dat geen schoolmamsel is, denkt Hamer. Zij stappen af en stellen zich voor. Dat is dan de organisatrice. Goed. Eerst de tent opzetten. Mooi grasveldje. In die hoek, onder die berk, is een goede plek. Zo, die staat. Nou 's gaan rondneuzen. 'Kom op, Timon, laat Doortje nog maar even huisvrouwen.' Zij stappen naar het gebouw. Dat ziet er goed uit. Een lange vent in korte broek komt op hen toe. Mensen, wat heeft die een lange benen! 'Spreeuw,' stelt hij zich voor, 'noem me maar Piet.' Een donkerhuidige, zwartharige jonge vent stapt binnen. Er komen er steeds meer. Handen geven. Eigenlijk een beetje te vormelijk. Maar overigens doen ze gewoon. Nog niet oordelen, afwachten. Er wordt thee binnengebracht. Timon en Hamer lopen na het theedrinken verder rond. Daar zijn de slaapbarakken voor de niet-kampeerders. Achter het huis zien zij de kok. 'Jou ken ik,' zegt Timon, 'jij bent Dirk Stevens'. Zij schudden elkaar de hand. Die snuit bevalt mij niet, denkt Hamer. Daar komt Doortje aangestapt. 'Over een kwartier wordt het kamp geopend.' Zij gaan naar hun tent terug om kampkleding aan te trekken. Timon doet dat tenminste, want Hamer heeft geen andere kleding bij zich. Timon rookt nog een sigaret, terwijl Doortje zich verkleedt. Zij komt te voorschijn in een korte broek en in een of

ander dun truitje. Timon is toch een gelukkige vent, dat hij elke nacht... dat zij... Dan gaat er een bel bij het hoofdgebouw. Zij stappen snel over het grasveld. Zeventig, tachtig mensen zijn er, mannen en vrouwen, weinig jonge mensen zoals Doortje, Timon en Hamer. Er heerst al dadelijk een goede sfeer. Het wordt inderdaad zoiets als een gemeenschap, waarbij een ieder zekere verplichtingen heeft. Het is moeilijk te zeggen, wat het is, dat de mensen vrolijker, losser, sympathieker maakt, maar als feitelijkheid neem je het waar. Er zal vanavond een culturele avond zijn. Er wordt na de opening al dadelijk aan alle kanten gediscussieerd, van zeer ernstig tot grappig, maar steeds interessant. En Hamer heeft ontzag voor de kennis, die uit de gesprekken blijkt. Hij bepaalt zich voorlopig tot luisteren en de mensen bekijken. Er zijn zeer merkwaardige lieden bij: Piet Spreeuw, met onder zijn korte broek de onmetelijk lange benen; een vent van een jaar of vijftig, stellig een Duits emigrant, witte haren, scherp gezicht en sprekend met een grote zekerheid en onverstoorbaarheid; een zwaarbehaarde jonge vrouw met een gebit van grote, witte onregelmatige tanden; een vent van een jaar of veertig in kapotte, smerige kleren, ongeschoren en met haren, die hij kennelijk zelf heeft geknipt en met een zeer beschaafde stem, Martin heet hij; een lange, magere vent met een vuilgrijze lok over zijn voorhoofd en met een niet goed geschoren kin, harde, grijze ogen – da's een professor volgens Timon –; een vent met het gezicht van een overintelligente aap, Dolf noemden zij hem daarnet; een mager meisje, nee, een vrouw, want zij is zeker vijfendertig, met een grote bril en een lang, blauw litteken over haar voorhoofd; meer, veel meer en zij lijken allen zeer interessant, maar dat komt ook door de bijzondere sfeer, die wel enige overeenkomst heeft met de sfeer op sommige bijeenkomsten van de jeugdgroep, alleen hier minder gespannen, minder vermoeiend en stellig gecultiveerder – ja, dat is het woord – op, naar de culturele avond, waar zijn Timon en Doortje, ach wat, die willen elkaar natuurlijk eerst nog eens lekker zoenen, ik zal hier gaan zitten en nog een kop thee nemen, nee, ik ga naar

buiten, een beetje de omgeving verkennen, kijken naar de bomen en de hei, luisteren naar de wind en de vogels.

En hij stapt alleen over het pad, een niet kleine, doch tamelijk tengere gestalte, taai, veerkrachtig, met een ruw, hard gezicht, dat heel iets anders aanduidt dan wat in hem leeft. Of is dat nog niet zo zeker?

Het is koel onder de hoge bomen. De bomen zijn zeker twintig meter hoog, een zeldzaamheid hier op de heide. Het ruikt er naar aarde. Daar is een hek, juist daar, waar het bos aantrekkelijker wordt dan het reeds was. Hamer kijkt naar zijn hand, waarop het litteken van een poosje geleden nog duidelijk is te zien. Dat was toch maar een rare geschiedenis geweest. Hij had nog in de krant gekeken, of er misschien iets in stond, maar hij had niets kunnen vinden. Hij staat nu bij het hek, dat dwars over het pad gaat. Dit kan hier nog niet zo lang zijn, misschien een paar jaar. Je ziet het aan de begroeiïng op het stuk pad aan de andere zijde van het hek. Hij kijkt even in het rond en klimt dan snel over het hek. Het wordt verderop inderdaad steeds mooier en het is er stil, stiller nog dan aan de andere zijde van het hek. Hij hoort duidelijk het ritselen van de bladeren en het lijkt hem, of de bladeren de wind doorgeven. En hij hoort de vogels en de insekten en hij waant zich alleen in deze wereld, te zamen met deze bomen, die bloemen, de vogels, de insekten en dat eekhoorntje en die haas, of was het een konijn? Hij voelt zich groeien, hoger, breder en hij voelt sterk de onzichtbare draden, die hem verbinden met wat om hem heen is. Zijn bloed stroomt sneller, hij ademt heftiger en dan voelt hij tranen in zijn ogen. Dit is wat vromen en mystici noemen het zich verbonden voelen met God of met het Al. Hij staat met zijn gezicht omhoog en voelt de zon op zijn huid, op zijn lelijke gezicht en zijn langwerpige hoofd, zijn hamerhoofd. Het is weer gauw voorbij, met de tranen tenminste, niet met het gevoel van vreugde. Op een open plek gaat hij languit liggen en kijkt omhoog, zo lang, totdat het hem schijnt, dat de hemel stijgt en stijgt en hij ligt in een schoot, een geurige,

koele schoot. Hij plukt wat gras en kauwt er op. Dat smaakt bitter, zoals de kennis in dit paradijs bitter smaakt. Dat van daarstraks was een soort religieus gevoel geweest. Het verdwijnt. Als hij nu aan een god zou kunnen geloven, kon blijven geloven, ook in de slechte momenten, dan zou alles veel gemakkelijker zijn. Maar dat is voor de eenvoudigen, voor de primitieven en die kennen slechts het matig sterke gevoel van tevredenheid en lijken meer op planten dan op denkende wezens en kennen daardoor niet de toppen der vreugde en de dalen van het verdriet en zij zijn vervuld van angst, van allerlei angsten. Zij zijn dus armer dan hij. Maar met al zijn rijkdom voelt hij zich toch maar arm. Een meisje, een vrouw? Hij gelooft niet aan het sprookje der kleinburgers, die het voorstellen, of het huwelijk het strevenswaardigste doel is voor de ongetrouwde. Nee, nee, want eerst in en door het samenleven met een vrouw leer je, of je keuze goed was. Het huwelijk is dus niet een einddoel, doch een drempel. Hoe verlokkelijk is echter nu, op dit ogenblik, nu alles in hem schreeuwt en haakt naar een partner, die drempel. Hij draait zich op zijn buik en heeft heel kort de gedachte, dat hij op de aarde ligt als op een vrouw. Dan komt hij langzaam overeind, met het gezicht van een onbevredigde minnaar, klopt zand en grasprietjes van zijn kleren en loopt terug.

De avond was een gebeurtenis, hoe kritisch hij ook alles bekeek. Niet wat er te zien of te horen was, interesseerde hem in de eerste plaats, maar veeleer de sfeer, de houding van de mensen. En daar zaten wel enige angels: een beetje te Grieks gedroegen sommigen zich, oud-Grieks dan, als filosofen en filosofenleerlingen, die ver van de wereld problemen bezien en uiterst verfijnd zich gedragen, met een eindeloze beheersing, die af en toe een beetje herinnerde aan stof en zweet van ouwejongejuffrouwen en die in elk geval iets onwerkelijks had. Het is je niet proletarisch genoeg, zei hij in zich zelf, je wilt klassenstrijd horen, ruiken, proeven. Zij hebben te zachte handen, het zijn geen proleten, ook al hebben zij het druk over de

bevrijding van de arbeidersklasse. Er was muziek: piano, viool, gitaar. Er werd gezongen, gedeclameerd en er was een meisje, dat danste. In de pauze was er thee en koffie. Hamer zat aan een tafel, waar twee mannen het hadden over de juiste wijze van voeden. Zo te zien waren het echte carnivoren en het was een beetje grappig hen te horen oreren over rauwe groenten, over noten, knoflook, plantensappen, dingen, die zij bespraken als de middelen om de wereld te veranderen. Hamer was zelf nog vegetariër, maar niet meer met de felheid van vroeger. Het was bij hem trouwens altijd meer een kwestie geweest van wat-is-gezonder en daarom dronk hij ook geen alcohol en rookte hij niet. Was hij overigens zo'n voorstander van gezond leven? Het was alles zo ondergeschikt van betekenis.

De piano begint te spelen. Dat is iets van Chopin. Nu alleen maar luisteren en niet denken. Maar de muziek brengt ook beelden. En nou zit je, verdomme, weer haast te snotteren.

Na de muziek is er het stemmenrumoer van mensen, die straks naar bed gaan. Timon en Doortje stappen hand in hand de deur uit. Nog maar even hier blijven, denkt Hamer. Al gauw staat hij geboeid te luisteren naar een gesprek tussen lange Piet Spreeuw en de Duitse emigrant. De een na de ander vertrekt, totdat er nog een tiental over zijn. Het is bijna twaalf uur, als hij naar buiten stapt, moe van het luisteren. In het donker loopt hij over het grasveld en hoort het gras ritselen langs zijn schoenen en broek. Als hij bij de tent aankomt, doet hij voorzichtig de klep omhoog en luistert. Aan de regelmatige ademhaling hoort hij, dat zij slapen, het gonzende ademen van Timon en het lichte, iets snellere van Doortje. Hij kruipt zachtjes naar binnen. Hij steekt een lucifer aan om zich te oriënteren. Doortje heeft haar arm boven dek en haar rechterborst steekt een beetje uit haar pyjamajasje en hij ziet het haar onder haar arm. Dat ziet hij in een flits, want de lucifer valt uit zijn hand en dan is het weer donker. Hij kleedt zich uit en kruipt onder de dekens. Het stro ritselt. Hij staart in het donker omhoog en ziet

de borst en de okselharen van Doortje. Hij draait hun met een wilde beweging zijn rug toe. Maar hij blijft de borst met de kleine tepel zien. Hij drukt zijn handen in zijn oogholten, zodat hij kringen en sterren ziet, en nog eens en nog eens. Het helpt niet. Geluidloos brengt hij zijn rechterhand boven de dekens en tast naar Doortje. Hij voelt het pyjamajasje en tast voorzichtig verder. Dan heeft hij de borst in zijn hand; voor de eerste maal heeft hij de borst van een meisje in zijn hand. Wat is die zacht en warm, net een jong konijn. Dan opeens beweegt Doortje zich en trekt hij zijn hand snel terug en ligt met ingehouden adem te luisteren. Hij denkt: ik ben twintig en de revolutie is mijn bruid, maar dat is alles te kloosterachtig en ik wil een vrouw, die mij haar borsten geeft en haar buik en haar gehele lichaam en zij moet stil liggen, alleen zacht ademen, zacht ademen. Gaat dat zo, gaat dat zo, of gaat dat als in je dagdromen, waarbij je vecht en de vrouw of het meisje dwingt en waarbij je beiden hijgt en elkaar pijn doet? Ik ga slapen. Doortje hoort bij Timon. En Timon hoort bij Doortje. En dan krijgt hij het opeens erg warm bij de gedachte, dat Doortje misschien niet echt sliep. Dan gaat hij aan iets anders denken en dan valt hij in slaap.

De volgende dag, een zondag, begon het nog niet echt. De werkelijke inleidingen en discussies begonnen op maandag. De tegenstellingen waren soms heftig en zo langzamerhand ontdekte Hamer, dat er bepaalde kernen van personen waren, kristallisatiepunten, waaromheen de anderen zich groepeerden. En dat bleek niet alleen in de vorming der discussiegroepen, die spontaan plaatsvond, doch ook bij de spelen op het grasveld, de muziek en de gesprekken daarover.

De maandag en de dinsdag gingen voorbij met inleidingen, discussies, wandelingen en daartussendoor de maaltijden. Er waren grappige momenten: Piet Spreeuw, die zo heftig sprak, dat hij zijn te kleine valse gebit bijna verloor; Martin – de vent in de smerige, kapotte kleren en met de beschaafde stem –, die tijdens een der grote discussies zijn bovenbroek uittrok om daaraan een knoop te zetten,

en even later een vaasje met bloemen van de tafel nam, de bloemen eruit tilde en van het water dronk en de bloemen weer erin deed en dat alles met een ernstig gezicht, alsof dat niets bijzonders was. Met Martin had Hamer reeds verscheidene keren gesproken. Hij stamde uit een oude bekende familie, had jarenlang een universiteit bezocht, waar op zekere dag de studenten hem aan de deur hadden gezet met de opmerking, dat hij terug kon komen, als hij kousen en schoenen aan had. Hij liep bijna altijd zonder schoenen of met sandalen en in elk geval zonder kousen, zomer en winter. Zijn kleren waren altijd kapot en smerig. Hij had een zeer beschaafde stem en hoewel hij eruit zag om kinderen bang te maken met zijn lange, zelfgeknipte haren, was hij uiterst goedaardig. Hij was uitermate intelligent en zeer belezen en zeer veelzijdig belezen: geschiedenis, aardrijkskunde, plant- en dierkunde, psychologie, sociologie, literatuur, politiek, en hij beheerste zeven, acht talen. Een vreemde gast in dit gezelschap maar geen vreemde eend in de bijt, naar uit de discussies bleek. Een bijzondere loot aan een oude stam van wetenschapsmensen en kunstenaars, iemand met te veel intelligentie en te veel talenten en met enige eigenaardigheden, die wezen op een zekere decadentie.

De woensdag kwam en voor het eerst was het slecht weer: wind, regen, grauwe lucht. Doortje, Timon en Hamer zaten in hun tent, na het ontbijt en Timon rookte een sigaret. Hamer had Doortje tijdens de dagen na die nachtelijke episode niet goed durven aanzien, bang, dat zij door een lach of glimlach zou laten blijken, dat zij toen niet sliep. Ook zorgde hij ervoor niet met haar alleen te zijn. Maar uit niets bleek, dat zijn verstolen, vreemde liefkozing tot haar was doorgedrongen. Hij zou dan dadelijk vertrokken zijn. Doortje kroop tegen Timon aan en legde haar hoofd op zijn rechterdij. Hamer stond op en zei, dat hij even weg moest. Hij liep door het natte gras en snoof de vochtige lucht in. Het zou wel de gehele dag blijven regenen. Geeft niks, binnen is genoeg te beleven.

Wanneer hij bij het pad komt, nadert op de fiets een man, roodharig en met een wijde, groene cape aan. Hij heeft een bril op, die

bedekt is met regendroppels. Het is waarschijnlijk door deze droppels, dat hij tegen een overhangende tak rijdt, waardoor zijn bril op de grond valt. Hij stapt af en staat met hulpeloze bijziendheid te zoeken. 'Hier is-ie,' zegt Hamer en hij overhandigt de roodharige capedrager diens bril. 'Dank je, kameraad,' zegt hij, 'mijn naam is Karel Tan.' 'Kerkling,' zegt Hamer. De man, die Karel Tan heet, heeft zijn bril schoon geveegd en die opgezet, waarna hij met zijn kleine, listige ogen Hamer opneemt. 'Tot straks,' zegt hij en met een enigszins grappig aandoende statigheid stapt hij met de fiets aan zijn hand in de richting van het huis. Dan vergeet Hamer hem en plukt een eigenaardig gevormd blaadje van een plant tussen het gras en stapt daarmede naar Martin. Die vertelt hem allerlei bijzonderheden over de plant en de familieleden van de plant en voordat Hamer het merkt, gaat de bel voor de inleiding. Martin pakt een stuk bruin brood, ongesneden, ongesmeerd, van zijn deken, neemt een paar flinke beten daarvan en stapt al kauwende met Hamer mee naar het huis.

Hamer maakt vlijtig aantekeningen, want er wordt gesproken over de jeugd en haar problemen in de strijd om vernieuwing. De spreker bekijkt alles zeer filosofisch en sleept Hegel, Kant, Schopenhauer, Rousseau en nog veel meer filosofen en filosofische stelsels erbij en dat alles in een nauwelijks verstaanbare taal. Als Hamer opkijkt en eens op de anderen let, kan hij niet ontkomen aan de gedachte, dat er meer mensen zijn, die het gesprokene niet in het geheel of in het geheel niet kunnen volgen: op school zag je indertijd ook van die snuiten, als Verhoek iets probeerde uit te leggen bij de natuurkunde en daarin niet slaagde. Dat is grappig en tegelijkertijd geruststellend: ik ben dus niet de enige, die moeite heeft het gesprokene te volgen. Op de helft van de inleiding geeft hij het op. Daar zit de roodharige van daarstraks, kin in de lucht, alsof hij daaraan een sik had zitten, die iedereen moest zien. Martin schijnt weer te zitten slapen, maar dat was eerder ook het geval en uit de discussies bleek dan, dat hem geen woord was ontgaan. Zijn gedachten dwalen af: deze inleiding is een tegenvaller en je had er zoveel van verwacht,

maar niet alles kan hier goed zijn en het is goed hier, ook al is het dan vandaag slecht weer, kijk, de blauwe lucht komt te zien en dat had je niet verwacht en nu kan hij gaan wandelen, nadat hij droge sokken heeft gehaald bij de tent en in elk geval, voordat Timon en Doortje er zijn, anders willen die misschien met hem mee... zou Doortje nu wat gemerkt hebben of niet, je weet dat eigenlijk nooit, meisjes en vrouwen zijn soms moeilijk te volgen... ik vind het hier benauwd, ik ga naar buiten. En op zijn tenen stapt hij tussen de tafels door naar buiten. Hij zuigt diep de frisse lucht in. Zo, dat is beter. En hij stapt het pad af, dat achterom het grote huis voert.

Als hij terugkomt, ziet hij, hoe een groepje mensen zich om de roodharige Karel Tan verzamelen. Dat is dus een nieuwe discussieleider. Had hij niet gedacht. Erheen gaan. Al dadelijk blijkt, dat de meeste mensen het betoog niet goed hebben kunnen volgen. Karel legt het uit in tien minuten tijds, glashelder, zodat er gezichten zijn en ook monden, die zeggen: o, was het dat. En de groepsdiscussie begint. De roodharige spreekt en gebaart en Hamer is als gefascineerd. Het is niet alles nieuw voor hem, wat hij hoort, maar deze vent weet, wat er aan de hand is met de jeugd. Die moeten ze hebben voor de jeugdgroep! En na de discussie in de groep schiet hij hem aan. Een voorlopige afspraak wordt gemaakt. De grote discussie is na het middageten en de roodharige blijkt fel te zijn en hij ontmoet veel weerstand, die niet van vandaag alleen schijnt te zijn. Hetgeen Hamer nog sterker overtuigt van de waarheid en juistheid van wat hij zegt. Ze zijn altijd tegen de jeugd, ook hier, ook hier, ook hier.

De daaropvolgende dagen tot aan het einde van de studieweek luistert hij steeds vol overgave naar alles wat Karel Tan zegt. En ook spreekt hij enige keren met hem. De rode leraar, want als een soort leraar gedraagt hij zich en dat irriteert, wonderlijk genoeg, niet, geeft advies en werpt licht op allerlei vragen, die van algemene zowel als voor Hamer van persoonlijke betekenis zijn. En Karel stijgt nog meer in zijn achting, doordat steeds duidelijker blijkt, dat vele anderen hem niet mogen. En hij heeft vele keren een naam

genoemd, waarvan Hamer wel eens iets had gehoord, maar die hij toch niet van meer nabij kende: Freud. Diens werk zal hij zo spoedig mogelijk gaan bestuderen, want Karel noemt hem bij herhaling een geestelijke reus en de psychologische evenknie van Marx.

Deze roodharige leraar zal voor de groep een cursus houden over de sexuele problemen der jeugd. Haiho! Dat zal een gebeurtenis worden in september!

XVII / HET MEISJE

Wij haten onze vaders, omdat zij ons haten.
Wij hebben onze moeders lief, omdat zij ons liefhebben.
Wij haten onze vaders en moeders, omdat wij de vaders zouden willen zijn – en dat kan niet, dat kan nooit – en omdat de moeders ons opsluiten in hun liefde voor ons. Wij haten hen, omdat onze gevoelens voor hen onze boeien zijn. Het verleden, het vergeten verleden vooral, zijn de tralies om het heden.

Alleen Wies kan mij redden, denkt Hamer.

Hamer fietst dwars door de stad naar huis. Er blaast een lauwe wind, nadat het de gehele dag heeft geregend, een fijne, doordringende regen, die hem belette er op uit te gaan met zijn gitaar om wat te verdienen. Hoewel hij niet spaarzaam is – waarom, als je steeds weer kunt gaan spelen en zingen op straat en daarmede in betrekkelijk korte tijd wat verdienen? –, heeft hij nog wel zoveel, dat hij naar Popularis kan gaan voor een balletje gehakt en een kop koffie en dat hij een pakje sigaretten kan kopen bij een der automaten. Inderdaad: hij is niet langer vegetariër en evenmin tegenstander van roken en alcohol gebruiken. Dat was na enige lange gesprekken met Ferdi, die had betoogd, dat je niet alleen gezond moest leven, doch ook aangenaam. En Ferdi had allerlei argumenten aangevoerd: de calvinistische inslag van de geheelonthouderij; de redelijke beheerstheid – of was het beheerste redelijkheid? – bij het gebruik van vlees, sigaretten, alcohol; gezond leven is goed, maar dan consequent, dus geen koffie en thee, vroeg naar bed en vroeg op, een uitgebalanceerde voedingswijze – vitaminejager worden, noemde hij dat – en nog veel meer. En Ferdi had zich rechtstreeks gebaseerd op de cursus van Karel Tan, waarvan deze avond juist de laatste avond was geweest. En Karel, die door Ferdi ook in de gesprekken was betrokken, had Ferdi min of meer gelijk gegeven. En Hamer was nooit een morele onthouder geweest, zodat zijn tegenstand niet zo fel was als bij de

politieke en sociale discussies. Dus was hij vlees gaan eten, tot verontwaardiging van enige groepsgenoten – 'Nooit van je gedacht' – en tot opluchting van enige andere groepsgenoten, die geen vegetariër en wat dies meer zij waren, maar zich daarbij een beetje immoreel hadden gevoeld en nu Hamer zich voegde bij de niet-vegetariërs, voelden dezen zich ten dele van hun immoraliteit verlost – 'Allemaal overdreven gedoe van die grasvreters' –. De eerste sigaret was een ontgoocheling geweest. Hij kon het zo weer laten. Dat werd anders, toen Ferdi hem beduidde, dat hij moest inhaleren. Toen hij dat de eerste keren deed, werd hij prompt duizelig en dat was niet onaangenaam. Hij werd daarna misselijk en dat was wel onaangenaam. Omdat hij dadelijk de nieuwe jas van niet-onthouding goed wilde aantrekken, was hij op een avond in de richting van een café gestapt, maar toen hij de reuk van bier en sterke drank in zijn neus kreeg, was er iets in hem omhooggesprongen en had hij zich omgedraaid en was op zijn fiets gestapt.

Hij staat bij Popularis en roert in zijn koffie en smeert mosterd op zijn gehaktbal en bijt daarvan en drinkt van zijn koffie. De vierde en laatste cursusavond had een waardig besluit gevonden in de enigszins pathetische slotwoorden van Karel, die bovendien nog daarna een gedicht declameerde. Een paar hadden zitten grinniken – eigenlijk was het ook een beetje grappig geweest door de pedante houding van Karel – en Hamer had woedend naar de grinnikers gekeken en die waren stil geworden. De discussie daarna was kort geweest. Hamer had Karel bedankt en de penningmeester had Karel voor de vierde maal de vijf gulden gegeven. De koffie was goed. Hij zou nog een kop nemen. Na de eerste cursusavond stond alles in het teken van de sexuele problemen der jeugd en allerlei nieuwe woorden of woorden in een nieuw verband vlogen tijdens de gesprekken heen en weer, als vogels, die boodschappen rondbrachten, of als kogels, die de opvattingen van de tegenstanders moesten doden. Coïtus, masturbatie, onderdrukking, beheersing, regulatie der driften, instincten, psychoanalyse, Freud, Reich, onbewust,

onderbewust, regressie, agressie, erotiek waren de vogels of de kogels, die heen en weer vlogen. De vragen, opmerkingen, opvattingen, kritiek gloeiden de dagen daarna aan als nooit tevoren en in het blad van de groep stonden al dadelijk artikeltjes, meestal van mensen, die met een half oor hadden geluisterd en met wat zij hadden gehoord en dat nog half of verkeerd begrepen renden zij in zo'n artikel rond als een kleine jongen, die een nieuwe stuiter heeft gevonden. Er was wel enige verwarring. Vooral opvallend was de belangstelling der vrouwelijke leden. Dit raakte hen rechtstreeks en was niet zo politiekerig van karakter. En het opvoeden van kinderen was bij de sexuele problemen ten nauwste betrokken, immers de zuigeling en de kleuter en...

En alle, alle problemen werden psychologisch verklaard. Het was het tijdperk van het psychologisme. En Hamer zag via Reich reeds de banden tussen sexualiteit en politiek. Het was vooral daarom, dat hij de anderen in de groep had gewezen op het belang van een vervolgcursus bij Karel Tan thuis, een cursus van tien, twaalf avonden. Zeven hadden zich gemeld: Ferdi, Timon, Doortje, Wies Steen – het meisje, dat als eerste der meisjes naakt in het water ging, toen – Henk Olfsen, een bescheiden en ernstige jongen, Annie Booms – kort, donker en eeuwig treurig kijkend – en dan Hamer zelf. Van deze cursus verwacht je veel, misschien te veel. Je meent zo vaak, dat anderen denken zoals je zelf denkt. En telkenmale word je teleurgesteld en telkenmale meen je opnieuw, dat anderen denken zoals je zelf denkt. Dat is goed. Was het anders, dan zou je blijven hangen in het schrijnend besef, dat je alleen staat, alleen, althans met te weinigen: Ferdi, Timon en misschien Doortje.

Het is nu de derde maal, dat Hamer bij Wies op de zolderkamer zit voor het uitwerken en bespreken van de cursus van Karel Tan, de rode rode leraar. Beiden hebben zij aantekeningen gemaakt en het was Wies, die voorstelde deze samen uit te werken. Daaraan had Hamer niet zo veel, want haar aantekeningen waren vaak onlogisch

en bij het uitwerken kon zij niet altijd omschrijven wat zij bedoelde en ook had zij dit of dat verkeerd begrepen. Hamer had erin toegestemd, uit kameraadschap en omdat Wies een lieve meid was, weliswaar niet een meisje, waar je nu... die je als... Eerst werd er beneden een beetje gepraat met haar vader en met haar moeder, maar daarbij voelde hij zich niet op zijn gemak. De moeder was nerveus en had een harde mond en harde ogen, de laatste in de kleur van glimmend drop, terwijl de vader, ja, hoe moest je dat formuleren. Liever niet formuleren. De vader had er plezier in zijn kat te dresseren. Na een kwartier gingen Wies en hij dan naar de zolderkamer, die iets leek op het binnenste van een schip, laag en met schuine wanden en daar zette Wies thee op de primus en dronken zij uit de grote, gekleurde kommen. Reeds de eerste avond was er iets vreemds met hem aan de hand geweest. Dat werd hij zich bewust, toen zijn hand de hare raakte bij het spreken. Daarna had hij slechts met moeite verder kunnen spreken en de gehele avond vond hij, dat zijn stem anders dan anders klonk. Aan Wies was niets te zien, dus oordeelde hij, dat er een eenzijdige situatie was. Zij had hem nauwelijks aangezien, had druk geschreven en hij had naar de achterkant van haar hoofd gekeken, naar de enigszins verwarde zwarte haren en naar haar ene oor en het moedervlekje bij haar oog. Zij had glanzend donkere ogen met zware wenkbrauwen en lange oogharen. Was zij knap? En hij keek naar haar ronde kuiten, waarop vrij veel haar was, voor een meisje tenminste, en hij keek naar de lijnen van haar lichaam en naar haar borsten, die hij toen in het donker had gezien, met de tepels als kleine ogen in een groot gezicht. De keer daarop was het eigenlijk nog erger geweest. Hij had verscheidene keren haar hand met de zijne aangeraakt en elke aanraking had hem geëlektriseerd. Zijn stem had hij in bedwang kunnen houden en als het soms in het geheel niet ging, had hij uit de hoek van de kamer de gitaar van Wies gegrepen en luid gespeeld en gezongen. Dan keek zij hem aan, lachend en met een merkwaardige draaiing van haar ogen. Doch in geen der ogenblikken vergat hij, dat hij lelijk was en dat Wies dat heel goed wist.

Op straat en op zijn kamer had hij denkbeeldige gesprekken gevoerd met haar: Ik ben lelijk. Ik vind je lief. Ik zou altijd... Maar dan vloekte hij luid, als een oude man, die in zich zelf praat en de mensen, die het hoorden, keken hem lachend aan en dat was natuurlijk omdat hij zo'n lelijke smoel had.

Nu, de derde avond, terwijl beneden de moeder van Wies in de keuken staat af te wassen en te zingen, is hij tot een besluit gekomen. Hij moet weten: ja of nee. Maar hoe doe je dat? Kan je dat gewoon vragen? Karel Tan heeft het zo goed gezegd: er is een sfeer, het heeft niets te maken met zakelijkheid, met nuchterheid. Die heeft goed praten. Hij is ook lelijk, maar heeft een knap wijf. Die heeft geen zorgen en heeft zijn vroegere zorgen om een vrouw te krijgen reeds lang vergeten. Als de thee wordt ingeschonken, zal hij het haar vragen. De thee wordt ingeschonken. De thee is heet en als de thee koud is, is het goede moment voorbij. Dan maar bij de volgende kom. Daarbij gaat het ook niet, want een van haar zusters komt boven, maakt een praatje en kijkt een tikje spottend. Dat laatste kan verbeelding zijn, maar hij wordt zich opeens weer te sterk van zich zelf bewust en hij weet uit de cursus van Karel, dat zoiets de gevoelens van verliefdheid doodt. Daarna zijn er nog enige momenten, maar hij kan steeds geen aanloop nemen. Als hij weggaat, geeft hij haar een hand en houdt die hand even vast en knijpt er hard in. 'Au,' zegt Wies en dan voelt hij zich rood worden en rent hij verschrikt naar beneden. Verdomme, nog niet. Had zij hem nu op bijzondere wijze aangezien of niet? Kan ik mijn hart nu laten bonzen of niet?

Hij heeft er met Karel over gesproken. Die zegt zeer resoluut: 'Vragen. Het is ja of nee.' 'Of misschien,' zegt Hamer, 'omdat zij mij niet wil kwetsen en zoiets lust ik helemaal niet.' De dag, dat hij 's avonds voor de vierde maal naar Wies zal gaan, speelt en zingt hij op straat, alsof hij de huizen omver wil halen met het geluid. Dat duidt op agressiviteit, zegt hij later in zich zelf bij het sorteren en tellen van de halfjes, de centen, de stuivers en de enkele dubbel-

tjes: vijf zesendertig, niet gek. Hij zal nog maar even wachten met eten. Hij gaat op zijn bed liggen en rookt een sigaret. De as smijt hij op de grond. Nog een sigaret. Dan staat hij op en gaat naar de keuken om de vieze smaak uit zijn mond weg te spoelen. Hij snijdt brood, legt daarop de haringen en eet en drinkt thee. Enige minuten later bedenkt hij, dat zijn adem naar haring met ui zal ruiken en hij poetst als een gek zijn tanden, spoelt en gorgelt en koopt aan de overkant een rol pepermunt. Hij zuigt op zijn eerste pepermunt, slaat zijn aantekenschrift open en begint te lezen. Hij scheurt een stuk papier uit een blocnote en schrijft daarop: *Ik houd van je. Wat denk je?* Dat stuk papier legt hij als bladwijzer in het schrift.

Op de kamer van Wies biedt hij haar een pepermunt aan. Zij kijkt een beetje verwonderd, want hij snoept weinig. Dan legt hij zijn schrift voor haar neer en zegt: 'Begin maar vast. Ik moet nog even naar beneden.' Hij gaat naar beneden, plast op de W C naast de closetpot en scheldt zich zelf uit voor oud wijf. Daarna praat hij enige minuten druk met de moeder van Wies. Als hij boven komt, ligt zijn schrift open. Maar de reep papier ligt omgekeerd. Verdomme! Hij had het aan twee kanten moeten beschrijven. Zij beginnen. Hij praat snel, zonder ophouden, raakt verward in zijn eigen betoog. Wies begint ook te spreken. Zij spreken door elkaar. Zij zwijgen beiden. Hij voelt, hoe zijn gezicht begint te gloeien. 'Wies,' zegt hij met een stem, die hij niet kent van zich zelf en dan kijkt zij hem aan als nooit tevoren en hij pakt haar hand en zij sluit haar ogen, alsof zij pijn heeft en dan omklemmen zij elkaar en zoent hij haar op haar oog. 'Wies... Wiesje...' 'Jongen...' En dan opeens zijn er zware voetstappen op de trap. Haar vader. En die komt binnen en kletst en kletst maar, over zijn revolutionaire tijd, de gevechten met onderkruipers en smerissen. Hij gaat niet weg. Hij gaat niet weg. 'Ik stap op,' zegt Hamer. Hij geeft haar vader een hand, knijpt hard in de hand van Wies, die nu niet au zegt en hij zegt ten slotte: 'Tot morgen, Wies, in het zaaltje. Kom dan om zeven uur.' De ouwe zegt

nog: 'Wat gaat die vanavond vroeg weg.' Wies staat even te slikken en zegt dan iets te luid: 'Ja, dat is goed. Tot morgen.' Hij grijpt zijn schrift, rent de trap af en sjeest op zijn fiets naar huis, halfluid zingend en zich voelend als een reus zo sterk: Wies houdt van mij, van mij, van mij!

Op zijn kamer gaat hij op zijn bed zitten, staat op en loopt heen en weer, zodat de kamerverhuurster roept een beetje stil te zijn. Hij gaat weer op het bed zitten, pakt het schrift, legt het weg, pakt het opnieuw en zoekt het stukje papier. Achter hetgeen hij had geschreven staat in het enigszins hoekige schrift van Wies: *En ik houd van jou.* Zij had het dus toch gezien!

Er gebeurde kort nadien nog iets belangrijks. Hij zegde zijn kamer op, omdat Karel Tan hem voorstelde bij hen in huis te komen. Karel stelde zich van een nauw contact met Hamer veel voor. Misschien had hij het beeld voor ogen van een Griekse filosoof, die ging samenwerken met een leerling. Hamer stelde zich van het samenwonen met Karel eveneens veel voor. Hij kon veel leren, zijn wereldbeschouwing vervolmaken en werken aan zijn eigen ontplooiing. Het contact werd inderdaad van grote betekenis. Hamer maakte op grondige wijze kennis met de psychologie der driften, met de psychoanalyse, met de opvoedkunde en met de moderne en modernste opvattingen omtrent de sexualiteit. Maar Karel speelde wat al te nadrukkelijk de rol van leraar, de man, die het weet en dat werkte al gauw irriterend op Hamer, die tegen elke bazige houding – al was dat hier dan voornamelijk op geestelijk gebied – dadelijk in verzet kwam, automatisch en fel aanvallend. Hamer kritiseerde en Karel Tan werd daardoor geprikkeld en eerst recht stekelig tegenover zijn leerling, overigens een houding, die niet paste in de oud-Griekse trant, die Karel zo sterk bewonderde. Bovendien voelde de rode rode leraar zich geroepen Hamer te bevrijden van zijn complexen en minderwaardigheidsgevoelens en zoals dat daarbij gaat, ontstond er de houding, die typisch is bij een

dergelijke 'behandeling': Hamer vond hem hevig sympathiek en hevig antipathiek tegelijkertijd. Hij werd inderdaad kalmer en zelfverzekerder, maar dat kwam ook en vooral doordat hij en Wies elkaar hadden gevonden – ik ben wel lelijk, maar ik kan toch een vrouw krijgen en wat voor een! –. Doordat Karel geen echt psychoanalyticus was, kwam de 'behandeling' niet verder, dus bleef de grote mate van sympathie bestaan naast de grote mate van antipathie. Karel Tan bleef zoeken, bleef pluizen in het zieleleven van zijn leerling en daarbij speelde hij met steeds grotere nadruk de rol van de Leraar, omdat Hamer hem aan het ontglippen was. Het samenwonen van Karel, diens vrouw en Hamer werd een merkwaardig mengsel van spanningen. Hamer zag scherp en bemerkte allerlei grove fouten, die Karel tegenover zijn eigen vrouw maakte. En als Hamer daarop wees, werd Karel giftig en spottend. Daarmede en door Hamers verdere ontnuchtering zakte Karel steeds meer van het voetstuk, waarop Hamer de rode rode leraar had geplaatst. Hij nam hem dit zeer kwalijk, hoe onredelijk hij dat zelf soms vond. Ten slotte restte van het mengsel van sympathie en antipathie slechts de antipathie, die steeds scherper van aard en ten slotte tot haat werd, met een haatgevoel, dat Hamer bij momenten een sterke bevrediging gaf.

Toch heeft hij van Karel veel geleerd, omtrent de maatschappij en omtrent zich zelf, maar hij wil niet langer bij hem thuis zijn. En dit alles is niet de oorzaak, dat hij en Wies een eigen huishouding gaan opzetten, ook al heeft dit alles er stellig mee te maken.

Je weet, dat het trouwen een drempel is, geen einddoel, doch de drempel naar een andere ruimte, waar je opnieuw begint, weliswaar met dezelfde kleding en schoenen en met hetzelfde lichaam en met dezelfde handen en met dezelfde hersenpan, maar toch opnieuw. Dat weet je. Doch evenals dit het geval is bij de kleinburgers, die je zo verafschuwt, ga je het samenleven met de vrouw beschouwen als het belangrijkste, als de vervolmaking van je eigen leven en van je eigen persoonlijkheid. In hoeverre heb je de kleinburger in je zelf kunnen doden, mentaal en emotief?

Waarom houd je van een meisje, van een vrouw? De psychologie heeft je daaromtrent wel iets geleerd: het heeft te maken met de vrouwenfiguren, die in je kindertijd een belangrijke rol in je leven speelden, vooral in de tijd, waarvan je je zo weinig herinnert. Het betreft voornamelijk je moeder. Je hebt dit op gezag aangenomen – Freud en zijn geestelijke broeders hebben je zoveel andere dingen verteld, schokkende en verlichtende, maar praktisch doe je met die kennis weinig –. Want Wies lijkt niet op je moeder, uiterlijk niet, innerlijk niet, althans in zoverre je dat laatste kunt nagaan, want ken je je eigen moeder? Waarom houd je van Wies? Zij heeft donkere, glanzende ogen en zware, zwarte wenkbrauwen, maar diezelfde ogen en wenkbrauwen doen je niets bij een ander, bij voorbeeld bij haar zuster, niets. Wies heeft haar op haar benen. Je vindt dat lelijk bij andere meisjes. Het is de bijzondere combinatie van alles wat zij aan en in zich heeft, die je in vervoering brengt. Wies is Wies. Dat is geen verklaring en toch verklaart het alles. Alles?

'Het is niet verantwoord nu kinderen te nemen,' zegt Timon en Doortje bevestigt dat met een heftig knikken. Dat heftige knikken van Doortje weet Hamer echter op de juiste wijze te schatten. Uit de manier, waarop zij Wies dikker wordende buik bekijkt, is het alsof zij de groei van het kind, het kind van Wies en hem, als een vergrijp beschouwt tegen de revolutie en de revolutionaire ethiek. Het heeft weinig zin Doortje te zeggen, dat zij jaloers is en het

is voor hem een ongeschreven wet, zoiets niet in de discussie te brengen, niet uit fijngevoeligheid, maar het heeft niet rechtstreeks te maken met de probleemstelling en het einde is, dat je blijft hangen in allerlei persoonlijke op- en aanmerkingen. Toch, als Doortje niet ophoudt met haar stekeligheden tegenover Wies, zal hij haar moeten aanpakken. Want Wies heeft reeds enige malen gevraagd of het nu wel goed is, dat het kind komt. Er komt immers oorlog en de economische crisis is groot, in wat voor een wereld gaat het kind opgroeien? Hamer heeft vanzelfsprekend deze dingen overwogen, nuchter, scherp, maar Wies moest een kind hebben. Zij raakte al enigszins in de knoop met zich zelf, staarde naar zijn mening te lang naar baby's van andere vrouwen, was ongedurig, huilde zonder aanwijsbare reden en omklemde hem 's nachts op een manier, alsof zij hem wilde dwingen. Na de eerste meer dan stormachtige tijd – het lichaam van een vrouw, waarvan je houdt, van elke ronding, van elke schaduw, van iedere plek, is een nimmer opdrogende bron van bekoring en prikkeling – was Hamer de eerste, die, figuurlijk gesproken, zijn hoofd weer boven water stak, diep en rustig inademde en over het watervlak keek, nu eens niet kort en snel hijgend en begerig weer diep onder water te duiken. Ondanks het feit, dat je dieper en rustiger ademt, bezie je Wies niet nuchter, dat kan niet, zij is geen stelling in een opvatting omtrent een probleem. Je ziet haar ziel en karakter precies zo onduidelijk als je haar gezicht ziet wanneer je haar kust: als je zo dicht bij elkaar bent, zie je eigenlijk niets meer van elkaar. Je zou verder van elkaar af moeten staan, maar dat is iets, wat je voor den donder juist niet wil. Omarm haar, drink van haar mond, streel haar handen, omvat met voorzichtige handen haar zwellende buik en denk niet, denk niet.

Dus krijgt Wies nu een kind. En tegenover dat kind zal hij niet zijn als zijn vader tegenover hem. Zij zullen hem of haar opvoeden volgens de uitgezochtste beginselen naar Freud, Reich, Charlotte Bühler, en zij zullen hem of haar beschermen tegen de kwade invloeden, het leed en de smerigheid van de maatschappij. Het moet

een verstandig, psychisch evenwichtig kind worden. Financieel zullen zij het wel redden, ook al valt het niet mee in de winter te spelen in de wind, de regen en de kou.

Hamer doet moeite het gesprek op iets anders te brengen. Doortje wil echter niet loslaten, maar hij zet hardnekkig zijn visie uiteen op de komende ontwikkeling in Europa en de rest van de wereld. En als zij niettemin doorgaat met spreken over kinderen-die-economisch-ongewenst-zijn, voelt hij zich kwaad worden en besluit hij Doortje te zeggen, dat zij jaloers is. Maar dadelijk daarop besluit hij dat niet te doen, doch zijn gitaar te pakken – hij heeft die dag reeds zoveel gezongen en heeft geen zin – en speelt en zingt Freude schöner Götterfunken, waarbij Wies met haar meer lieve dan goede stem gaat meezingen en Timon bassig meebromt en zelfs Doortje begint te neuriën. Er wordt nog meer gezongen, zelfs twee- en driestemmig en er komt echt een sfeer van kameraadschap. Zij drinken slappe thee met citroen, die de thee nog lichtkleuriger maakt en wonderlijk bijdraagt tot een vreemde, romantische geur, en zij zwijgen. Timon pakt een boek en gaat zitten lezen, zijn vingers in zijn oren, want zijn concentratievermogen is niet zo groot en Wies en Doortje spreken over borduurwerk en over zelf weven. Hamer is in de laatste weken weer begonnen met tekenen en schilderen en hij pakt zijn schetsboek. Het is stil op het rustige spreken van de vrouwen na en dat spreken stoort niet, integendeel, het stimuleert. De kachel snort, het water zingt in het koperen keteltje en van buiten hoor je zeer vaag het rijden van de tram en het geluid van fietsbellen. Hamer schetst een landschap, dunne lijnen, en begint te waterverven. Dat vereist een speciale techniek in verband met het samenvloeien der kleuren. Hij is zo ingespannen bezig, dat hij verbaasd is, als Wies zegt, dat het half twaalf is. Timon en Doortje staan op, doen hun capes om en nemen afscheid en gaan de trap af. 'Fijne avond,' zegt Wies en strijkt hem over het haar op zijn achterhoofd en zij zegt ook nog: 'Dat is een goeie aquarel.' Zij heeft geen gevoel voor tekenen en schilderen, maar haar compliment en de streling

van haar handen over zijn achterhoofd ontroeren hem zo sterk, dat hij tranen in zijn ogen voelt komen en met zijn vrije linkerhand haar hand grijpt. Dan opeens wordt er gebeld. Hij staat op, gaat naar de deur en trekt aan het touw. 'Hamer!' roept Doortje, 'ik heb dat boek laten liggen. Breng je het even naar beneden?' Hij gaat naar binnen pakt het boek van de tafel en loopt op zijn kousevoeten snel de trap af. In het halfdonker kijkt Doortje omhoog. Zij is bleek, vindt hij. 'Dank je,' zegt zij, als hij het boek geeft en wanneer zij bijna bij de buitendeur is en hij zich net omdraait om naar boven te gaan, zegt zij: 'Zeg, Hamer, ik sliep niet die nacht in de tent.' En zij snelt de deur uit en slaat die hard dicht, Hamer in verwarring achterlatend. Hij staat zo lang daar beneden in het halfdonker, dat Wies van boven roept, waar hij blijft. Hij gaat langzaam naar boven. Wies vraagt, wat er is en waarom hij zo lang beneden bleef. Dan vertelt hij het haar, wat Doortje heeft gezegd en van toen in die nacht. Zij lacht en vindt het heel niets bijzonders. En als zij tien minuten later in bed liggen en de koele lakens de temperatuur van hun lichamen hebben aangenomen, vertelt zij hem, dat hij niet de eerste jongen was, met wie zij... die haar... Dat wist hij wel, zoiets ontgaat je niet, zelfs al heb je je kennis omtrent de sexualiteit uit boeken en gesprekken alleen. Zij vertelt hem dan natuurlijk ook, wie die andere jongen was. O, die, die jongen met het gezicht en het haar van een Viking, blond, blank en met lichtblauwe ogen. Hij is niet jaloers, tenminste bijna niet. Aan Doortje denken zij niet. En daarna zijn zij beiden nog opgewondener dan zij meestal zijn en duiken zij onder, diep, diep, naar een plaats, waar alleen maar plaats is voor verrukking, snel hijgen en zachte kreten en voor een overgave vol vergeten.

Doortje heeft nadien met geen woord meer gerept over die bewuste avond en ook niet over die nacht in de tent. Zij scheen zich geschikt te hebben en verheugde zich met Wies en Hamer over het komende kind. Timon stond daar zo'n beetje buiten. Wanneer de tijd komt

voor Wies, gaat zij naar een ziekenhuis. Hamer is nerveus als alle mannen in zo'n situatie, maar alles verloopt opperbest. Het is een jongen en zij noemen hem Valentin. En als Wies met de kleine na negen dagen thuiskomt, voelt hij zich ouder en rijper en tegelijk weer jonger dan voorheen.

Zij liggen in het grote, door Hamer zelf gemaakte bed. Het is een zeer groot bed, langer en breder dan het gemiddelde tweepersoonsbed en hij heeft het gemaakt naar de beschrijving van een bed in een romantisch verhaal, dat hij enige jaren geleden las, maar daarvan heeft hij Wies nooit verteld, die aanvankelijk zeer verbaasd was over de gigantische afmetingen van het bed. Hamer ligt diep onder de dekens, want het is ijskoud in de slaapkamer. Hij is zojuist wakker geworden en weet, dat het vandaag weer niets zal worden met spelen en zingen op straat. Het is te koud. Zal hij weer gaan slapen? Hij luistert naar het ademen van Wies, langzaam en vrijwel geluidloos. De kleine ligt in de wieg. De wieg heeft hij ook zelf gemaakt. Je hoort het snuitertje smakken en sabbelen. Die krijgt honger. Het gaat best met Wies. Zij zingt en lacht de gehele dag, ondanks het feit, dat hij gisteren en eergisteren en eigenlijk in de laatste weken heel weinig heeft verdiend. Gisteravond hebben Ferdi en hij cokes van de schuit gepikt. Ferdi is ook zonder werk, als de meeste anderen in de groep. Elk had een emmer meegenomen, een sprong op de schuit, haastig vullen, het lawaai van de kolen, schuivend in de emmer, in hun oren, en eigenlijk door hun hele lichaam heen, een sprong terug op de wal, Ferdi naar links rennen en hij naar rechts en dan in de zijstraat normaal lopen en de lantaarns vermijden. In elk geval voor vandaag en morgen genoeg brandstof. Maar hoe komt hij nu aan centen voor eten? Hij steekt zijn hoofd omhoog, gaapt en ziet, hoe zijn adem tot witte wolkjes wordt. Verdomme, het vriest geloof ik zelfs in huis. De kleine snuiter – hij heet Valentin, Wies zegt Valli of schat of iets dergelijks en hij zegt snuiter of snuitertje – begint steeds luider te smakken. Straks begint-ie te huilen. Maar

naast Hamer beweegt de deken en als een zeehond duikt Wies omhoog, zegt tegen Hamer: 'Ah, mannetje. Ga es gauw water opzetten en de kachel aanmaken.' Dat zegt zij, omdat zij weet, dat hij kouwelijk is en er slecht uit kan komen. Meestal is zij er het eerst uit. Maar hij staat al naast het bed, met zijn voeten op het koude zeil, en trekt bibberend en haastig zijn bovenbroek aan. Vlugger. Sokken aan, schoenen aan. Hij rent naar het keukentje, giet spiritus op de primus, steekt die aan, doet water in het koperen keteltje, zet het naast de primus, rent de slaapkamer binnen, kijkt, steeds maar bibberend, in de wieg: 'Ha, snuitertje,' tilt het snuitertje uit de wieg, draagt hem naar Wies in het grote bed en Wies laat het knulletje verdwijnen onder de dekens. Daar wordt hij eerst ontdaan van zijn natte luier, klets, daar ligt die. Wanneer Hamer in de keuken staat en aan de primus pompt, hoort hij het kereltje protesteren, dat het zo lang duurt, voordat hij de borst krijgt. Dan is het stil. De primus suist. Vlug, de kachel aanmaken. Geen houtjes te vinden. Hier zijn nog wat latjes. Even breken over zijn dij. Kachel leeghalen. Verdomme, wat is het koud. De bloemen staan op de ruiten. Papier in de kachel, aansteken, hout erop. Even later geknetter van de brandende houtjes, es kijken, de houtjes branden fel, cokes erop. Dat duurt wel een uur, voordat het hier warm is. Hij pakt de spiritusfles, pakt het stofferblik en giet daarop spiritus, steekt die aan en loopt met de grote, blauwe vlam op het blik als een bezeten geestenbezweerder snel door de kamer heen en weer. Hij houdt niet van die lucht, Wies wel, maar hij verbeeldt zich, dat het zo snel warm wordt in de kamer. Nog even in de kachel kijken. Dat fikt goed en hij straalt al warmte af. Hij stapt naar het keukentje, ziet, dat het water kookt, doet theeblaren in de pot, giet kokend water op het kleine, donkere hoopje en wikkelt daarna de pot in een brok deken. Waar is die verdraaide theemuts gebleven? Straks es vragen aan Wies. Even later staat hij bij de kraan, wast eerst snel en oppervlakkig zijn handen en daarna nog sneller en oppervlakkiger zijn zijn gezicht en hals en nek. Hij bibbert en bibbert en grijpt naar de

plaats van de handdoeken. Daar hangt niks. Hij kijkt snel rond, terwijl het water kleverig wordt op zijn gezicht. Er is in de keuken niets te zien, dat op een handdoek lijkt. 'Hee, Wies, waar is de handdoek?' Hij verstaat niet, wat zij zegt door het suizen van de primus, waarop nu water staat voor het afwassen. Hij stapt naar de slaapkamer. Zij zegt: 'Ik heb geen handdoek. Neem dat schort maar.' Hij droogt zich met het schort af. Dat is niet prettig. Het schijnt vettig te zijn en hij heeft het gevoel, dat hij zich afdroogt met een grote zakdoek, waarin snot zit. Verdomme. Naast het bed ligt op de grond een handdoek, die als luier heeft dienst gedaan. Het is ook zo verdomde koud de laatste dagen, dat Wies weinig heeft kunnen doen. Dat zegt Hamer zich zelf, maar hij weet, dat dit slechts ten dele waar is. Hij haalt de kam door zijn haar en kijkt vertederd naar het snuitertje aan de dikke borst van Wies. Dat snuitertje let op niets om hem heen, doch zuigt en zuigt, met een zacht geknor. Hamer zucht, draait zich om, trekt zijn overhemd aan en daarna zijn trui, nagedachtenis uit zijn 'sporttijdperk'. Hij wast snel wat kommen en bordjes schoon, gaat de tafel dekken, snijdt het brood en roept naar Wies: 'Kom je, meisje?' 'Joe,' roept die, 'nog vijf minuten!' Hij gaat op de lage bank bij de kachel zitten en draait een sigaret. Hij heeft niet veel tabak meer en daarom draait hij een dunne en raapt de draadjes tabak van zijn broek en stopt die terug in het pakje. Dan steekt hij de magere sigaret aan en doet zijn eerste trek en ondergaat even het prettige gevoel van duizeligheid. Dat is alleen 's morgens zo, bij de eerste haal en dan nog voor het eten. Daarna is het roken steeds meer een gewoonte. Wat heeft Freud ook weer gezegd van het roken? Of was het Stekel? Hij rookt langzaam en staart voor zich uit. Vandaag moet hij er op uit. Dat wordt weer niks. Maar het moet. Er is geen stuiver meer in huis. Reeds enige dagen heeft hij niet het langzaamaan zwaarder wordende geldhoopje in zijn broekzak tegen zijn dij voelen slingeren. Er moet iets gebeuren. Wies staat te zingen in de keuken. Even later komt zij binnen, roodwangig van het wassen en met glanzende ogen. 'Ha,

jongetje!' en hij krijgt zijn eerste zoen, want daarstraks was er geen tijd. 'Bah, je stinkt naar tabak,' zegt zij plagend. 'Geef mij ook maar een sigaret.' Twee weken geleden is zij begonnen met roken. Het is vandaag de eerste keer, dat zij zo vroeg wil roken. Hij draait een sigaret, terwijl zij thee inschenkt. Zij blazen in de hete thee en Hamer ziet, hoe Wies diep de rook van de sigaret inhaleert, alsof zij al jaren rookt. Hij heeft geen bezwaren geopperd twee weken terug, maar vreemd blijft het toch. Eigenlijk een beetje een teleurstelling, dat zij is gaan roken. Daaraan moet hij nog wennen en er zit hem natuurlijk zijn calvinistische opvoeding in de weg. Zij eten brood en drinken veel warme thee. 'Blijf thuis,' zegt Wies, 'het is veel te koud, manneke.' 'Ik ga, want er is geen cent meer.' 'Ik heb nog rijst,' zegt zij, 'dat kunnen wij vanmiddag en vanavond eten.' 'En dan?' Zij haalt haar schouders op. Hij trekt zijn korte manchester jas aan, rijgt zijn hoge schoenen dicht, doet een das om, grijpt zijn gitaar en doet zijn handschoenen aan. 'Dag schat, dag meisje.' 'Dag, mannetje.' Zij zoent steeds beter, met een typische trekking van haar lippen. Nog een zoen. Nog een. 'Eruit!' zegt zij. Hij stampt de trap af. Zij is lief, echt, nee, verdomd lief. En het snuitertje ook. Zij moest een beetje ordelijker zijn. Het is te rommelig in huis. Zij werkt niet regelmatig en niet methodisch. Hij heeft er een keer iets van gezegd, nee, twee keer. De ene keer was echt. Haar reactie was vreemd. Zij werd stil, begon te huilen en toen hij haar troostte, stond zij op, ging als een wervelwind door het huis, stoffen, lappen, boenen, wassen en steeds maar zingen, zingen, zingen. Dat was in het begin van de zwangerschap geweest. Dan zijn vrouwen wel meer een beetje eigenaardig, heeft hij gelezen. De andere maal was hij nog nauwelijks begonnen met spreken, dat was vier, vijf weken terug, het snuitertje was een week in huis, en zij liep weg, begon weer luid te zingen en sprak die dag bijna niet tegen hem. – En je voelt je dan zo rot. – Er zijn toch een paar vreemde dingen aan haar, beter gezegd: in haar. Je komt er niet achter, want zij wil er niet over spreken en zelf ben je ook blij, als alles weer glad en warm verloopt.

De wind blaast uit het oosten. Zijn handen zijn nou al stijf van de kou. Nog even verder gaan. In deze wijk zit die dikke smeris. Daar begint de andere wijk. In dat poortje gaan staan. Hij haalt de gitaar uit het foudraal en stemt. Die E-snaar krijgt hij niet goed. Pang! Die is naar zijn grootje. Beginnen. Hij speelt en zingt tegen de koude huizen in de verlaten straat. Zij doen niet open, geen deur geen raam, bang voor de op de loer liggende wind. Kom dan, rotzakken, kom dan toch te voorschijn, schijthuizen, ik sta toch ook hier in die verdomde kouwe wind. Volgende straat. Daar vangt hij twaalf cent. Volgende straat. Daar vangt hij na lang spelen nog geen kwartje. Hij zet zijn gitaar tegen de muur van een huis en doet de handschoenen aan en slaat zijn handen warm, blaast zijn warme adem in zijn handschoenen en begint op een klein plein te spelen. Hier wonen een paar hoeren. Het is nog te vroeg. Die komen niet zo vroeg uit bed. Daar is er een. Een stuiver. 'Moet je een kop koffie, muzikant?' 'Graag.' En dan zit hij bij haar in de kamer. En zij doet, alsof hij een soort broer van haar is en praat over de slechte tijden. Zij geeft hem een sigaret en rookt er zelf ook een. Na een minuut of tien stapt hij op. En in een andere straat een paar centen. Dan nog een stuiver. En juist hier haalt hij altijd minstens een gulden op. Volgende straat. Niks, geen pest. Volgende straat, niks. En hij verrekt nou van de kou. Volgende straat. Twee cent. Dit wordt de laatste straat. Een kwartje. Dat is een zeldzaamheid. Nog een straat. Niks. Nog een straat. Niks. Ik nok af, zegt hij in zich zelf. Hij is in een jankerige stemming. De kou is nu door zijn hele donder. En hij wordt maar weinig warmer tijdens de snelle mars naar huis. En als hij bij Wies boven is, staat hij even te snotteren, als een klein kind, dat het in zijn broek heeft gedaan en bang is voor slaag. Zij klopt hem op zijn schouder, droogt zijn tranen en omringt hem met al haar warmte. Als ik maar hulpeloos ben. Er is bijna negentig spie. Wies gaat inkopen. Als zij terugkomt, blijkt er nog zes cent over te zijn.

Er was eens...

De sprookjes van weleer blijven leven, hoe zakelijk en hard en droevig en zonder uitzicht het leven ook wordt, integendeel, naarmate het leven zakelijker, harder, droeviger en uitzichtlozer wordt, stijgt het verlangen naar het horen en beleven van sprookjes.

Er was eens...

Maar elk weet, dat sprookjes niet waar zijn, dat zij handelen over dingen, die niet echt gebeurd zijn, noch ooit echt zullen gebeuren. Maar de sprookjes symboliseren de gedachten en vooral de gevoelens en de verlangens van de mensen en omdat het denken voortgaat, eindeloos en vaak zonder dat men het wil en om dat gevoelens en verlangens eeuwig onuitroeibaar zijn gebleken, blijven de sprookjes, althans het verlangen naar de dingen, die in sprookjes gebeuren, bestaan.

Er was eens...

De sprookjesverteller is een figuur, die grote macht heeft. Zelden heeft hij die macht misbruikt. Misschien komt dat, doordat hij, als verteller, zo goed weet, dat sprookjes slechts vervuld zijn met de beelden van ons eigen voelen en verlangen... tenzij hij zelf gelooft aan wat hij vertelt en dan leeft hij in zijn eigen sprookjes en heeft geen tijd om zijn macht over de mensen te misbruiken en zijn macht is geen echte macht.

Er was eens...

Sprookjes, sprookjes, altijd weer sprookjes. En zij zijn niet echt. En je weet het, dat er niets sprookjesachtig blijft. En toch zijn er steeds weer nieuwe sprookjes, waarin je gelooft... omdat je niet anders kunt.

Het wordt voorjaar, dat kun je duidelijk merken. Niet dat het veel warmer is buiten, maar je merkt het aan de mensen. Zo gauw er een beetje zon is, zie je kinderen en vrouwen op straat en de vrouwen kloppen kleden en dekens en hangen beddegoed uit de ramen. En wat veel belangrijker is, zij reageren anders op je spelen en zingen. De kinderen drommen om je heen en lopen met je mee, sommigen

urenlang. En de vrouwen glimlachen en lachen, vooral de vrouwen van de arbeiders, die door de jeugd- en strijdliederen, die je zingt, worden herinnerd aan hun eigen jeugd of anders aan de tijd, dat bij hun ouders thuis die liederen werden gezongen. Zij vergeten niet, dat je lelijk bent, maar doordat je vaker terugkomt in hun straat, zien ze je anders. Net als een vrouw aanvankelijk wel de bochel of de scheve schouder van haar vent ziet en later niet meer en als zij die bochel of die scheve schouder wel ziet, dan zal zij slechts een enkele keer zeggen: 'mijn bocheltje' of 'mijn scheef kereltje' en zij bedoelt dat dan als een liefkozend woord, tenminste zo is het, als zij van die vent houdt. De vrouwen horen je spel en zien je anders dan je er, nuchter gezien, uitziet. En door je spelen en zingen en door je aparte kleding – fluweelmanchester en sandalen en grote, groene cape – ben je zoiets als een romantische figuur, die in levenden lijve door de straten trekt en je bent een stuk sprookje, dat werkelijkheid is geworden. En de mensen houden van sprookjes, vooral de vrouwen. Zij glimlachen en lachen en maken opmerkingen en krijgen vochtige, stralende ogen en als je niet zo duidelijk de achtergrond van hun gedrag wist, zou je gaan geloven, dat een avontuur met een van hen dadelijk een gróót avontuur zou zijn. Dat is anders, dat is altijd anders, zoals je ook hebt ervaren, dat Wies weliswaar een vrouw uit duizenden is, maar niet de verwerkelijking van de droom van ál je verlangens.

Het streelt je ijdelheid, dat de vrouwen zich tegenover jou zo uitnodigend en smeltend gedragen en je stem – die langzamerhand aan volume heeft gewonnen – krijgt een helderder en lokkender klank. Toch verbeeld je je niet, dat je een groot zanger bent, maar je kent de grenzen van je mogelijkheden en je buit die ten volle uit. Het gaat per slot van rekening ook om de centen. De mensen zijn ook vrijgeviger; niet alleen de vrouwen geven meer dan vroeger, doch ook de mannen. Die vrijgevigheid vindt waarschijnlijk mede zijn grond in het feit, dat er oorlog is, weliswaar niet, nog niet, in Holland, maar een ieder schijnt te voorvoelen, dat het slechts een

kwestie van tijd is. Nog maar weinigen hechten geloof aan de geruststellende woorden, die Colijn enige jaren geleden sprak. Het leven wordt riskanter, dus leef wat sneller, losser, schijnen ze te denken.

Hamer loopt terug naar zijn fiets, die hij vijf, zes straten terug heeft neergezet. Hij veegt het zweet van zijn gezicht, want hij heeft snel gewerkt. Spelen, zingen, geld opvangen uit de ramen, spelen, zingen, geld ontvangen van die ouwe baas, dat kind, dat meisje en die vrouw en die vrouw en die. Het is zaterdagmorgen en het is druk op straat: kinderen, die uit school komen, vrouwen, die inkopen doen of daarvan terugkeren, mannen, die naar huis gaan van hun werk of van het stempelen, veel jonge meisjes, die van ateliers, winkels, fabrieken komen. Ieder is opgewekt, omdat de zon schijnt en omdat het zaterdag is en morgen zondag. Het betekent achter de meiden aanzitten en aan de andere kant door de jongens achterna gezeten worden, bioscoop, snoepen, eten uit de automaat, liefhebberijen met duiven, kippen, konijnen, naar voetballen, wandelen, zondagochtendse koffie drinken en koek daarbij en een sigaartje van vijf of acht of tien cent, bezoek aan Opoe en Opa of bij het meisje of bij de jongen, vrijen in de parken en in de portieken, sigaretten roken in plaats van shag, dronken worden en al de andere ontelbare hele en halve vreugden, die de mensen najagen en soms vinden op de vrije zaterdag en op de vrije zondag. Natuurlijk zijn er de zorgen, de nooit aflatende zorgen, maar als de zon schijnt, is alles anders, een weinig en soms zeer veel anders. De vrouwen lopen anders en hebben een andere klank in hun stem en de mannen kijken een tikje verwonderd, dat hun vrouw zo anders loopt en spreekt en die verwondering werkt 's avonds in bed soms door en anders de volgende morgen, lui en lang liggend in het bed en genietend van de lange luiheid om er de gehele week op te kunnen teren. Er blijven zelfmoorden gebeuren, zeker, maar dat heeft niets of bijna niets te maken met de slechte tijden. Dat zelfmoorden gaat toch door, is afhankelijk van andere dingen.

Hamer zit op zijn fiets en trapt rustig naar huis. De wind is nog schraal en hij is blij, dat hij zijn cape aan heeft, zijn cape, die hij daarstraks vervloekte bij het spelen, toen het zweet hem op zijn lichaam prikte. Daar is de straat, daar het huis. Hij loopt de trap op, snel, want hij wil Wies blij maken met de knoedel geld in zijn broekzak. En als hij snel loopt, dan plaatst hij nog altijd zijn voeten naar binnen. Hij staat hijgend voor zijn deur, doet die open en stapt naar de kamer. Zij heeft weer niets gedaan in huis. Hij zucht. Ook in de keuken staat alles in wanorde, op de aanrecht, in de gootsteen, en overal liggen luiers en lappen of handdoeken, die als luiers zijn gebruikt. En de teil staat nog vol met wasgoed en de wasketel puilt uit. Hij hoort niets in huis. Op zijn tenen loopt hij naar de slaapkamer. Ook daar een heidense bende. Het snuitertje ligt te slapen, rozig en met het weinig zeggende gezicht van de zuigeling. Hamer zucht opnieuw. Waar zou zij zitten? De boodschappentas hangt aan de spijker achter de deur. Hij zet water op, stapelt de borden en pannen op, pakt stoffer en blik en begint in de kamer te vegen, snel. Hij wordt er warm van en trekt zijn korte jas uit, maakt das en boord los, gooit eerst wat kolen op de kachel en veegt verder. Dan werkt hij kleren, schoenen en allerlei rommel in kasten en hoeken en in de holle bank, neemt een stofdoek en stoft af. Hij loopt daarna terug naar de keuken en ziet, dat het water reeds lang kookt, giet wat koud water bij, doet soda en zachte zeep in de afwasbak, zoekt eerst enige tijd naar de bordenkwast en als hij die niet vindt, giet hij het water in de bak en roert met een stuk hout. Kopjes, schoteltjes eerst, borden en de rest daarna. Hij verbrandt in het begin zijn handen en staat te vloeken, maar nadat het water wat is afgekoeld, gaat het beter. Eerst zet hij nog wat water op, want het is duidelijk, dat het water te smerig en te vet wordt om er nog meer in af te wassen. Hij voelt zich een beetje een tragische figuur: Wies heeft het toch niet slecht bij hem, ook al weet hij, dat hij niet zonder fouten is, maar hij houdt van haar en dat weet zij, maar waarom werkt zij niet wat meer in huis, dat niet-werken-willen duidt op een of andere onbe-

vredigdheid, maar als je haar vraagt, wat er is, dan lacht zij en begint te zingen en dat betekent, dat zij er niet over wil praten en praat er dan ook maar niet over, want het geeft geen pest. Hij grinnikt dan even om zich zelf: daarstraks was hij als de rattenvanger van Hameln, die eerst de ratten en toen de kinderen weglokte met zijn fluitspel en hij had zich zo machtig gevoeld, dat hij een beetje eigenaardig ging lopen, vond hij van zich zelf, zo verend en vol verachting voor de smerissen – die gelukkig niet waren gekomen – en nu staat hij hier en doet het werk voor zijn vrouw, als een Jan Hen, als een pantoffelheld, maar dat is hij niet en dat weet Wies ook wel.

Nadat de keuken is opgeruimd en hij het resultaat ziet, ook in de kamer, waar hij een sigaret draait en met zijn ogen dicht, als een poes, in de zon gaat zitten, voelt hij zich prettig. Het moet toch goed komen. Eerst loopt hij na de sigaret nog even naar de slaapkamer, trekt voorzichtig het dekentje högerop – het snuitertje trapt zich al aardig bloot – en gaat, na zijn terugkomst in de kamer, op de grote, gele bank zijn geld sorteren. Bijna negen gulden. Het wordt steeds beter. Hij maakt rolletjes van de centen, de vierduitstukken en zelfs kan hij een rolletje stuivers maken. Hij schrijft op de rolletjes zijn naam en adres en loopt naar buiten en wisselt de rolletjes in bij de bakker in de straat. Het prettige gewicht in zijn broekzak is nu wel weg, maar daar rinkelen nu guldens. Hij haalt een pakje sigaretten voor Wies en voor zich zelf shag en koopt aan een bloemenkar een bos bloemen, ook voor Wies, want die is dol op bloemen, net als zijn moeder. Wanneer hij thuis komt, gaat hij naar de keuken en haalt de was uit de teil, eerst wringen, dan schoon water in de teil en daarbij zingen, zodat het lijkt of hij bij een waterval staat en daarna de uitgewrongen was er weer in. Nog eens wringen en dan hangt hij een deel ervan op de lijnen bij de ramen achter en een deel op het rekje bij de kachel en de rest legt hij op een hoop op een krant bij de kachel. Daar begint het snuitertje Valentin zich te melden. Hij huilt nog niet, maar het is niet ver van huilen verwijderd. Hamer gaat naar de slaapkamer en daar lacht me die snuiter tegen hem, rood

en rozig en tandeloos, met lachrimpelingen om zijn knopneus. Hij praat tegen hem en de kleine luistert. Na een paar minuten betrekt zijn gezicht en begint hij te huilen. Hamer gaat zingen en heeft daarmede een minuut of tien succes. Maar het snuitertje heeft wel echt honger. Dan neemt hij hem uit de wieg, draagt hem naar de kamer, legt een krant op de tafel en op die krant Valentin en doet dan de luier af. Verdorie, je stinkt, knapie! Hij neemt een nagenoeg droge luier van het rekje, strooit eerst kwistig met poeder op de billen van het snuitertje en slaagt erin de luier vast te maken. Het snuitertje volgt hem met zijn ogen en lacht soms. Hamer praat en praat. Dan begint hij toch weer te huilen. Hij neemt hem op zijn schoot en gaat bij de kachel zitten en zingt en brult en stampt met zijn voet, dat het een oordeel is. Hij is weer enige tijd stil. Ja, ja, dat wordt een muzikaal ventje. Daarna huilt dat ventje en brult ten slotte. Verdomme, waar blijft Wies! Dan hoort hij de deurknop en de stem van Wies, die tegen Valentin begint te spreken, nog voordat zij binnen is. En die zwijgt en luistert, hijgend na het gebrul en met de tranen nog in zijn ogen en op zijn wangen. Wies komt binnen en is onderwijl bezig haar trui omhoog te doen en haar linkerborst, waar het meeste in zit, te voorschijn te halen. Even nog maakt het snuitertje het geluid van een gierend biggetje en dan zuigt en slokt hij, zuigt en slokt. Wies praat nog wat met hem, een soort lunchmuziek. Zij maakt zich zelf verwijten. Hamer luistert en zwijgt. Zij weet het dus wel, maar toch kan zij niet anders. Nadat de kleine zich heeft volgedronken en weer in de wieg is gelegd, gaan zij eten. Wies is stil, natuurlijk, zij kan niet hebben, dat hij haar werk doet. Dat is zoiets als een streng verwijt. Hamer vertelt over zijn belevenissen van die morgen en zegt, dat hij zoiets is als de rattenvanger van Hameln. Zij wordt niet eens een beetje jaloers. Daartoe heeft zij ook geen reden, want voor hem is er maar een vrouw, Wies, maar het zou leuker geweest zijn, als zij een beetje jaloersheid had getoond of in elk geval had laten blijken, dat zij begreep, dat deze macht over die vrouwen en kinderen prettig

voor hem was. Zij schijnt wel te voelen, dat Hamer iets anders had verwacht dan haar onverschilligheid en daarom is zij zeer opgetogen over het vele geld, dat hij heeft verdiend en over de bloemen en over het pakje sigaretten. Zij komt op zijn schoot zitten, woelt zijn haren dooreen en drukt zich tegen hem aan. En Hamer? Hamer interesseert het niet eens meer wat daarstraks buiten gebeurde, als hij kijkt in de glanzende spiegels in het levendige gezicht van Wies, die zo heerlijk zacht en warm is en het zo prettig vindt hem als een kleine jongen te behandelen.

Het is niet vreemd, dat Hamer zich het laatste jaar weinig met de jeugdgroep heeft bemoeid. Dat begrijpt hij zelf en dat begrijpen de anderen. Er was wel een stevig contact gebleven, maar zijn activiteit in de groep was vrij sterk verminderd. Aan het begin van deze week was Ferdi bij hem geweest en had een uurtje met Wies en hem zitten praten over de groep, de afnemende belangstelling en de matige activiteit. Hij was niet alleen gekomen. Hij had schijnbaar een nieuw meisje opgedoken en zat, tijdens het spreken, met zijn linkerarm om haar heen, terwijl zij nagenoeg de gehele tijd haar beide armen om zijn middel had gehouden. Zij had weinig gesproken, maar aan de bewegingen van haar armen en handen om Ferdi's middel en ook aan de manier, waarop zij Ferdi aankeek en iets, hoe weinig ook, zei, was duidelijk gebleken, dat zij zich niet interesseerde voor het gesprek, doch dacht aan straks, later, alleen met Ferdi. Zij was tamelijk klein en vijf, zes jaar jonger dan Ferdi, die tweeëntwintig was. Die had rustig zitten spreken, zoals hij altijd deed, had af en toe Ria aangekeken met een gezicht, alsof hij haar iets had beloofd en dat hij zich daaraan zou houden. Er gingen vreemde, zij het spaarzame, geruchten over hem. Hij was nu meer dan een half jaar zonder werk, leefde op een zolderkamer, scheen zo weinig geld te hebben, dat hij niet eens genoeg te eten had, hoewel hij dat ontkende, als je hem ernaar vroeg. Tot zover was het vrij normaal, maar sedert hij het met zijn eerste echte liefde had uitgemaakt, was er een merk-

waardige verandering over hem gekomen. Hij knoopte snel relaties aan met een meisje of een vrouw, nam die mee naar zijn kamer en bracht daar Boccacio in praktijk, zoals lange Rob het noemde. Hij zoekt, zei Hamer. Hij zoekt, zei Doortje. En de meeste anderen zeiden dat ook. Maar hij scheen bij dat zoeken niets van blijvende waarde te vinden. Zelfs had iemand gezegd, dat hij drank meenam naar zijn kamer. Dat zou dan door het meisje of de vrouw betaald moeten zijn, want daarvoor had Ferdi stellig geen geld. Hij zelf sprak niet over die dingen. Maar het kon waar zijn, meende Hamer, terwijl hij Ferdi aankeek, wiens gezicht onder het grote, strakke voorhoofd magerder was dan ooit tevoren, terwijl de ogen dieper verzonken leken. Hij zou er eens met hem over spreken, dacht Hamer, nadat zij een afspraak hadden gemaakt om zaterdagavond bij Hamer en Wies thuis te komen. Ferdi zou de anderen berichten. Ferdi en het meisje Ria waren, met de armen om elkaar heen, na een uurtje vertrokken.

Van Ferdi was nog het voorstel uitgegaan eerst samen te eten en te drinken. Dat was vaker gebeurd. Het eten werd dan door allen te zamen toebereid en zelfs de steeds schaarser wordende vegetariërs in de groep deden mee. Rob zou komen en Ton, zijn vriend, die de laatste tijd ook in de groep was. En dan Ferdi en het meisje Ria en Timon en Doortje. Misschien Otto en stellig Jaap, maar te beslissen, wie zou moeten komen, had Hamer aan Ferdi overgelaten.

Wies heeft aardappelen, groente, haring, uien, augurken en wat meer nodig is om een soort haringsla te maken, gekocht. Ieder zal straks zijn deel betalen. Als nu Rob maar niet van die dure wijn meebrengt, want dan wordt het benauwd voor Ferdi en Otto. 'Wij zullen zien,' mompelt Hamer in zich zelf en dan plaagt Wies hem, omdat hij oudemannengewoonten aanneemt, blijkens het praten in zich zelf.

Hij heeft zojuist een sigaret gedraaid en aangestoken, nadat het snuitertje door Wies naar bed is gebracht – immers niet roken in een kamer, waar een baby is – en Wies is net naast hem gaan zitten met een lichte zucht, wanneer op de deur wordt gebonsd en een

stem brult: 'Zit er iemand in het bad?' Dat is Rob, die binnenkomt, nadat Wies en Hamer tweestemmig nee hebben geroepen. Hij stapt binnen, lang en met glinsterende droppels in zijn haar, want het is kil en mistig buiten. Ton, die zo mogelijk nog langer is dan Rob, komt achteraan, drukt zwijgend en met een glimlach en enigszins decoratief eerst de hand van Wies en dan die van Hamer. Uit de zijzakken van de jas van Rob steken flessen. Hij trekt die daaruit en zegt: 'Een vijftig.' Zij trekken hun jassen uit en Wies brengt die naar de slaapkamer. Ton geeft sigaretten en wil gaan zitten, maar Rob zegt, dat er meteen moet worden begonnen met het klaarmaken van de sla. En dan zitten de twee langbenigen te schillen. Na een minuut of tien komen Timon en Doortje, even later Jaap en nog even later Otto en eerst na een half uur Ferdi en Ria. Als Ria binnenkomt, fluit Rob zacht tussen zijn tanden. Zij heeft een grijze, bontachtige mantel aan en haar haren zijn strak gekamd, zodat duidelijk de bijna klassieke vorm van haar hoofd is te zien. Zij is meer geschminkt dan in de groep gebruikelijk is. Rob fluit nog eens bewonderend tussen zijn tanden, waarna haar mantel uitgaat. De japon zit strak om haar lichaam, zodat elke beweging en golving ervan duidelijk is te zien. En zij heeft grote puntige borsten en zij heeft dunne zijden kousen en schoenen met hoge hakken aan. Net op het moment, dat Rob voor de tweede maal tussen zijn tanden fluit, kijkt Hamer in het gezicht van Ferdi. Daarop ligt een vreemde lach van triomf. 'Als je dat nodig hebt,' denkt Hamer, 'dan ben je op een verkeerd pad, op een pad, dat nergens heenvoert.' En dan zegt Otto: 'O ja, ik heb ook nog een fles wijn.' Het is een dure Bourgogne en die moet hij gegapt hebben, want centen heeft hij niet. Terwijl de anderen nog bezig zijn met het bereiden van het eten, waarbij Wies en Hamer niet mogen helpen, kijkt Hamer rond en monstert deze 'dragers van het zaad der revolutie.'

Rob is in een vrij heftig en luid gesprek gewikkeld met Ton over een of andere schrijver. Ton zegt weinig, maar wat hij zegt, is rechtuit en scherp genoeg, ook al glimlacht of lacht hij daarbij. Rob zwaait

met zijn handen, imiteert snel een man, die in aanbidding ligt en strijkt dan snel en krachtig door zijn haren. Zijn handen hebben lange, onverzorgde vingers. Hij goochelt nu en altijd met vreemde en grote woorden. Hoe kort is het nog maar geleden, dat Hamer in een wedstrijd over tachtig of honderd meter door deze langbenige werd verslagen. Had hij niet verwacht. Rob en Ton wentelen en zwelgen in literatuur en zij schrijven zelf ook en het lijkt hem, dat zij de revolutie steeds meer als een symbool zien, geschikt om grote, krachtige woorden omheen te rangschikken en als er iets reëels gedaan moet worden – vergaderen, plakken, colporteren – dan is hun lust daartoe maar matig. Maar omdat zij een zeker deel van de groep vertegenwoordigen en omdat het interessante kerels zijn, wordt hun aanwezigheid vanavond op prijs gesteld.

Timon en Doortje zijn naar zijn mening de echte dragers van de tradities van de vrije, zelfstandige, niet-politieke jeugdbeweging. Zeker, zij spreken over de revolutie, maar zij wensen in hun kleding en gedrag voortdurend te beklemtonen, dat zij anders zijn dan de andere arbeiders en zij hanteren steeds weer begrippen als 'massa' en 'wij'. Timon, donkerblond en sinds korte tijd met een bril met dik, zwart montuur, lijkt nu, terwijl hij met Doortje en Wies praat, op een dominee. Hij is vrij temperamentloos. Tegenwoordig doet hij aan meubeltjes schilderen. En hij kan dus niet zoveel tijd meer besteden aan de groep. Doortje heeft beslist wel temperament, maar gaat mee met Timon en is de laatste tijd zeer enthousiast over moderne meubeltjes en over plantjes. Haar enthousiasme, eertijds alleen voor de revolutie, doet een tikje grappig aan, als zij spreekt over haar vetplanten.

Ria zit op de gele bank, Cleopatra-achtig, met Ferdi, tegen haar benen geleund, op de grond zittend, haar arm om zijn hals of haar handen op zijn schouders. Tegenover die twee, ook op de grond, Otto en Jaap. Nee, denkt Hamer, zij detoneert, zij is, ja, hoe moet je dat noemen, zij is te, te... jazzerig. Van dat type zie je er velen in de stad flaneren in café's en op barkrukken. Zeker geen 'dochter der

revolutie'. En daarmede wil hij niets nadeligs zeggen van de jazz-muziek, maar opvallend is, dat er zovele jazz-enthousiastelingen zijn, die schijnen te bloeien op de maatschappelijke en sexuele mesthoop, die zich momenteel vertoont. Ferdi's grote voorhoofd staat strak en glimmend boven zijn magere gezicht en zijn ogen zijn half gesloten. Otto en Jaap kijken vol bewondering naar Ria en Ferdi. Otto is de zoon van een kunstschilder, zeer gecompliceerd en gecomplexeerd en, voor zover Hamer het ziet, met een schizofrene inslag. Of Otto werkelijk nog eens krankzinnig zal worden, wie weet dat. Hij redeneert steeds zeer verward en is koppig, maar is overigens zeer defensief. Hij is met colporteren en plakken onvermoeibaar. In privatim is hij voortdurend de zoon van de bekende kunstschilder. Hij heeft hem, Hamer, zelfs een keer getekend in een zitting van vele uren, doch het werd niet veel. Van Jaap, zestien of zeventien is die, heeft Hamer grote verwachtingen. Hij heeft een grof lichaam en een grof, vlezig gezicht en hij lispelt. Misschien is dat wel de oorzaak van zijn ijver voor de revolutie, bedenkt Hamer opeens terneergeslagen. Het komt meer dan eens voor, dat mensen zich aan een idee of ideaal geven, omdat zij menen, dat zij op andere wijze niets zijn. In elk geval leest en discussieert hij veel. Zelfs nu probeert Jaap met woorden indruk te maken op Ria, die hem enigszins vleiend – of is het verleidelijk? – aanziet, doch zij is onvermoeibaar in het strelen van Ferdi. En dat is dan de inventaris van de groep, zegt Hamer in zich zelf met een korte zucht en met een gevoel van bitterheid en woede. Met de andere leden is het minder nog.

Tijdens de laatste toebereidselen voor het eten werd de stemming goed, dat wil zeggen, dat er een gevoel van eensgezindheid en van samendoen ontstond. Meestal trouwens zijn maaltijden ogenblikken van spanningloosheid, tevredenheid, vrede, dacht Hamer. Hij merkte dat aan zijn eigen gevoel van warmte, naderhand, toen hij opnieuw naar de anderen keek. Des te sterker zou dit gevoel zijn voor zo emotionele typen als Ton, voor Doortje, voor Wies. En tijdens het eten werd er druk gesproken en veel gelachen, droeg Rob een stuk

dwaas proza voor en zongen Wies en hij, Hamer, een paar eenvoudige liedjes. En Ferdi hield een puntige speech, waarbij reeds enigszins vooruitlopend op de besprekingen, die na het eten zouden plaatsvinden. Maar voordat de anderen op Ferdi's puntigheden, misschien zelfs stekeligheden, konden ingaan, had die zijn glas wijn gegrepen en de anderen opgeroepen tot drinken. Ook Doortje en Wies en Jaap dronken, zij het met schuldige gezichten. Timon overdreef naar de andere kant en vroeg dadelijk om meer. Otto drong erop aan, dat zijn fles werd opengemaakt en Rob verklaarde, dat er geen 'mijn' fles was. 'Alles is van ons, verdomde individualist, je mag hoogstens spreken van onze fles, die door mij is gejat.' En toen werd er verder gegeten en na het eten koffie gedronken en er werd gerookt en toen kreeg Rob een schort voor van Wies, en Jaap en Otto deden handdoeken voor hun buik en gedrieën wasten zij af. Daarna begon de bespreking. Hamer leidde die in, stelde de problemen en een lange, aanvankelijk verwarde, doch later steeds duidelijker wordende discussie volgde. Hamer sprak het meeste, Wies het minste, want zelfs het jazzerige, al te jazzerige meisje Ria, sprak mee en ook al bleek daarbij, dat zij niet geheel de diepte van de problemen kon peilen, het was duidelijk, dat zij een scherp verstand had. En Hamer betoogde met korte handgebaren, als onderstreping van woorden en zinnen, en hij legde nog sterkere klemtonen door middel van de voor hem zo typische hoofdbeweging, op, neer, op, neer, als een grote, levende hamer. Om elf uur werd gestopt. Wies was toch een goede gastvrouw, want zij voelde beter aan dan hij, Hamer, wanneer de spanning eruit was en de interesse werd tot jageknik en halfvolgen van het gesprokene. 'En nu stoppen we en gaan nog wat zingen en voorlezen!' Lange Ton zong wat met een warme bas, ongeschoold, maar gevoelig, Rob las nog wat geks voor, Ferdi had een paar stukjes merkwaardig proza en zij zongen gezamenlijk. En toen werd inderdaad de fles van Otto aangebroken en leeggemaakt, dik, zoetig en sterk spul en Otto maakte wat karikaturen, die werkelijk niet slecht waren – zijn genius ontwaakte blijkbaar na wat alcohol – en toen

kwam om half een de grote aftocht in een sfeer van kameraadschap, die voor Wies duurde, totdat zij insliep en die bij Hamer week, nadat hij een minuut of tien had gezeten op de gele bank, rokende en napeinzend over deze avond.

Nee, nee, uit de bespreking van vanavond is weer duidelijk gebleken, dat alles aan het verzakken is. Het sprookje van de massa, die wordt geleid door een Gideonsbende of op andere wijze: de revolutionaire, klassebewuste kern, die als voorhoede werkt – een sprookje, een mythe – en nog anders, met de woorden van Timon, op zijn domineestoon – en dan te bedenken, dat hij dag in dag uit bezig is met het schilderen van zijn meubeltjes – op zijn domineestoon, dat wij de gistcellen zijn in de massa en dan te weten, dat elk contact, elk echt, levendig contact met de massa is verloren – was die er ooit, wat of wie is voor den donder die massa? – even die asbak legen, waar is mijn pakje tabak, vloeitjes, plukkie tabak, draaien, lucifers zijn op, papiertjes in de kachel houden, het brandt, sigaret aansteken, au, mijn snuit, het stinkt hier naar verschroeide haren – nee, nee, ik help steeds weer mee het sprookje op te voeren, maar is dan de hele revolutie een sprookje? Verdomme, het vloeitje is los. Is er nog thee, ja, maar koud en bitter en daaraan kan de suiker niks doen, want die lost niet op in die kouwe thee en de thee barst van de theeblaren. Ik zou geen slecht figuur slaan als sprookjesverteller. Helemaal een sprookje kan de revolutie niet zijn, want er is te veel tegenstand, te veel mensen zijn ertegen, tenzij die zelf in dat sprookje zouden geloven, dus aan de mogelijkheid van een revolutie, en er dus bang voor zijn. Ik ben moe, ik ben moe. Wies slaapt allang en mijn ogen branden in mijn kop. Er zit iets waars in wat sommigen betogen: dat de sexuele theorieën vau Reich en de broeders uit die hoek genuttigd, nee, verslonden worden als verdovingsmiddel en als een soort laatste injectie worden gezien in het lijk van de revolutie. Ik ben moe, ik ben te moe om nog verder erover te denken. Maar het denken, het heerlijke en tegelijk vervloekte denken gaat maar door, gaat maar door. En

steeds weer betogen de revolutie-aanhangers – ik ook, ik net zo goed – dat de revolutie komt, onafwendbaar en dát nu lijkt verdomde veel op de stemming van wat-komt-dat-komt. Uit alles blijkt, dat er een achtergrond moet zijn, een – een toneel, met alles was drum und dran ist, decors, belichting, aankleding, schmink, teneinde de mensen reliëf en levendigheid te geven en anders wordt hun spel onecht, zielloos en wordt het alles tot een domweg volgen van een, nog jonge, traditie. Het contact met de massa is verloren, moest misschien verloren gaan, omdat die massa iets anders zoekt dan wat men de revolutionaire kernen noemt, dus toch een mythe, een sprookje en ik ben een der vertellers van dat sprookje. Maar dat kan toch niet. Maar dat kan toch niet.

Hij denkt, praat soms zacht in zich zelf, draait en rookt sigaretten, maakt soms notities en het is vier uur, als hij, doodop, zonder een oplossing te hebben gevonden en doordat de kachel uit is gegaan en hij begint te bibberen, zich uitkleedt en voorzichtig naast Wies gaat liggen, voorzichtig, om niet met zijn koude lichaam haar wakker te maken. Hij luistert naar de ademhaling van Wies en de snelle ademhaling van het snuitertje, terwijl zijn kop barst. Toch slaapt hij snel in.

XX / DE KRAS OP DE RUIT

Eerst is de oorlog de grote verlosser: het leven wordt eenvoudiger, primitiever en de problemen liggen in een ander vlak en de problemen zijn nagenoeg voor ieder dezelfde.

Dan is de oorlog de grote doder.

En dan wordt de oorlog vergeten.

Het stuk grond heeft een oppervlakte van ongeveer elfhonderd vierkante meter. Voor het huis kun je wat groente planten en achter het huis komen de aardappelen en de bonen en misschien nog wat groente. Van die elfhonderd vierkante meter heeft hij nu bijna de helft omgespit, dertig tot veertig centimeter diep. Dat is honderdenvijftig tot tweehonderd kubieke meter. Een echte grondwerker vindt dat niets bijzonders, maar voor Hamer is het elke keer weer een gevecht, dat hij wel steeds wint – dit moet vandaag nog klaar –, maar de overwinning laat hem uitgeput en vreugdeloos achter. En er is nog zoveel ander werk te doen: het dak lekt, bij de ramen waait de wind steeds door, in de keuken trapte Wies gisteren door de vloer en brak daarbij bijna een been, de afrastering is kapot op minstens tien plaatsen en die moeten gedicht, want die verdomde koeien van Voeting komen anders steeds in de tuin en dat is nu nog niet erg, maar straks, als er groente in staat, wel. Hij moet drie of vier maal per week naar Amsterdam om geld te verdienen, hij moet Wies helpen in de huishouding – goed, kan hij laten, maar dan verrot en verteert alles –. De roeiboot moet gedicht, er moet een bed worden gemaakt voor de kinderen, er moet gewit en geschilderd worden, meer, meer, steeds meer werk, hoe veel hij ook doet. 'Je wordt zo mager als een ram.' 'Dat dank je de donder, als er zoveel te doen is en als jij alles laat slingeren en verkommeren.' En dan lacht zij kort, zoals je je voorstelt, dat een flagellant lacht, als die een klap met een

zweep krijgt en dan zingt zij maar, uur na uur, loopt heen en weer, neemt de kinderen een voor een in haar armen en speelt ermee, zoals een kind met een pop speelt en zij doet niks, niks produktiefs. En zij zingt kinderliedjes, alsof zij zich een kind voelt, dat troost zoekt in haar eigen stem, na slaag van vader of moeder, eindeloos zingen van kinderliedjes. Een voordeel is er: de kinderen leren veel liedjes en zingen braaf mee, alsof er steeds een troep kinderen in huis is, die een verjaardag viert. 'Verdomme, wat ben ik moe,' zegt hij hardop en trapt de spa voor de zoveelste keer in de grond – hoe vaak nog – en heeft het gevoel, dat zijn rug scheurt. Dat went wel, zei Dirk, de knecht van de boer, die laatst langs kwam en hem zei hoe hij moest spitten. Dat probeerde Hamer dan ook, maar hij verviel vrij snel in zijn eigen manier van spitten.

De Duitse bezetting duurt nu al drie jaar. Die bezetting had je verwacht al had je er voordien een geheel andere voorstelling van gehad – eerst langzamerhand was de werkelijkheid gaan beantwoorden aan je voorstelling –. En een geheel ander beeld had de oorlog, het vechten, hier in Holland, gehad dan je had voorzien. Het begon met vliegtuigen, veel vliegtuigen in de lucht, schieten in de verte, radioberichten en mensen op straat, die te hoop liepen, hoewel zij elkaar niet kenden, die riepen, verklaarden en zwijgend uiteengingen en even later opnieuw te hoop liepen, riepen en verklaarden. En ieder wist nog meer en nog minder dan elk. De dagen waren lang, wanneer je alleen was, tot rust kwam en de angst zich zette rondom je hart en in je buik. De dagen waren kort, wanneer je met velen was en met die velen dreef op of zweefde in de geruchten, die zwaarder wogen dan de zekerheden, omdat je met de zekerheden in deze situatie niets kon beginnen, terwijl de geruchten je vervulden met hoop, spanning en met het gevoel van dit-maak-ik-mee, dit is anders dan de stinkende brij van werkloosheid en vrees om werkloos te worden.

Het eindigde even onverwacht-verwacht als het begon, met een sterke trek naar het westen, naar de kust, de zee over, weg, weg,

en naar het zuiden, voor de wals van de Duitse legers uit, maar dat waren toch weer dingen, die je wist van horen zeggen en eigenlijk was die oorlog voor de meesten afgelopen, toen je buiten de stad de rijen vrachtauto's, met krijtletters erop, zag staan, gevorderd voor de transporten naar het zuiden, België, Frankrijk, waar de oorlog doorging – maar die oorlog ging je niet aan, niet rechtstreeks tenminste, die oorlog vond ergens anders plaats.

En daarna op de gezichten en in de monden overal de vraag: wat nu? In dit vacuüm kwam de bezetter met lauwe en zoete woorden en maatregelen: ga maar door, ga maar gewoon door met wat je deed; er is immers niets veranderd. En in dat vacuüm waren ook de veelvuldige en schichtige contacten geweest met oude kameraden, zo in de geest van: ha, leef je nog, hoe gaat het, ja, ja, de revolutie komt toch, aan het einde van de oorlog, onafwendbaar, ja, ja, maar ik moet weg, aju, het beste. Natuurlijk waren er ook anderen, die niets zeiden, omdat er nog niets te zeggen viel. En Hamer zelf? Hij ging na de dagen van oorlogsgedruis door met wat hij de laatste jaren had gedaan: spelen en zingen, met de enige beperking – vooral op aandringen van Wies – dat hij geen of nagenoeg geen strijdliederen zong. In de eerste week had hij in de binnenstad gespeeld en gezongen, omdat daar veel mensen waren: nieuwsgierigen, hoeren, bijna-hoeren, toekomstige hoeren en velen die als dezen zwermden om de groepen en groepjes Duitse soldaten, proberend snel relaties aan te knopen en allerlei afval oppikkend, als gieren. Op een avond in die eerste dagen na de overgave had hij weer in de binnenstad gespeeld – de smerissen waren nog steeds besluiteloos, als op een soort koninginnedag – en hij wandelde door de straten tussen Rokin en Geldersekade, nieuwsgierig, zoals je altijd nieuwsgierig blijft voor de 'straten met de vrouwen'. Overal Duitse soldaten, dronken, hier en daar vechtend, te zamen met hoeren en ook wel zonder hoeren, wanneer zij al te dronken waren, dus in het stadium, dat alles vervaagt en alles droom is of nog minder, het stadium, waarin in het geheel geen plaats meer is voor de oorlog,

de brede baan met geschreeuw, knallen, dreunen, bloed, zweet, vloeken en angst, angst, angst, soldaten, die stampend door de smalle straten gingen, vrouwen vastgrepen en zoenden of de kleren stuk trokken – Huren? Huren! – en Hamer voelde vrees, zoals je vrees voelt in de jungle, in de wildernis, waar straks kan gebeuren, wat je nu niet vermoedt. 'Aha! Ein Musiker! Spielen, spielen!' en hij moest spelen en zingen, of hij wilde of niet en dan opeens waren zij weg en stond hij met de afgebroken tonen op zijn gitaar en in zijn keel en hoorde hij harmonikamuziek en brullend gezang en vloeken en lachen en het gillen van wijven. Ja, een soort wildernis, waarin de mannetjesdieren slechts in toom zijn te houden als er vrouwtjesdieren in de nabijheid zijn, de mannetjesdieren snuivend en snuffelend en likkend als de stier om de koe en waarin alles buiten de cirkel blijft van de waanzin, doordat er gedroomd kan worden met behulp van liters 'guten holländischen Schnaps'.

Daarna was inderdaad de kar weer in het oude spoor gekomen, ook al meende je soms te merken, dat het spoor werd verlegd, in het geheim, en zo, dat je het nauwelijks kon merken, of het moest zijn na weken.

En Hamer verwonderde zich er steeds weer over, dat de wereld buiten hun gezin dit gezin zo weinig beroerde. Met Wies ging het toch eigenlijk steeds meer bergaf, zij gleed omlaag en scheen zich niet te kunnen vasthouden aan iets of aan iemand, stellig niet aan hem, Hamer, die niets of slechts zeer weinig kon zeggen en doen, die hoopte en dacht, dat het nog wel eens anders zou worden. Zij werd steeds slonziger en indolenter en werd slechts uit die indolentie gewekt, als er een kind moest komen en gedurende de korte tijd na de geboorte van het kind. Dan werd zij actiever, frisser. Er waren nu drie kinderen: Valentin, Sula, Marion. In de periodes van indolentie laat zij zich dikwijls minachtend uit over hem – je had groter moeten zijn, zwaarder, en je bent sexueel niet flink en sterk genoeg – alsof zij hem verwijt, dat hij haar niet anders kan maken dan zij

is. Maar hoe dan, verdomme? Moet ik haar slaan, moet ik vloeken, moet ik haar vernederen, moet ik mij zelf vernederen? Dan zou hij heel hard moeten slaan en dat kan hij niet en dan zou hij heel hard moeten vloeken en dat kan hij desnoods wel, maar dat is zo onredelijk, zo zinloos. Ja, als hij zich vernedert, zich klein en zwak toont, dan omringt zij hem met alle warmte en zachtheid en bezorgdheid. Maar, verdomme, ik ben toch geen zieke kat? En ik wil niet de rol van zieke kat of zwak, klein mannetje spelen, ik wil haar man zijn, haar kameraad. Maar zij spreekt niet, zij kan niet spreken, wel zingen, dat verrotte eeuwige zingen, dat hem in de oren klinkt als een litanie van het sterven, van de dood van zijn huwelijk. En je moddert verder en je zegt je zelf, dat alles zal veranderen, als de oorlog voorbij is, zoals deze zegswijze voor miljoenen een soort toverformule is geworden om problemen te ontwijken: Wacht maar, als de oorlog voorbij is, dan...

Zo'n enkele keer kom je nog mensen van de groep en van om de groep – vroeger, vroeger – tegen en de gesprekken met die mensen zijn leeg en zij resulteren in oordeelvellingen, die herinneren aan de stokoude man, die bibberend, hetzij van niet te verwerken emotie, hetzij uit seniliteit, zei, dat hij de vader van het oudemannenhuis wel zou krijgen. Timon ziet hij nog wel eens en Doortje, Rob nagenoeg nooit en Jaap, waarvan hij zoveel had verwacht, bootst Picasso na en hij doet dan, alsof hij een genie is, een beetje opzettelijk abnormaal, Ferdi zit in Duitsland, Otto heeft zelfmoord gepleegd en de overigen zijn de anderen, die je groeten, en maken dat zij verdwijnen, alsof je een lastig stuk geweten voor hen bent: nu is het oorlog, nu is alles anders, nu zijn wij geen kinderen meer.

Zo nu en dan bezin je je. En de bezinning komt op de vreemdste plaatsen en op de minst voorziene ogenblikken: terwijl je aan het spitten bent of wanneer je in Amsterdam uit het stadion komt en je zwaar beschoende arbeidersjongens ziet en hoort voorwaarts stor-

men – om de tram te halen – of wanneer je op de doos zit en door de waslijnen in de tuin de wind hoort zingen.

De revolutionaire theoretisering over wat er zou gaan gebeuren, eens, niet nu, tijdstip onbekend, had het doen van vandaag, morgen en overmorgen in het midden gelaten. De revolutie komt en dan zullen wij meedoen, leiding geven, de weg aanduiden. In alle onduidelijkheid was je dat duidelijk genoeg geweest. Zaak was het dus je voor te bereiden, zodat je wist, welke zijde het zou moeten opgaan, dan, eens. Maar voordat er revolutie is, gebeuren er nog zoveel andere dingen. Zijn die andere dingen voor ons belangrijk? Moeten wij aan die andere dingen iets toe- of afdoen?

Nu is het oorlog, nu is hier in Holland de bezetting, en als goede revolutionairen weet je, dat deze oorlog er een is van het kapitalisme, van de groot- en grootstkapitalisten. In zoverre sta je er buiten. Maar het probleem is niet zuiver theoretisch, want nu Holland bezet is, wordt er met jou en met je eertijdige medestanders – zijn zij nog steeds je medestanders? – en vooral ook met de geheiligde massa van arbeiders, producenten omgesprongen alsof er sprake is van slaven: op bevel dit doen en dat laten en geen protest. En dan is er de massaverplaatsing naar Duitsland. Is dat alles dan zo maar niets, verdomme? En vergeet je de joden niet? Goed, als echte revolutionair bestaan er geen joden voor je, doch ken je slechts uitbuiters en uitgebuitenen. Maar er gebeurt zo het een en ander en wat doe je ertegen? Er zijn er, die blaadjes maken en verspreiden en allerlei werk doen in het verzet, in de ondergrondse – nieuwe termen – en natuurlijk ben je daar niet op tegen. Naar je smaak is er vaak te veel romantiek – en dus gevaar – en je komt hen wel eens tegen en ze vragen je, of je meedoet. Je hoofd staat er niet naar – dát is het waarschijnlijk –, maar in elk geval voel je je niet met hen verbonden en je vindt hun werk niet belangrijk genoeg – nog niet belangrijk genoeg? Maar, verdomme, wanneer is dan het tijdstip van de belangrijkheid aangebroken? Want op een of andere wijze komt na deze oorlog en na dit ondergronds werken de revolutie –.

Er zijn er, die de joden en anderen, die door de bezetter worden gezocht, helpen. Natuurlijk ben je daar niet tegen. Maar je hebt het gevoel, dat je er niet bij hoort. Merkwaardig is en blijft, dat de mensen, die eertijds tot de groep behoorden of in de buurt en de sfeer van de groep verkeerden en nu meedoen, in de tijd van het bestaan van de groep niet of nauwelijks opvielen. Zij hadden nooit veel gezegd. Nu dóén zij en schijnen met dit doen in hun element te zijn: zij hoeven niet te lullen, zij kunnen iets doen. En zo'n enkele keer heb je het gevoel, dat je zou moeten helpen, al was het alleen maar, dat je niet je zelf als lulmeier zonder meer wenst te beschouwen. Maar er zijn zovele dingen, die je remmen, dingen om je heen en dingen in je zelf.

En hoe dan, als de revolutie er is? Word je dan ook geremd door die zovele dingen? Dan is alles anders, dan is alles anders. Dan zul je erbij zijn, ongetwijfeld. Er zal de harde worsteling zijn met de onwillige bruid, die massabeweging heet en in die worsteling zul je alle kleine dingen vergeten. Misschien vergeet je zelfs Wies en de kinderen. Een enkele keer heb je een bijna pijnlijk verlangen naar de revolutie, opdat je Wies en de kinderen en al het andere kunt vergeten.

Doch je gedachten kristalliseren zich nooit zo ver, dat je een besluit kunt nemen, of het zou het besluit moeten zijn, dat je moet afwachten. Je staat op van de doos en je hoort de wind niet langer zingen door de waslijnen in de tuin en je maakt je broek vast en je gaat verder met je werk.

Hamer houdt op met spitten. Het wordt langzaam aan te donker. Hij bergt het tuingereedschap op in het schuurtje en probeert geheel rechtop te lopen. In het schuurtje draait hij een sigaret, steekt die aan en stapt naar buiten, dwars door de tuin, links om het huis heen, voor het huis langs naar het hek, opent het deurtje, stapt over het grasland van Voeting naar het water en gaat in de roeiboot zitten. Hij rookt even en maakt dan de boot los en roeit

naar het midden van het meertje, rustig trekkend. Daar in het midden haalt hij de roeispanen binnen en laat zich zakken tussen de banken op de jutezak. Zijn voeten zet hij schrap tegen de zijden van de boot, want er staat al weer een laagje water op de bodem. Hij rookt en peinst, draait sigaretten, rookt en peinst. En het wordt steeds donkerder. Er is geen maan en de hemelstolp is zwart met glinsterende punten: de sterren, die zonnen zijn, maar ver weg en koud voor ons hier.

Hij gaat nog steeds naar Amsterdam om te spelen en te zingen, maar het is duidelijk, dat dat niet zo heel lang meer kan voortduren. De bepalingen van de bezetter worden heel, heel langzaam scherper van toon en van inhoud en onder de landgenoten komt steeds meer een bepaalde stemming tegen zijn vrijbuiterdom van spelen en zingen, zo in de trant van: onze mannen en jongens moeten naar Duitsland, waarom jij ook niet? De oorlog, hier de bezetting, maakt allen gelijk. De mensen worden anders. In elk geval gedragen zij zich anders dan voor de oorlog. Omdat hij voorziet, dat er dagen komen, waarop hij niet meer zal kunnen spelen, besloot hij voorbereidingen te treffen. Dat is naar zijn mening: terug naar het land, zelf verbouwen en eerst terugkomen, als de oorlog voorbij is. Daartoe heeft hij na enig zoeken dit huis gehuurd: een oud, verbrand en daarna slecht gerestaureerd herenhuis, waarvan niet meer dan de benedenverdieping is overgebleven, twee grote kamers, twee kleine en een reusachtige keuken. Het huis is bouwvallig en hij heeft reeds veel eraan gedaan en hij zal er nog veel aan moeten doen, voordat het winter wordt. Wies heeft de verandering van woonstee prettig gevonden en zij vindt het na de kennismaking nog prettiger, omdat er weinig bezoek komt en omdat het leven er primitiever is. Voor de kinderen is het ook goed: Val tippelt de gehele dag rond en Bassie, de hond, draait om hem heen, de gehele dag – Hamer heeft een hekel aan honden, maar ziet wel de waarde van Bassie, die als beschermer van Val optreedt – en Sula zit de gehele dag in modder en zand te knoeien en is rood en bruin en eet als een raaf.

Dus hier blijven, totdat de oorlog voorbij is, niet langer, in geen geval langer, want hij voelt zich toch niet echt thuis in de feodale sfeer. Zelf gaan verbouwen: aardappelen, groente, bonen en wat tabak en dan verder maar wat geld bij elkaar zien te krijgen door bij een boer te werken of wol te spinnen of... nou ja, dat eerst maar eens afwachten. Hij heeft al een week bij Voeting gewerkt. Dat viel niet mee. Voeting beschouwt je misschien niet helemaal als een lijfeigene, maar het had er toch verdomd veel van weg. En dat irriteerde. Het zal wel komen, doordat hij, Hamer, niet aan een baas boven zich gewend is en ook doordat enerzijds de vooroorlogse crisistijd voor de landarbeiders naar de mening van Voeting nog steeds voortduurt, ook al is dat sterk veranderd, en anderzijds doordat de positie van de boer steeds sterker wordt – aardappelen, boter, rogge, tarwe, bonen, erwten, alles spullen op de bon –.

Hij wordt stijf van het zitten in de roeiboot en komt overeind. Op de dijk hoort hij het praten en lachen van Mien, de dochter van Verburg, een landarbeider, die meer naar het dorp toe woont. En je hoort de stem van een man. Zeker weer een Duits soldaat. Voor haar is de lauwerkrans om het hoofd van de Duitse Sieger nog niet verschrompeld en overigens kan je toch niet begrijpen, waardoor bepaalde vrouwentypen altijd maar achter de soldaten aanzitten. Het is nu stil op de dijk. Ze liggen zeker in het gras. Hamer geeft een luide schreeuw en hoort dan de man en het meisje verschrikt halfluid met elkaar praten en hij voelt een grijns op zijn snuit. Zijn geschreeuw kon wel eens de libidineuze romantiek op de dijk verstoord hebben. Hij gooit zijn sigaret met een boog in het water, een zachte plof, dan grijpt hij de spanen, legt die goed en roeit langzaam terug naar de aanlegplaats. Het is kouder geworden en er is wat nevel. Het water voelt lauw aan. Hij stoot tegen de kant, legt de boot vast en loopt door het drassige gras naar het huis.

Enige weken later is het spitten achter de rug en heeft hij aardappels gepoot en kan hij zich wat meer bezighouden met de reparaties aan

het huis. Omdat zij de meeste tijd in de keuken zijn – die is vijf bij zes meter, ligt op het zuiden, heeft de meeste ramen en er staat een reusachtig, oeroud fornuis, waarin je weliswaar geen stenen, maar toch de natste turf kunt stoken –, begint hij daar. Eerst de kieren bij de ramen en om de deuren dichtmaken met een soort oorlogsstopverf en met een of ander teerprodukt, daarna de vloer repareren. Dat laatste zal hij morgen doen. Val is nu bijna vier en begint al echt te tekenen. Hij is een ernstig kereltje, met een zacht gezicht en als Hamer hem zo ziet zitten, dan zou hij willen, dat hij een reus was met handen, waarin hij Val zou kunnen verbergen. Hem, de reus, mogen ze slaan, vernederen, treiteren, als hij zijn handen maar mag dichthouden, met tussen de vingers kleine openingen, zodat Val rustig en goed alles kan zien wat er buiten die handen gebeurt. Hoe moet het nu, als de toestand eens ernstig wordt en als Holland nog eens strijdgebied wordt? Nee, je bent geen reus, slechts een mannetje met wat meer intelligentie dan de meesten en die intelligentie zit je juist vaak in de weg: het zou misschien beter zijn, als je een of andere stomme boerenknecht was, zonder fantasie, zo'n echte aardworm, met grote, uitgewerkte handen, een werkezel, en verder hoofdzakelijk maag en geslachtsdelen, een soort van overintelligente aap, niet meer, zonder culturele ballast. De gedachte Val en straks ook Sula en Marion niet te kunnen beschermen tegen de invloeden van buiten, tegen alle smeer, hardheid, gemeenheid, gevaar, maakt hem moedeloos de ene keer en bevangt hem met een panische schrik de andere keer. Dan wil hij opeens alle werk in en om het huis op één dag doen, op één dag, terwijl het een werk is van weken en weken. Als een razende werkt hij en loopt heen en weer en doet inderdaad werk voor drie. Na een paar uur vangt hij zich zelf weer op, lacht zich zelf uit en noemt zich zelf een wildgeworden kleinburger, want hij weet op praktische en theoretische gronden, dat het gezinsleven onbeschermbaar is tegen de greep van de maatschappelijke verhoudingen. En toch wil hij Val en ook Sula en Marion en Wies behoeden, al weet hij nog zo goed, dat het niet kan.

Sula en Marion zijn naar bed, Val tekent en tekent en houdt zich stil, Wies zit te lezen, onbekommerd te midden van een zee van nietgedaan werk – afwassen, wassen, strijken, vegen, stoffen, verstellen van hemden, broeken, kousen – en draait en rookt sigaretten, de een na de ander. Iets, waarvoor zij goed zorgt, is het eten, maar zelden is er een luier te vinden en er zijn nooit kousen zonder gaten. En zij zorgt goed voor haar eigen lichaam, zich wassen, haar borstelen en kammen en zij neemt voldoende lichaamsbeweging: fietsen en lopen naar het dorp of over de landwegen, roeien en 's zomers zwemmen, werken in de tuin en soms volksdansen, als Hamer zit te spelen en te zingen. Zij is niet veel zwaarder geworden, blijft ondanks alle prikken en stoten in zijn richting aantrekkelijk niet alleen, doch begeerlijk, maar na de uitstroming en beëindiging van alle begeren is er voor hem niet zoals voorheen de rust en de voldaanheid, de volledige ontspannenheid, doch voelt hij zich moe en merkt duidelijk, dat hij hijgt en zweet en is te snel weer op aarde.

Hamer zit aan de schoenen te prutsen. Hij gebruikt daarvoor leer van oude schoenen en stukken synthetische rubber en het wordt nooit mooi, hoogstens degelijk. Alles zelf doen, ook al ligt hun inkomen beduidend boven het gemiddelde, ongerekend de grotere gemakkelijkheid, waarmede het voedsel hier bereikbaar is. Maar al was hun inkomen drie of vijf maal zo hoog, dan nog zou er niets overblijven, als water in een zeef, als water in woestijnzand, nee, als pluizen in een stormwind en die beelden zijn eigenlijk geen van alle toepasselijk, als je haar zo ziet zitten, indolent lezend en diep de rook van haar sigaret inzuigend en die rook, grijs, bijna wit, stromend uit haar mond en neusgaten, uit de rode, vochtige mond en de ronde neusgaten van zijn vrouw, van zijn Wies. Er moet iets in haar zijn, voor haar zelf en voor anderen onvindbaar, zoals splinters onder een eeltlaag, dat haar verlamt, dat alle krachten opzuigt, opdat dat iets diep, diep in haar verborgen blijft, omdat omhoogtrekken van die onderbewuste dingen haar angstig maakt, zodat zij gaat zingen, zingen als een kind in donker en niet luistert, niet

luisteren kan. Het moet samenhangen met haar vader, want als die ouwe in haar buurt is, verwijden zich haar neusgaten en verkrampen haar handen, maar doordat zij niet meewerkt, is het niet uit haar te krijgen, wat er was en wat er nog steeds is. En je kunt er niets aan doen en dat is zo verdomde jammer, niet alleen voor Wies, maar ook voor de kinderen en voor hem zelf, want zelf heeft hij al niet een gemakkelijk karakter en door de wrijvingen met haar krijg je psychische schaafwonden, die helen, maar steeds weer worden geopend en je bent voortdurend bang, dat de schaafwonden zullen opengaan en dat maakt de verhouding zo gedwongen, zo krampachtig.

Dus morgen zal hij beginnen met de vloer in de keuken. Buiten klinkt een schot, droog en zwiepend, en nog een. 'Wat is dat, Papa?' vraagt Val en dan staat hij op en wil uit het raam gaan kijken. 'Blijf staan,' zegt Hamer snel en op harde toon, zodat Val hem verbaasd aanziet. De kinderen worden zelden hard of kwaad toegesproken. Hij roept de jongen bij zich en praat over diens tekeningen. Buiten is het stil. Daar klinkt gebons op de deur aan de voorkant van het huis. Het is hier in de keuken duidelijk te horen, zodat er behoorlijk gedreund moet zijn op die deur. Hamer staat op en hij en Wies kijken elkaar aan. 'Ga niet naar buiten,' zegt zij, als hij in de richting van de keukendeur stapt. Weer wordt gebonsd en er wordt geschreeuwd. Hamer opent de keukendeur en ziet, hoe iemand met een lamp om het huis heen komt. Achter de eerste loopt nog een ander en van links klinken ook voetstappen op het grind. Dan ziet hij, dat het uniformen zijn, groene uniformen, Duitsers dus. Hij wordt gesommeerd om te blijven staan. Zij hebben revolvers in hun handen. Een van hen krijgt bevel buiten te blijven, de andere twee duwen Hamer naar binnen. Van dat duwen gaat Hamer trillen en de leider van het drietal zegt dan, dat hij niet bang behoeft te zijn, als hij niets heeft misdaan. Maar hij is niet bang. Hij is woedend. Hij is geen koe. Een koe duw je in een of andere richting. De schoften. En hij wordt nog woedender, als hij bedenkt, hoe hulpeloos hij is. Je kunt niets

zeggen. Zij slaan je zo op je smoel. De schoften. Een blijft in de keuken, de ander doorzoekt de rest van het huis. Die in de keuken is een soort meerdere. Hij is een vent van een jaar of veertig, vijfenveertig, misschien jonger, misschien ouder, het is moeilijk leeftijden te schatten van mensen in uniform. Deze groene steekt zijn revolver weg en kijkt rond in de kamer, eerst naar de tekeningen en aquarellen aan de wanden, dan naar de boekenkast. Hij noemt de titels van sommige boeken en de namen van enkele schrijvers: 'Rocker, Reich, Marx, Engels, Lasalle.' Dan krijgt Hamer het benauwd, want de vent staat daar maar stil te kijken, terwijl de namen als vragen in de kamer blijven hangen. Hamer zegt iets te haastig, dat hij studeert, economie, sociologie en de vent draait zich om en grijnst. 'Ökonomie,' zegt hij smalend en dan: 'Warum sind Sie nicht in Deutschland? Wie alt sind Sie? Ich werde das mal prüfen, junger Mann.' In de andere vertrekken klinken voetstappen, slaan van deuren en de kerel hier, de groene rotzak zwijgt en grijnst. De ander komt binnen. De meerdere doet opeens heel anders, martialer, minder als een gewoon mens. De ander brengt verslag uit van zijn bevindingen en wordt daarna naar buiten gezonden. Dan hangt er stilte in de kamer en de groene zucht, heel, heel kort, want dadelijk beweegt hij zich stampend door de kamer. Wacht hij op iets? Wil hij boter of vlees of rookwaren of geld? Hij kan barsten, denkt Hamer, als ik wist, dat-ie er in zou stikken, ja, dan meteen. Hij is bang. Wat blijft die vent nog langer hier? De groene zegt niets, loopt heen en weer. Val zit achter Wies en kijkt ernstig naar de man in uniform. Ik kan jullie niet beschermen, denkt Hamer, en hij heeft een bittere smaak in zijn mond, alsof hij te lang en te veel heeft gerookt. Net wil hij zeggen, dat zij hem dan maar mee moeten nemen, want de spanning wordt ondraaglijk, als de groene zegt, half fluisterend, zoals je meent, dat gefluisterd werd op de bijeenkomsten, waar over bomaanslagen werd beraadslaagd: 'Sie gehen möglichst bald nach Deutschland.' Dan grijnst hij weer, wordt plotseling serieus uniformdrager en zegt kort: 'Auf Wiedersehen' en stampt de deur uit.

De volgende dag repareert hij de vloer en pijnigt zich suf over de houding en de woorden van de groene. Hij heeft even met Wies gesproken, maar daarmede kwam hij niet verder. Daarna loopt hij nog een paar dagen te piekeren en zegt tegen Wies: 'Ik ga naar Mofrika. Straks komen die rotters nog eens terug en dan is het donderen.'

Vier dagen later zit hij op transport naar Duitsland. De uren voor zijn vertrek duurden lang en kort tegelijk, lang, omdat hij elke dag, elk uur vreesde, dat de groenen zouden komen en kort, omdat hij straks wegging, voor hoe lang, voorgoed?

Je hebt er vaak over horen vertellen en je weet, wat je te wachten staat. Toch is het anders dan je vermoedde. Het is minder militaristisch dan je dacht en je ziet eigenlijk niets van de slavernij – kinderlijke beelden opgeroepen door volwassenen, die met kinderlijke verhalen terugkwamen uit Duitsland – en toch is het benauwend, omdat je beseft, dat je niet terug kunt, omdat je beseft, dat je nu zit in iets, dat op een gevangenis of op een groot gevangenenkamp lijkt. Hij wordt tewerkgesteld in een metaalfabriek in een kleine plaats in Zuid-Duitsland en vanzelfsprekend komt hij te wonen in een barak. Je laat alles zoveel mogelijk langs je heen gaan en je spint je eigen cocon, een beschermende laag, en je probeert zo goed mogelijk vast te houden aan dat, wat je denkt dat je niet kan deren of dat wat goed is voor je eigen ontwikkeling. Maar zo'n houding is theoretisch, al te theoretisch en niet vol te houden. Je voelt van je zelf, hoe je houding steeds krampachtiger wordt en als de Fransen in de barak verderop je op je schouders slaan, omdat zij je willen opbeuren – je bent zo stil en je snuit staat zo somber, ook al voer je in je zelf lange gesprekken en al ben je niet zo somber als je eruit ziet – dan ben je bang, dat je zult gaan janken. Je wordt dus nerveus, overspannen. Het werk is afschuwelijk. Het koude, harde, zware ijzer werkt verkillend en neerdrukkend. Je voelt je zo nietig en krachteloos. Je voelt zo sterk, dat je bestaat uit zacht en kwetsbaar vlees. Er is een baas, een Meister, die niet ge-

woon kan spreken. Hij schreeuwt en snauwt en scheldt en hij slaat de Russen en de Polen. Als je dat ziet en hoort, voel je, dat je keel zwelt, zoals dat is, als je hard gaat schreeuwen. Maar je schreeuwt niet. Je houdt je smoel. Hoogstens fantaseer je erover, hoe die Russen en Polen die kerel, die Huber, te grazen zullen nemen, als het eens anders wordt, eens, wanneer, hoe lang nog vanaf deze dag, vanaf deze minuut. En je begrijpt zo goed het zingen van de Russische meisjes en vrouwen, ook al versta je geen woord van de weemoedige liederen, die zij zingen in een grote groep, waarbij zij gearmd staan en zacht heen en weer wiegen, alsof zij in trance zijn, slapend, dromend, dromerig wegwiegend uit dit land, uit deze tijd, liederen als de slavenliederen van de negers en evenzeer zonder gevoelens van opstandigheid, liederen doordrongen van machteloosheid en verlangens van terugkeren naar het dorp, groen en geel en bruin omkranst in de lente en de zomer en de herfst en wit omkranst en bedekt in de winter, sneeuw, sneeuw, wind, geen liederen van opstandigheid, geen strijdliederen.

Met de Hollanders en de Belgen discussieer je soms. Die discussies gaan zelden diep. Zij denken en spreken in horizontale kringen alsof hun gedachten schaatsenrijders, die kleine torretjes, zijn, die over het watervlak gaan, niet eronder. En je bent je soms pijnlijk bewust, dat je bij het praten je hoofd op en neer laat gaan, omdat je hun wat in wilt hameren. Op een dag slaat een Pool terug, wanneer de Meister hem stompt. Hij wordt in elkaar geslagen en getrapt door de bedrijfspolitie. En je kunt geen pest doen, alleen maar machteloos vloeken en in gedachten, weet je, in gedachten, je vuist omhoog steken en alleen als je buiten loopt in het donker of als je op je nest ligt, onbegrensd fantaseren, wat je zou doen, als de Meister, Huber, jou zou slaan. En op een dag kun je je bek niet houden en je grauwt, waarbij je tanden bloot komen, als bij een hond, die bang is, weet je, bang. En de Meister slaat je midden in je smoel. En je doet niks. En je voelt, hoe je huid zich spant en dat je rood wordt en je hoort, hoe Kees Bode fluistert: 'Niks doen, Kerkling, laat hem

barsten. Hou je poten thuis. Ze slaan je in puin!' en je doet niks en staat even later, op het schijthuis, van woede te snotteren. En de anderen daar doen net alsof zij niks in de gaten hebben.

En de rotzak, Huber, met de dikke nek en de schreeuwmuil, moet jou nu steeds hebben. Hij slaat je niet, maar hij pest je.

Drie weken later valt er natte sneeuw, die 's avonds bevriest en niemand is er buiten, als Hamer loopt over de gladde wegen, eerst door het dorp en dan naar buiten, verder, verder, totdat hij bij de Katzenschlucht, een wijde scheur in de rotsbodem, komt. De scheur is vijftien, twintig meter diep en er liggen grillig gevormde platen en brokken steen en hopen sneeuw in. Hij staat daar en kijkt rond. Het is stil hier, te stil en hij schopt enige steenbrokken in de Schlucht. De hemel is overdekt, maar de sneeuw, hoewel eer grijs dan wit, maakt alles lichter. Uit die overdekte hemel valt een luchtig mengsel van sneeuw en hagel. Daar hoort hij plotseling een man zingen en even later ziet hij een gestalte naderen, zwaaiend en dan herkent hij de stem van Huber en begint hij te beven. Is het angst, is het woede of is het een mengsel daarvan? Huber ziet hem en komt op hem af. Hij stinkt naar de Schnaps en nog wat. Hij komt dichterbij en herkent Hamer. Hij is goedmoedig en houdt zich vast aan hem en steunt zelfs op hem, als hij dreigt te vallen. En Hamer houdt zijn handen diep in zijn jaszakken en zwijgt. Dat is niet naar de zin van Huber en de goedmoedigheid maakt plaats voor nijdigheid en dan woede. Hij begint te schelden. Hamer zegt steeds weer in zich zelf: Ik ben geen jongen meer, ik ben volwassen, ik vecht niet, ik ben geen knul meer. En even later, als Huber naar hem slaat: Ik ben niet als mijn vader, ik vecht niet, nee, ik ben niet als mijn vader. En dan stoot Huber hem tegen zijn borst. En dan glijdt Hamer uit en doordat hij zijn handen zo diep in zijn zakken heeft, valt hij op zijn hoofd en is eerst duizelig als hij overeind komt en als in een droom maakt hij zijn rug rond en laat zijn handen voor zijn buik hangen, alsof hij een aap is, een beer, en hij verbaast zich maar weinig over het grom-

men in zijn borst en keel, als een aap, als een beer, als zijn vader, die gaat vechten. Dan rolt hij met Huber in de sneeuw en wordt bijna misselijk van de stank. Huber vloekt en scheldt en slaat wild in het rond. Hij krijgt het hoofd van Huber te pakken en bonst dat op de sneeuw en daarna op een harde plek en hij beukt de gehate kop op de rotsbodem en zegt daarbij fluisterend: 'Rotzak, hier, schoft, daar,' ook nog, als Huber niet meer schreeuwt en slap wordt in zijn armen. Dan is hij uitgeput en hijgt en zegt schor: 'Hee, Huber, hee, Herr Huber!' Maar die zwijgt. 'Herr Huber, ich habe...' en dan draait hij Huber om en ziet, dat het achterhoofd vol met bloed zit. 'Rotzak, doe je bek open, rotzak, schreeuw dan, vloek dan, rotzak.' En hij schopt hem in zijn zij. Maar Huber zwijgt en beweegt zich niet. Hamer staat rechtop, duizelig, maar dan dadelijk scherp rondkijkend en luisterend. Wat nou, wat nou, sufferd. Hij gaat op de grond zitten en denkt, maar dat denken gaat langs vreemde wegen. Daarna staat hij op, pakt Huber onder diens armen en sleept de dikke kerel in de richting van de Schlucht. En als hij bij de rand komt, valt hij daarin en het is Huber, de dode of bewusteloze Huber, die hem redt, doordat hij een gewicht is op de rand, waaraan hij zich weet vast te grijpen. Hij klautert naar boven, over Huber heen, en dan probeert hij hem over de rand te duwen. Hij glijdt steeds weer uit bij het afzetten op de besneeuwde rotsbodem. Hij gaat zitten en duwt de grote, zware zak, die Huber nu is, met zijn voeten over de rand. Die zak valt met een plof in de diepte. Dan loopt hij hard weg en eerst bij het dorp stapt hij normaal verder, hijgend en zwetend. Als hij midden in het dorp is, slaat een kletterende, koude regen over hem heen, zodat hij drijfnat is, als hij bij de barakken aankomt. Hij trekt zijn laarzen uit en zijn jas en rolt, doodmoe, op zijn bed. Dat hij de dekens over zich heen trekt, weet hij niet eens meer, want hij slaapt dan reeds. Van de andere Hollanders hoort hij niets. Eerst tegen de middag van de dag daarop vinden ze Huber. Hij heeft een ongeluk gehad, gaat het gerucht. Van de worsteling was na de zware regen niets meer te zien. De Duitsers zeggen, dat hij bezopen

was en daardoor in de Katzenschlucht is gevallen. De buitenlanders hebben geen theorie: hoofdzaak is, dat hij kapot is. En Hamer zwijgt en heeft met dat zwijgen alleen de eerste dagen moeite. Daarna wordt het eenvoudiger en gaat hij zelf het officiële bericht geloven, dat das treue Betriebsmitglied is verongelukt. Hij vergeet het geheel, ook al, omdat geen der anderen er nog over spreekt: er zijn zoveel andere rotdingen, die de aandacht opeisen. De ene dag is als de andere. Het luchtalarm is niet opwindend, want hier kwamen ze niet, nog niet. Maar elke dag wordt benauwender, omdat er een band over zijn borst zit, waaraan ver weg, in Holland, in het huis bij het meertje, wordt getrokken. Hij leest niet. Hij kaart eerst, dag in dag uit, zoveel en zo ingespannen, dat hij 's avonds in bed nog kaart, allerlei combinaties en mogelijkheden ziend. En in bed maakt hij later eindeloze berekeningen. Later kaart hij niet meer. Als hij niet werkt of eet of slaapt, loopt hij, meestal alleen, rond in de omtrek, niet in de richting van de Katzenschlucht, zonder bepaald doel, als een wolf in een kooi, lopen, lopen, steeds maar lopen. Dan praat hij met Wies, met Val, met Ferdi en met nog vele anderen. Dan is hij niet hier. Zelfs wanneer hij temidden der anderen werkt, eet, kaart, is hij er eigenlijk niet. Hij kan zich naderhand zo weinig herinneren. Het is alles eenkleurig en eentonig.

Dat duurt ruim een half jaar. Hij krijgt verlof om naar Holland te gaan. Veertien dagen. In de trein slaapt hij. Als hij wakker wordt, wil hij wat rond gaan lopen. Maar alles is zo vol in de wandelgangen, dat hij niet verder komt dan het eerste raam. Daar staat hij en tuurt door een kras op de donkergekleurde ruit. Zo groot is de wereld voor hem op dit ogenblik: alles wat je kunt zien door een kras op een donkergekleurde ruit, terwijl het buiten nacht is. Hij gaat terug en valt opnieuw in slaap. Bij de grens worden enige jongens en mannen gegrepen, die geen verlofpapieren hebben. Er zijn er steeds weer die het proberen. Zij worden geslagen en geschopt. Dan is het instappen en slaapt hij tot Utrecht toe. Daar stapt hij over en

zeult zijn koffer naar de andere trein. Eerst als hij in het dorp aankomt, ziet hij, dat er sneeuw ligt, niet grijs, als toen, maar wit. Hij hijgt van het snelle lopen. Voort, voort. Daar is het huis. Voort, voort. En daar staat Val voor het huis en kijkt naar enige vogels, die op het hek zitten. Hij laat zijn koffer vallen. 'Val, Valentin!' Daar heeft hij Val in zijn armen, terwijl de tranen over zijn wangen lopen: 'Val, ik heb een man vermoord, ik heb een man vermoord.' En het is alsof dat kleine kereltje, dat snuitertje, hem vergeeft door met een kleine lach te zeggen: 'Ik heb een mooie tekening voor je gemaakt. Ik wist, dat je kwam.'

XXI / DE POEL

In de verte zie ik een gestalte bij de poel. Ik kan niet zien, wie dat is en dat te weten, is, dunkt mij, niet belangrijk. Als ik door de bocht van de weg ga, verlies ik de poel even uit het oog. Daarna zie ik, dat de poel verlaten ligt. Bij de poel aangekomen stel ik vast, dat daarin met een stok is geroerd. Het water is troebel. De bodem is onzichtbaar, wolken modder waaieren omhoog en dalen. Ik zie geen planten, er is geen helderheid. Ik heb niet het geduld te wachten, totdat de modderwolken geheel zijn neergedaald en het water helder is geworden. Morgen.

De volgende dag gebeurt hetzelfde. De gestalte boezemt mij geen belang in.

De daaropvolgende dag en nog vele volgende dagen hetzelfde beeld van het troebele water in de poel. Ik meen, dat het geen zin heeft op een vroeger of later moment te komen. Ik meen, dat er steeds in de poel geroerd wordt en dat er steeds modder omhoog wolkt. Is het water van de poel ooit helder geweest? Zelfs daaraan ga ik nu twijfelen.

Toch zal ik altijd terugkomen naar die poel. Wat zou ik anders moeten doen?

Eens zal het water rustig zijn. Ik heb slechts angst, dat ik dan zelf zal gaan roeren, omdat ik nu eenmaal gewend ben aan die wolken modder.

Het is voorjaar. Nu eens valt een lichte, lauwe regen, dan weer straalt de zon en alles glanst en glinstert van het vocht, en de aarde ruikt krachtig en fris en de grond in de tuin is zwart met lichtgroene plekken, van de planten, die opkomen. Het stuk grond is te klein om steeds te bewerken. Maar hij kent geen verveling, want nog steeds is er genoeg ander werk te doen. Bovendien is hij begonnen met spinnen. Daarmede is geld te verdienen. Ook Wies spint en reeds veel beter dan hij, handiger en met een fijnere draad.

Doordat het leven ingeperkter is dan voorheen – net als in een gevangenis – zijn de problemen geringer in aantal en zij zijn minder subtiel en minder gecompliceerd. Doordat de oplossing der problemen afhankelijk is van het grote gebeuren, de oorlog, en bijna

alles gebeurt volgens bepalingen en voorschriften – net als in een gevangenis – en doordat een ieder eigenlijk alleen maar aandacht heeft voor het einde van de oorlog, is het leven eenvoudiger. Die eenvoudigheid zet zich door in hun gezin, zoals in alle gezinnen. De problemen worden verschoven en in hun huis heerst er een betrekkelijke rust. De maatschappelijke ontwikkeling bevindt zich in een statisch moment, althans schijnbaar. Alles verandert toch, maar dat waar te nemen is iets voor na het laatste schot van deze smerigste aller oorlogen. Er wordt afgewacht.

Niet eenieder wacht af en je hoort van de ondergrondse, maar je staat daarbuiten, niet geheel, want je vloekt, als je hoort, wat met de joden en de anderen wordt uitgehaald, hoewel dat iets is, waaraan je min of meer gewend raakt, je stompt af net als de frontsoldaten, en dan verder vind je troost in de gedachte, dat eens het einde komt, de revolutie, ook al heb je soms het besef, dat die troost is als de troost van de godgelovige: het aardse heden is vol droefenis, vertrouw op het hiernamaals. En: ewig kann's kein Winter sein.

De periode in Duitsland was voor Hamer ook een deel van de gevangenis, het slechtste deel, zoiets als een strafcel. Hamer voelt zich voortdurend ingesloten en maakt zelf steeds van die vergelijkingen: leven onder oorlogsverhoudingen is leven als in een gevangenis. Hij begrijpt nu ook beter, wat zijn vader heeft doorgemaakt, indertijd, ingeklemd, gekooid, belemmerd. Over Huber heeft hij met Wies niet gesproken. Dat zou misschien beter geweest zijn. De eerste dagen na zijn terugkomst sliep hij of zat een beetje te suffen bij het fornuis of liep zonder doel rond in en om het huis en over de landwegen of hij roeide het meertje rond. Het was een periode van herstellen. Na een dag of tien werd hij wat actiever, begon in het huis en op het stuk grond te werken en die nacht werd hij wakker. Het was stil in huis en ook buiten waren geen opvallende geluiden. Net voordat hij wakker werd, had hij de stem van Huber gehoord, nee, het was anders: de stem van Huber had hem gewekt. Hij luisterde en probeerde zich te herinneren, wat Huber had gezegd.

Toen sliep hij in. De volgende nacht werd hij weer wakker, maar nu had hij Huber duidelijk horen schreeuwen en hij beefde en voelde, hoe het zweet hem uitbrak. En elke daaropvolgende nacht werden de beelden en geluiden duidelijker en veelvuldiger. En hij werd niet echt wakker, maar wist toch, dat hij thuis was en niettemin vocht met Huber in de sneeuw. En in deze nachtelijke gevechten kreeg hij Huber nooit dood, hoe hard hij ook diens kop op de stenen sloeg. Het werd steeds erger en hij schreeuwde vaak luid en dan werd Wies wakker en maakte licht en dan was het over. Zij hield hem in haar armen, totdat hij insliep. Toen werd het anders 's nachts in zijn halve dromen: hij doodde Huber iedere nacht en werd dan schor hijgend wakker en tuurde naar de zoldering, waar hij niets zag. Hij doodde hem weken achtereen. Het hield niet op. De angst nam niet toe, maar werd ook niet minder. Hij hield het uit, doordat hij tijdens het gevecht ergens diep in zich voelde, dat alles voorbij zou zijn, als Huber maar eenmaal dood was. Maar iedere nacht was het weer zo. Totdat Ferdi op bezoek kwam, met verlof uit Duitsland. Met hem roeide hij het meer op, terwijl er dunne ijsschotsen dreven, glasplaatjes, sommige doorzichtig, andere als matglas, en het was koud geweest. Toen had hij het Ferdi verteld, zeer geëmotioneerd en verward. Ferdi had gezwegen, terwijl hij ijsplaatjes uit het water viste en die tussen zijn vingers brak. Hamer werd kwaad en vertelde het nog een keer, alsof hij dacht, dat Ferdi hem de eerste keer niet had kunnen volgen. En hij schreeuwde het uit. En daarna had hij Ferdi verteld, dat hij steeds droomde. En Ferdi zei hem, dat hij het nog eens wilde horen, precies, tot in details. En dat deed hij en sindsdien was het uit met het dromen. Een maand later kregen zij bericht, dat Ferdi dood was, omgekomen bij een luchtaanval. Toen had Hamer zitten huilen en daarbij zitten vloeken en schelden: de schoften, de moordenaars, de verdomde kapitalistenhonden met hun eeuwige oorlogvoeren.

In de dagen daarna voerde hij lange gesprekken met Valentin, die luisterde en weinig zei. Natuurlijk begreep die driekwart of

nog meer niet van wat hij hem vertelde, maar het leek, alsof hij alles begreep en in elk geval werd Ferdi in zijn ogen een soort halfgod, een sprookjesfiguur. Hamer begreep zelf wel, dat hij tegen Valentin sprak, omdat hij met iemand moest spreken, zoals in de gevangenis een gevangene met een vlieg spreekt, die steeds in zijn cel is, of met een muis, die hij voert met broodkruimels. En bij dat spreken gebaarde en bewoog hij zich als in de gesprekken met volwassenen, de korte gebaren met zijn handen en het bewegen van zijn hoofd, op neer, op neer, en Val leek gebiologeerd door zijn vader. En dat laatste was eigenlijk ook het geval. Zijn vader was alles en van diens zijde week hij nauwelijks. Sula en Marion waren veel onafhankelijker.

Na enige maanden pakt hij op een middag zijn gitaar uit het foudraal, stemt die en speelt zachtjes, zonder erbij te zingen. Val en Sula komen bij hem staan en hij moet de liedjes spelen, die zij kennen. Sula zingt en Val bromt zo'n beetje mee. Wies komt met Marion aandragen en zij begint ook mee te zingen. Hamer heeft het gevoel, dat alles nog wel goed zal komen met hen. Als eerst maar de oorlog voorbij is en de kinderen wat groter en Wies wat minder indolent is. Maar tegelijk klimt in hem omhoog iets van twijfel en weemoed en daarom trekt hij aan de snaren en zingt luid, zo luid, dat de kinderen hem verbaasd aanzien en als het lied uit is, begint Sula te springen en te schreeuwen en dan grijpt Hamer Val beet en Sula en rolt met hen over de grond en Wies zet Marion erbij en deze wordt ook om en om gerold en lacht en dan pakt hij Wies bij een been en worstelt met haar om haar ook op de grond te krijgen. Maar dan geeft Wies hem een klinkende slag op zijn wang en zit hij daar en tast naar zijn gloeiende wang en loopt zij huilend de deur uit naar de tuin. Waarom, waardoor, denkt hij, nadat zijn woede wat is gezakt. Ik heb haar toch geen pijn gedaan en het was juist een leuke stoeipartij. De gitaar zet hij weg. Marion kruipt naar de stapel hout bij het fornuis en pakt een stuk hout en begint daarop te bijten. Sula neemt haar pop op en legt die op de gele bank en legt op de pop een zakdoek en zegt, dat die pop moet gaan slapen. Val staat midden

in de kamer en kijkt zwijgend naar zijn vader en die lacht wat verlegen naar hem en zegt dan, dat mama hoofdpijn heeft. En dan denkt Hamer: als eerst maar de oorlog voorbij is en dan weet hij tegelijkertijd, dat het dan nog niet voorbij is, met Wies niet, maar dat hij dan opnieuw kan beginnen en tegelijk klimt er weer twijfel en weemoed in hem omhoog en daarna loopt hij door de voordeur naar buiten.

Daarbuiten ziet hij, hoe fel en hard de kleuren zijn van de aarde, het gras en de boerderij van Voeting verderop en de blauwe lucht en de wolkenbergen in het zuidwesten, nu, nadat het heeft geregend en de zon schijnt. Val is ook naar buiten gekomen en houdt zijn hand vast en samen stappen zij naar het meertje en turen naar de bodem. Daarna gaan zij terug en maakt Hamer, terwijl Val tegen zijn knie staat geleund, een schets van het stuk grasland en de donkere plekken aarde en op de achtergrond de boerderij van Voeting. Later gumt hij de lijnen zoveel mogelijk weg en pakt zijn verfdoos en wat water. Hij vloekt even, want geen van zijn penselen is er en hij grijpt een brok doek en gebruikt die in plaats van een penseel. Na een uur is het klaar en dan bemerkt hij, dat Wies op het krukje bij het fornuis zit en naar hem kijkt. Zij kleurt en wendt haar hoofd af. Hij staat op, loopt naar haar toe en strijkt met zijn rechterhand, waaraan nog verf, langs haar wang, zodat er een kleine blauwe veeg op komt. Zij slaat haar armen om zijn benen heen en drukt haar gezicht tegen zijn knie en zij zegt niets. Zo staan zij – hoe lang, hoe kort? – totdat een slag op de grond bij het raam hen doet opzien. Val staat met een boos gezicht bij een bloempot die hij blijkbaar op de grond heeft gegooid. 'Hij is jaloers,' fluistert Hamer tegen Wies en als deze opstaat om de jongen op te nemen en hem tegen zich aan te drukken – 'Val, jongetje' – rent Val naar de houtkist en verstopt zich daarachter. Zo'n kleine snuiter met zo grote emoties. Je wist het, maar het verbaast je het waar te nemen in je eigen kinderen.

Naarmate het voorjaar vordert en het buiten warmer en geuriger wordt, neemt zijn dadendrang toe. Hij werkt bij de boeren. De eerste

dagen doet zijn gehele lichaam hem pijn en is hij zelfs te moe om te eten. Dat gaat voorbij en dan is hij 's avonds nog wel moe, maar zijn denken is helder en hij begint weer te lezen, geschiedenis en filosofie, en na enige tijd begint hij aantekeningen te maken en weer even later zet hij zijn gedachten op papier. Minder sterk voelt hij nu het gemis van iemand met wie hij zijn gedachten kan bespreken, minder sterk, maar nog sterk genoeg. Want er is geen kritiek dan zijn eigen kritiek en dat maakt het denken moeilijker, want kritiek van anderen prikkelt en scheurt de sluiers weg om de dingen, die je nog niet scherp ziet, maar die je toch aanwezig weet. Weliswaar komen Timon en Doortje, maar die trekken en schuiven het gesprek steeds op iets anders, alsof zij bang zijn in een afgrond te vallen, een afgrond van twijfel aan zekerheden, die geen zekerheden meer zijn, nu niet, nu de oorlog is geweest en nog is. Nee, zij klemmen zich te sterk vast aan de bonkaarten en aan de eetwaren, die zij zonder bon kunnen krijgen. Waar zouden al die anderen toch zijn, behalve Ferdi en Otto, die dood zijn, al die anderen van de groep en die van andere groepen? Zouden er velen zijn, die, net als hij, op hun kont zitten en wachten op de revolutie? Wat kun je doen? Je kunt je voorbereiden, je zelf scherpen als een zwaard en straks meehelpen het monster kapitalisme de vele koppen af te slaan. Natuurlijk zal er geweld bij te pas komen en daar ben je tegen. Hoe groter het geweld, des te geringer de kans dat de revolutie slaagt. Nu je zo alleen zit en worstelt met de vraagstukken, zijn er ogenblikken, dat je opnieuw twijfelt. Er zijn dagen, dat je ervan overtuigd bent, dat de revolutie komt, te beginnen in Duitsland. De arbeiders en de soldaten zullen in opstand komen, dat moet, dat kan niet anders, dat is onafwendbaar. Er zijn echter eveneens dagen, dat je niet gelooft aan de revolutie, nu niet, straks niet, misschien nooit, beslist nooit, want er zijn een paar dingen, die Marx niet heeft kunnen voorzien en die zelfs Reich niet heeft kunnen voorzien. En het lijkt wel, dat je bestudering van de filosofische stelsels je twijfel eer groter dan kleiner maakt, terwijl de bestudering van de historie en de prehistorie

je slechts te sterker bewust maakt van de traagheid van de ontwikkeling van de mensenmaatschappij. Je rommelt in je oude papieren: schriften, aantekeningen, artikelen, tijdschriften, krantenknipsels, maar je hebt daaraan zo weinig. De oude papieren – drie, vier, vijf, zes jaar oud – brengen herinneringen uit een voorbije tijd, zoals foto's van mensen, die zijn gestorven, en die herinneringen stemmen je droevig, omdat je je gaat afvragen, of je nu niet weer verkeerde wegen bewandelt, zoals toen, drie, vier, vijf, zes jaar geleden, toen je ook overtuigd was van de juistheid van je inzichten.

De zomer komt, de herfst komt. De oorlog duurt voort. Duitsland zal de oorlog verliezen. In september lijkt het einde van de oorlog nabij. Dan vallen grote schaduwen over Holland. Er is niet genoeg te eten. Als sprinkhanen trekken de mensen uit de steden naar het platteland, aardappelen, tarwe, rogge, boter, vlees, groente. Ook bij hen aan de deur staan steeds weer mensen en allerlei familieleden van Wies – niet van Hamer, want die zitten in het oosten van het land – en vroegere vrienden, kameraden en kennissen verschijnen. Je helpt, een beetje maar, want je moet zelf ook eten behouden: hoe lang het nog duurt, weet niemand. Een maal eten kunnen zij altijd krijgen. Hoewel de aanraking met al die mensen via de maag en de vulling van die maag gaat, heeft hij het gevoel, dat hij niet geheel is losgesneden van de wereld. Hij wordt zich in die tijd scherp bewust, dat de aanraking met andere mensen een levensvoorwaarde voor hem is.

Eindelijk is de oorlog voorbij en ieder is opgelucht en allen zijn vrienden van elkaar en er overheerst de stemming van geheel-opnieuw-beginnen.

In Duitsland is niets gebeurd. De legers hebben de oorlog beëindigd en niet de revolutie. Tot op het laatste ogenblik zat je te wachten op het bericht, dat de revolutie was uitgebroken. Zal er nog iets gebeuren? Je luistert, maar het blijft stil. Er gebeurt niets, er gebeurt niets. De mensen denken niet eens aan een revolutie.

Ferdi: 'Je moet beginnen, waar je eindigde.'

Hamer: 'Er was nooit een einde.'

Ferdi: 'Dan kun je niet opnieuw beginnen.'

Hamer: 'Maar ik ben jong.'

Ferdi: '.....'

Hamer: 'Misschien is het het beste mijn tocht hier te beëindigen?'

De dode Ferdi: 'Ja, maar neem een sprong, zodat je meteen verrekt. Vlak voordat je verrekt, weet je, dat einde noch begin belangrijk zijn. Een seconde is een eeuw, een eeuw is een seconde.'

Nu de oorlog voorbij is, wil ieder opnieuw beginnen. Eerst was er de uitzinnige begroeting van de Canadezen – daar zijn ze, hoera, omhels ze, de kerels, bied hun alles aan, hoera, de oorlog is voorbij, have you a cigarette, niets is te goed voor hen, hoera, I love you, I love you – en daarna kwamen de straatfeesten en daarna waren de bijeenkomsten van al de goedwillenden – wij zijn het met elkaar eens, ik begrijp niet, dat wij elkaar voor de oorlog bestreden, wij willen hetzelfde, resolutie nummer een, resolutie nummer twee – en toen kropen de realisten en de keiharden reeds in de zadels van hun vooroorlogse paarden, met een ander tuig weliswaar en voor de gelegenheid extra glanzend gepoetst, zo glanzend, dat de mensen verblind werden en niet zagen, dat het de oude, vooroorlogse paarden waren, die net als voor de oorlog, stonken naar zweet, pis en vijgen, nog gezwegen van de stank van de berijders. Een nieuwe wereld ligt voor ons open. Vergaderingen worden druk bezocht en er is een frontlijn, waarachter plaats is voor rechtsen en linksen. Kranten verschijnen in grote en steeds grotere oplagen. De mensen lezen alles. De aanhangers van de revolutie, anarchisten, syndicalisten, raden-communisten, spartacisten, zoeken elkaar, maar – om in de termen van de voorbije oorlog te blijven spreken – er is toch sprake van een frontwijziging. De tradities zijn eruit en vele sym-

pathiserenden-van-vroeger sympathiseren niet langer. En de streng, die de Gideonsbende, de voorhoede, de gistcellen, verbindt met de massa, is dun, uiterst dun. De houding van de massa, als zij al ooit van de revolutionairen hoort, is vol welwillendheid – geef hun een plaatsje, wij zijn het met hen eens, helemaal, niet helemaal, een beetje, eigenlijk niets, maar laat hen, glimlach –.

De eerste tijd dacht Hamer niet zo, zomin als de anderen, ieder dronk zijn portie bevrijdingswijn – wij hebben zo veel gemist, wij zagen geen licht, wij hebben gewanhoopt, wij willen nu graag een beetje dronken zijn, wie gaf niet vijf, zes gulden voor een echte virginia-sigaret – en het was door bijkomstige omstandigheden, dat hij wat eerder uit de roes ontwaakte dan de anderen. Hij wierp zich aanvankelijk met al zijn energie in de sfeer van vergadering, discussie en rook van eigenteelt en deed mee aan het nemen van grote besluiten, alsof grootse veranderingen zich in de komende maanden zouden voltrekken. Doch zelfs in deze min of meer verheven sfeer van broederschap – kameraad Kerkling heeft het woord, kameraad Berghuis heeft zojuist zeer duidelijk geformuleerd, kameraad Oudenhof kennen wij sinds jaren als een verbeten strijder –, zelfs in deze sfeer voltrokken zich kleine en grote verborgen gevechten om de macht. Dat uitte zich als altijd in stekeligheden, onmerkbare verdachtmakingen. En daartegenover zijn een ernstige, duidelijke stem uit een harde mond en de korte handgebaren als onderstrepingen en de beweging van het langwerpige hoofd, op neer, op neer, geen sterke wapens. Hij werd er misselijk van en omdat hij zelf niet streefde naar macht – of wel, of misschien toch wel, maar dan op andere gronden –, brak hij de relaties af.

Zo, nu eens diep en rustig ademhalen, een beetje rondslenteren, hier in het gras gaan zitten, naar de bijen en de torren kijken en op de gitaar spelen en eerst neuriën, dan zachtjes zingen en dan zo luid, als je strot het maar toelaat. Zo, mijn roes van de bevrijdingswijn heb ik weggeschreeuwd, ik zal mij eerst aan ons gezin wijden,

straks komt het vierde kind en ik ben nu toch echt een huisvader, met Wies gaat het uitstekend, die doet en laat wat een gezonde moeder en huisvrouw moet doen en laten en zij is lief en zacht en haar zoenen zijn warm en diep en straks gaan wij weer voorgoed terug naar de stad en alles komt op het degelijkste fundament ter wereld te staan, op het mengsel van liefde en kameraadschap, en wij zullen van Val en Sula en Marion en dat vierde kleintje goede, sterke mensen maken.

Hij heeft in Haarlem gespeeld – de smerissen zijn nog steeds goedmoedig, het feestgedruis van de bevrijdingsfeesten is nog niet geheel verklonken – en zit in de polder in het gras en heeft zojuist voor zich zelf gespeeld en gezongen en draait nu een sigaret en gaat languit liggen, met zijn hoofd op een graspol, steekt de sigaret aan en luistert naar bijen, vliegen, vogels en staart omhoog in het blauw en voelt de zon op zijn gezicht en begint ontroerd te lachen, zo ergens op de grens van huilen en lachen, maar dan met een mateloos rijk gevoel.

Het kind is een meisje: Wanda. Dat zijn er dus vier. Het is te veel, maar Wies had er zo naar verlangd en toen had hij gezegd, dat het het laatste kind moest zijn – 'Natuurlijk, mannetje, natuurlijk, vier kinderen is meer dan genoeg' – en toen, nou, toen was het er toch van gekomen. Door dit laatste kind werd Hamer, als bij de andere drie, toen, indertijd, nu niet meer zo, betrokken in de sfeer van de kleinste aller maatschappijen, moeder en kind; hij werd mede omhuld door de warmte, de zachtheid, de dankbaarheid. Maar het was geen goede basis. Je kunt toch moeilijk je huwelijk baseren op een reeks van kinderen, die groeien in de moeder, geboren worden en dan gevoed en op andere wijze verzorgd. Hoe gecompliceerd is reeds een mens en hoe duidelijk wordt het je bij het besef, dat je de wereld niet kunt veranderen via de verandering van alle mensen. Maar dat terzijde. De kleine Wanda is nu twee maanden en je bent dankbaar voor haar komst, want zij heeft een sfeer van liefelijkheid en

warmte meegebracht en bovendien is zij ook zonder dat een echt fijn grietje. De moeder van Hamer kwam ook kijken naar dit vierde kind. Zij kwam niet vaak, want het was voor haar elke keer zeer pijnlijk te moeten zien, hoe rommelig en soms smerig het in huis was, Zij had verteld over zijn vader, die nu weer op zee zat, en over Wim, die pas getrouwd was en waar een kleine werd verwacht, en over Dientje, die ging trouwen. Hoe ver had hij zich verwijderd gevoeld van hen, ook al begreep hij hen nu beter, thans, op het moment dat zijn moeder er was en sprak en sprak over vroeger en dat andere stuk van vroeger, het heden. Zeker, het was prettig haar te zien en te horen, maar zij begreep niets van je, althans zeer weinig, al was dat iets meer dan je vroeger had gedacht, toen je ook had gezegd, dat zij niets van je begreep. Hij zou er eens heen gaan, met Val, niet met Wies en de andere kinderen.

Na enige moeite was het hun gelukt drie van de vier kinderen onder te brengen. Val ging met hen mee. Die was nu ruim zeven en hoewel hij een zacht en ernstig en soms een beetje dromerig gezicht had, kon je zien, dat hij straks op zijn vader zou gaan lijken, uiterlijk tenminste, maar met een minder harde uitdrukking. En minder lelijk dan ik, dacht Hamer. Zij zouden deelnemen aan een kamp, waar inleidingen en discussies zouden zijn, buiten, in tenten. Zij hadden de tent van Timon en Doortje geleend, dezelfde tent, waarin Timon, Doortje en hij, toen, voor de oorlog, hadden geslapen. Die tent herinnerde opeens sterk aan toen – hoe ver leek die tijd – en het kamp herinnerde aan toen – hoeveel ouder was je nu, waar waren de groepsgenoten van vroeger, misschien zag je er straks, vanmiddag, wel terug, hoewel dit kamp anders was, op bredere basis, maar juist daardoor was er een kans, dat je er verscheidene zou terugzien, hoe oud ben ik, zeven-, nee, achtentwintig, met vier kinderen en een stuk huwelijk achter mij, hoe anders ben ik dan toen, ben ik anders, je verandert wel, dat wil zeggen: elk jaar vormt een nieuwe laag, als een lavastroom op de helling van een vulkaan, maar

de kern van de berg blijft, en waarom ben ik nu treurig gestemd, waarom niet blij, dit is een soort vakantie en die hadden wij nooit en misschien worden wij weer, die wij waren, toen, verliefd en vol verwachtingen en met gevoelens van zekerheid, maar wat was, is niet meer, het leven is een zee, golvend, steeds anders en zich niettemin eeuwig herhalend, ai, je zult zien, dat dit kamp ons zal helpen, een nieuw uitgangspunt en anders, anders... wel, wij gaan gewoon door, het leven is een compromis, neem en geef, neem en geef.

Het stuk muziek is ten einde. Hij heeft dit voor de eerste keer gehoord en het heeft hem, als zo dikwijls bij muziek, hevig ontroerd. Het was muziek met een slavische inslag, eindeloos treurig, maar in het motief en aan het slot met een vleugje hoop. En juist het vleugje hoop doet de treurigheid des te sterker uitkomen. De violist heet Theo en hij kwam een half uur geleden met hem in gesprek en Theo ging mee naar de tent en speelde dit stuk muziek, terwijl hij, Hamer, in het gras lag, met zijn hoofd op een opgerolde deken, turend in het bladerdak, lichtgroen, donkergroen, donkere takkenstrepen en daarachter, daarboven, blauw en wit van de hemel. Theo heeft zijn viool laten zakken en wijst met de strijkstok naar een paar vlinders, die dicht onder de bladeren om elkaar heen dansen: 'De bomen, de aarde en wij en die vlinders, dat zegt deze muziek. Maar muziek is meer. Die bindt alles te zamen en zegt, hoe alles bij elkaar hoort. Ik zie aan je gezicht, dat je anders bent dan ik, maar ik begrijp het zo.' En dan wordt hij zo onhandig als hij was bij de kennismaking van daarstraks, een slecht spreker, uiterst verlegen, overgevoelig en zich dus aan alles en ieder bezerend. Zo ben ik niet, zegt Hamer in zich zelf, ik ben sterker, maar ik mag dat niet tonen, dan kan ik hem nog beter een klap in zijn snuit geven. Dus zegt hij niets, rolt een sigaret, steekt die aan en overhandigt de tabak en de vloeitjes aan Theo. Aan diens gezicht is te zien, dat er zich iets in hem spant, zoals men spanning in zich voelt, wanneer men zich plotseling, onvoorbereid, sterk verbonden

voelt met iemand, die men niet kent. Hij is een gevoelsmens, totaal, ik ben ook een gevoelsmens, wie is dat niet, maar ik laat mij nooit geheel gaan, omdat ik mijn reserves van opvoeding en kennis als een dam in mij heb. Ik ben geen Hongaar, ik ben geen neger, ik ben een verdomde Westeuropeaan, eeuwig eenzaam, innerlijk verscheurd, juist door de reserves, maar ik ben, die ik ben. Hij pakt zijn gitaar en speelt en zingt. Dan is het contact met Theo verbroken – dat is goed, dat is goed –, want die doet zijn viool en strijkstok in de kist, neemt die kist onder zijn arm en schuifelt weg door het hoge gras, met ongelijke stappen en half struikelend, waardoor de vioolkist bijna vanonder zijn arm valt. En met een vreemd soort genoegen blijft Hamer spelen en zingen, uitdagend en als om deze jongen te bewijzen, dat hij machtiger en sterker is dan hij: soms kun je slechts op de been blijven als je anderen omvertrapt.

Wies heeft daarstraks gezegd, dat zij alleen een wandeling wilde maken. Dat is nu een uur geleden. Hij rolt een nieuwe sigaret, bedachtzaam, likt uitvoerig, zodat zijn vingernagels nat worden, rolt de sigaret af, plukt aan beide einden wat tabak weg, bedachtzaam, traag, uiterst traag eigenlijk, alsof hij opeens de tijd wil vasthouden door de tijd te vergroten, want hij ziet er tegenop om straks te moeten vergaderen en discussiëren, te kauwen, wat hij reeds gekauwd en geslikt en verteerd waande. Och, zo is het toch niet, maar er is een weerzin tegen het ontmoeten van mensen, die zo kinderlijk geloven in het opnieuw beginnen, alsof strijd voor maatschappelijke vernieuwing iets is, dat geschreven staat op een lei – niet goed? spons erover en opnieuw schrijven –. Hij zuigt aan de sigaret en laat de rook uit neus en mond stromen, witte rook, die zich vermengt met de rook, die zo van de sigaret opstijgt. Ten slotte staat hij toch op, slaat aarde en grassprieten en takjes van zijn broek en stapt naar het centrum van het kamp, zijn hard gezicht enigszins geheven en zijn ogen toegeknepen, zodat de mensen, die hem zien aankomen, denken, dat hij op weg is om ruzie te maken. En die dat denken zijn er niet ver naast: een verhitte Prometheus, die

de fakkel vervloekt, omdat hij die vasthouden moet en daarbij verlangt naar het duister, geen mensen nodig hebben, geen drang in zich hebben tot spreken, verklaren, denken, zoeken, maar kunnen leven in zich zelf, als een grottenvis, die geen licht nodig heeft, slechts water en duisternis, terwijl de kieuwen werken, werken, zwemmend, slapend, etend, zich voortplantend, dus levend bijna als een plant en niets wetend van mens, maatschappij, bewustzijn, revolutie, complexen, fixaties, regressie, verdringing, opvoeding, sexuele problemen.

Lange Rob was er, een beetje ouder geworden, maar met hetzelfde gezicht van een grinnikende mefisto, toch anders, moeite hebbend de sfeer van vroegere kameraadschap te herwinnen. Selma was er, die hij eerst niet eens herkende, doordat zij zoveel dikker was geworden en een vals gebit had. De enkele keren, dat hij aan haar had gedacht, had hij steeds het beeld gezien van een mollig meisje met kinderlijke, ronde benen en nu was zij een tikje overrijp en de vent, die om haar heen was, had iets weg van een souteneur, of wat je je daarvan voorstelt. Er waren vele oude kennissen – dat zijn mensen, die je niet kent – en daarmede was het altijd moeilijk, als je hen weerzag, ouder geworden als zij waren en grappig jeugdig aandoend in hun kampkleding en met vet geworden kuiten, terwijl zij zo nu en dan jeugdliederen zongen. En Karel Tan was er ook, de rode rode leraar, nu eigenlijk de grijs-en-rode rode leraar, maar overigens onveranderd, pedant rondlopend op het pad, als vanouds als de oude Grieken, en er hingen weer als vroeger jonge mensen om hem heen, die betoverd werden door zijn gladheid van tong, Apollinische wijsheden verkondigend, waarvan de waarde niet hoger was aan te slaan dan krantenpapier voedsel is voor een koe. Het kamp werd geopend, een prima stemming, vreugde over weerzien met een tikje sentimentaliteit – 'Weet je nog, Wim, hoe wij colporteerden?' en 'Herinner je je Bertus nog? Die is dood' en gelukkig deed er niemand een smoel open over Ferdi, stel je voor, in deze sfeer van

water, suiker en glimlachjes – en allen waren vol goede moed, immers: wij hebben elkaar gevonden, wij, socialisten, radencommunisten, syndicalisten, progressieve godsdienstigen, vrijdenkers.

En Wies daagt nog steeds niet op. Hamer draait steeds nieuwe sigaretten, die hij haastig oprookt. Hij zit alleen. Dat is zijn eigen schuld, want hij stootte de oude kameraden en kennissen af: ik behoor niet tot hen, ik heb hen niet nodig, is dat zo, maar wat doe je dan hier, de wereld bestaat uit mensen, allerlei soort mensen, die allen nodig zijn om tot een nieuwe tijd te geraken, revolutie, revolutie? Dan eindelijk ziet hij Wies en wordt alles veel beter. Het is alsof de zon met meer warmte en helderheid schijnt en alsof de mensen in deze grote tent, alle mensen, zelfs Karel Tan en die vent, die bij Selma hoort, het geestelijk brood der aarde bezitten. Dus zo sterk ben ik van haar afhankelijk, flitst het door hem heen. Zij is niet alleen. Er is een jongen van een jaar of zeventien, achttien bij haar, die een gezicht heeft, dat hij flauw meent te herkennen. Het is toch niet, ja, nee, het is toch niet de blonde jongen, de Viking, waarmede Wies de eerste keer... maar dat kan niet, want die is vijf-, zesentwintig en deze knaap heeft ook niet zo'n uitgesproken Vikinggezicht. 'Dit is Leo Wentink, de broer van Dolf, je weet wel.' Dus een broer, eigenlijk een broertje.

De middag gaat over in de avond. Er is een gezamenlijke avondwandeling. Zij lopen gearmd, Hamer, Wies en Leo, de broer van Dolf, de Viking. Er gebeurt iets vreemds. Velerlei gevoelens bekruipen hem en een daarvan is een gevoel van onbehagen, van angstige verwachting: er gebeurt iets en ik weet niet, wat dat is, maar het is niets goeds. Naarmate zij langer wandelen in het duister, hier onder de bomen volkomen zwart en schaduwloos, verandert het gevoel van onbehagen in dat van snel toenemende vrees. Het gaat om Wies. Die is bij hem en toch is zij er niet. Als zij struikelt over stronken op het pad of over pollen, laat zij hem los en beweegt zich naar Leo toe en het duurt langer dan nodig is, voordat zij zich in zijn richting heeft getast. En dat struikelen vindt steeds vaker plaats

en het duurt steeds langer, voordat zij opnieuw gearmd lopen. Wat is dat? Wat betekent dat? Of is het toeval en is zijn stemming de oorzaak van dingen, die niet gebeuren zoals hij ze ziet? En als hij haar steviger vastgrijpt, zegt zij, dat hij haar pijn doet. De wandeling lijkt eindeloos. Als zij terugkomen in het kamp, dromt alles te zamen en raakt hij haar kwijt en dan loopt hij rond, haastig, turend in het donker, terwijl hij begint te zweten, zo hevig, dat hij daardoor zijn eigen angst ruikt. Onder de bomen staan twee gestalten – Wies en Leo? – en bijna wurgt een schreeuw zich los uit hem, maar als hij dichterbij komt, zijn het twee onbekenden. Ziet hij spoken? Wat mankeert hem? En even later staat Wies opeens dicht bij hem, alleen, maar haar stem klinkt vreemd, enigszins gezwollen en met een donkere, vochtige keelklank, als zij vraagt, waar hij toch heeft gezeten. Dan gaan zij naar hun tent, waar Val ligt te slapen, rustig, onbekommerd en waar slechts het zwak geritsel van de bladeren is te horen, met op de achtergrond de stemmen van het kamp. Zij steekt een kaars aan en dan roken zij beiden een sigaret. Bij het licht van de kaars is haar huid goudkleurig en de donkere ogen glanzen. Terwijl zij even later het bed gaat opmaken, met haar rug naar hem toe en hij nog een sigaret rookt, voert hij een gesprek in zich zelf, met Wies. – Ondanks je fouten en misschien dank zij je fouten houd ik van je en ben jij voor mij de eerste en de laatste vrouw. Ik kan niet zonder je en nu er geen banden zijn, die mij verbinden met de anderen, die nu buiten rondlopen, praten of in hun tenten liggen, en omdat ik buiten jou slechts een andere geliefde heb gekend, de revolutie, ben jij de rest van de wereld, die mij overbleef. Stel mij niet teleur. Stel mij niet teleur. Ik kan het niet verdragen. – En dan draait zij zich om en vraagt, of zij zullen gaan slapen of nog wat gaan wandelen. Dat is niet vreemd. Zij deden dat vroeger meer, als zij buiten waren. Als hij zegt, dat het beter is te gaan slapen, lijkt zij opgelucht.

De kaars is uit. En dadelijk is er weer de vrees, loopt hij als daarstraks weer rond in het donker en kan haar niet vinden. Maar

tegelijk voelt hij haar warmte naast zich. En dat is opeens dubbel angstaanjagend. Hij wacht, totdat zij wat zegt, en als dat duurt en duurt, zegt hij ten slotte: 'Wiesje, Wiesje' en brengt zijn hoofd naar het hare en haar antwoord in de stilte daarna is haar ademhaling, rustig, diep. Zij slaapt. Dat is eigenlijk een geruststelling. Omdat hij haar niet wakker wil maken, legt hij voorzichtig zijn ene hand op haar schouder. Zo slaapt hij in.

Hij weet niet, hoe laat het, wanneer hij wakker wordt. Hij droomde, dat hij in het donker liep, steeds sneller en rustelozer en niet vindend, wat hij zocht, terwijl hij niet wist, wat hij zocht. Hij is opeens klaar wakker. Wies is er niet, hoe ver hij ook met zijn handen tast. Waar zij heeft gelegen, is het koud. Dat betekent, dat zij reeds enige tijd niet meer daar is. Zijn handen beven zo sterk, dat de lucifers uit het doosje vallen. De kaars brandt eindelijk en al dadelijk wordt hij kalmer, als een kind, dat minder angst heeft, zodra er licht brandt in het donker. Haar sandalen zijn weg en haar ribfluwelen jasje. Wat doen? Het ligt niet in zijn aard te wachten en hij trekt snel zijn broek aan, trapt zijn schoenen aan en trekt zijn oude trui, waarin gaten, over zijn hoofd. Doordat hij geen horloge heeft hij – had er nooit een – weet hij niet, hoe laat het is. Hij staat buiten. Het is donker in het kamp. Waarheen? Hij laat de kaars branden. Dan vindt hij straks gemakkelijker de weg terug. In het donker loopt hij voorzichtig in de richting van het kampcentrum. Hij oriënteert zich voortdurend op het licht achter zich. Als hij voor de vijfde of zesde maal terugblikt, ziet hij, dat er iemand bij de tent staat. Hij rent terug waarbij de takken in zijn gezicht slaan. Het is Wies. 'Waar was je?' vraagt zij. Zij hijgt en haar stem klinkt schel. 'Waar was jij?' vraagt hij en dan antwoordt zij, dat zij niet kon slapen en was gaan wandelen. Is dat nu de waarheid? Hij wil het geloven. Zij kruipen de tent binnen. Zij blaast dadelijk de kaars uit. Hij steekt die echter weer aan. 'Ik wil nog even een sigaret roken,' mompelt hij. Zij trekt haar jasje uit en haar sandalen en kruipt onder de dekens. Zij gaapt en zegt: 'Ik ben moe. Blijf niet te lang wakker, mannetje.' Dat zou

heel anders hebben kunnen klinken. De woorden zijn als zo vaak, maar de toon is anders, onverschillig, bijna beroepsmatig, als van een kelner of conducteur, die tot je spreekt op vriendelijke toon, maar daarbij niets vriendelijks bedoelt. Hij forceert zich tot het vragen van: 'Kan ik er van opaan, dat je niet weer op stap gaat?' op een toon van vriendelijke spot. Zij geeft geen antwoord en als hij zich over haar gezicht heenbuigt, ziet hij, dat zij werkelijk slaapt. Kort daarna gaat hij zelf slapen, onrustig, licht, steeds wakker wordend en eerst weer inslapend, nadat hij heeft vastgesteld, dat Wies er nog is.

De naar voren gebrachte problemen in de vergaderingen en in de discussies interesseren hem niet. Er is iets anders. De broer van de Viking is voortdurend om Wies heen en zij lopen weliswaar gedrieën gearmd, maar de arm-in-arm-klem is aan Leo's kant steeds hechter. En zij kijken elkaar aan, alsof zij elkaar sedert lang kennen en denken aan vroeger. En reeds twee maal in de afgelopen drie dagen waren zij opeens weg en kon hij hen niet vinden, hoe hij ook zocht. Totdat hij haar op die middag zover kreeg, dat zij met hem gaat wandelen. Zij is nerveus. Alsof haar vader in de buurt is, denkt hij. Zij steken de betonweg over, komen tussen een groepje bomen op de hei en daar gaat hij zitten en trekt haar naast zich, niet achtend haar poging om te blijven staan. 'Wat wil je?' vraagt zij te luid, veel te luid. 'Ik wil je iets vragen.' Zij zit naast hem, onwillig. Zij strijkt met haar handen over haar eigenlijk te sterk behaarde benen. Hij vraagt, zonder dat hij een antwoord verwacht, doch alleen maar om haar duidelijk te laten merken, hoe sterk hij naar haar verlangt: 'Vind je die Leo een aardig jongetje?' Het antwoord is verbijsterend. 'Ik vind hem aardig, maar ik hou niet van hem. Hij doet het zo goed, flinker, ruwer en vaker dan jij.' 'Wa-wat?' stamelt Hamer. Zij is gek. Dat kan niet waar zijn. 'Ik trap hem in elkaar,' zegt hij wild, zo'n schoft! Ik scheur hem zijn kop van zijn romp.' En dan roept zij luid, bijna gillend: 'Het is jouw schuld, het is jouw schuld! Jij bent geen man, je bent een jochie! Het was altijd jouw schuld!' 'Ik trap hem

in elkaar,' zegt hij, half mompelend, maar zij hoort het niet eens. En dan, eerst dan, stort alles ineen, als zij verder spreekt, met het geluid van een kind, dat blijft schreeuwen, hoe hard je het ook slaat – maar ik sla haar toch niet – . 'Het was altijd jouw schuld, je was nooit een man, toen niet, in de tijd, dat ik, elke keer, dat je naar Amsterdam was, naar bed ging met Jan, die kruideniersjongen. Je was nooit een man. En, stommerd, ik deed het met Wim Geerts' – dat was een jongen uit de beweging – 'en met Toon Heydrich' – dat was een vent uit een koffiehuis, dik, harig, minstens veertig – 'en met tientallen anderen, jouw schuld, jouw schuld, jouw schuld!' En hij kan niets anders zeggen dan wat hij voor zich ziet, hoe hij al die kerels bij hun strot grijpt en dood slaat, met het bloed langs hun smoelen, terwijl zij hijgen en brabbelen en hun ogen van angst uit hun koppen puilen: 'Ik maak ze af, de schoften, ik maak ze af!' Terwijl hij dat blijft zeggen, ten slotte toonloos, als een soort gebed, begint zij opnieuw: 'En met je beste vriend, met Ferdi, ben ik ook naar bed geweest, maar de idioot had berouw en zei, dat het hem speet, net zo een als jij bent, zo'n vent van niks!' Nu hij dat hoort, dat Ferdi, dat Ferdi ook, op dat moment weet hij opeens, dat het zinloos is al die kerels te vermoorden. Er is niets aan te doen. Je zou evengoed je zelf kunnen vermoorden, o, verdomme, verdomme. En hij springt op en geeft haar een kletsende slag in haar gezicht: 'Hoer, hoer, je maakt alles stuk, je vernietigt alles, hoer, hoer!' en geeft haar weer een slag. Zij staat langzaam op en zij is niet kwaad, integendeel, en zij zegt: 'Altijd zo, altijd zo, lieve jongen' en als hij weer wil slaan, is opeens alles in hem leeggebrand – zij is gek, dat is Wies niet, ik ben alleen, ik ben alleen, ik ga weg, Ferdi, ook jij, maar ik vergeef je, zij was gek, Ferdi en ik weet, dat je dikwijls eenzaam was, zoals ik vroeger, zij is gek, ik ben alleen, ik ben alleen. En hij geeft haar een duw, zodat zij op de grond valt en haar benen bloot zijn tot ver boven haar knieën, maar het interesseert hem niet en hij stapt naar het kamp terug, zoekt Val, pakt zijn fiets en zet Val achterop en zij fietsen weg. Hij kijkt niet, waar Wies

blijft. Laat haar met die broer van de Viking doen, wat ze wil.

'Zo, Val, wij gaan naar huis.'

'Naar huis? En mama?'

'Stil, jongetje, wij gaan naar huis.'

Er is geen huis, er is geen tehuis, want er is geen vrouw en er zijn geen kameraden. Alles is verraad. Niemand is te vertrouwen.

'Zit je goed, Val?'

'Ja, papa.'

XXIII / HEEN EN TERUG

Je vergelijkt een rode appel of een perzik met de wangen van een jong meisje de ene keer en je vergelijkt de wangen van een jong meisje met een rode appel of een perzik de andere keer. Elke vergelijking gaat voorbij aan het wezenlijke der dingen, maar slechts in vergelijkingen kunnen wij de dingen verstaan. Het wezenlijke is, dat er begin noch einde, goed noch kwaad, liefde noch haat is, want alles is er slechts vergelijkenderwijze: wat zou je weten van een jong meisje, als er geen appels of perziken bestonden?

De open armen zijn er en de afgewende hoofden, de melodieën en de stemmen zijn er en het onverschillig zwijgen, papier en potlood zijn er en de voeten, die daarop trappen en daarna verder sloffen, de penseel en het doek en het turend oog zijn er en daarna liggen die dingen in het zand en kijkt het oog zonder iets te zien, er is de weg hiervandaan en er is de weg terug, waarbij hiervandaan betekent, dat men wil vergeten, en de weg terug betekent, dat men niet kan vergeten: terug naar Val, in de geest van zo niet ik, dan toch mijn zoon, en dat laatste betekent weer zo niet ik, dan ik toch weer, want je wilt in en door je kinderen doen, wat je hebt verzuimd.

'Kom binnen, Hamer. Timon is weg. Als je hem wilt spreken, moet je morgenavond terugkomen.' Zeker die dominee, denkt hij. 'Ik kom zo maar eens aan.' Het is de derde keer deze week, dat hij aan komt en hij wist, dat Timon er niet zou zijn en Doortje weet, dat hij het wist. Juist daarom is hij gekomen. Zij leven hun leventje, maar hij heeft reeds de eerste keer kunnen vaststellen, dat zij weinig om elkaar geven en dat hun samenblijven net als in elk gewoon, burgerlijk huwelijk, te maken heeft met gewoonte en gemakzucht – opnieuw verliefd worden en al die opwindende gevoelens doormaken, niets voor Timon en wat Doortje betreft: Timon heeft een behoorlijke betrekking en je idealen van vroeger zijn reeds lang illusies gebleken. Zij is iets ouder geworden, rijper, maar haar onregelmatige tanden zijn nog altijd wit en haar lichaam is nog altijd veerkrachtig en als dat van een meisje. Er zijn geen kin-

deren. Die wil Timon niet, vanzelfsprekend om principiële redenen.

Hij gaat zitten op de lage bank, door Timon zelf gemaakt en zwart en geel geschilderd, werkelijk smaakvol, alleen wat te smal, zodat je er niet goed op kunt liggen. 'Ik ga thee zetten,' zegt zij. Hij is alleen. Hij gaat languit liggen. Vier maanden zijn voorbijgegaan sedert het kamp en al wat toen gebeurde en het heeft veel moeite gekost niet naar haar terug te keren. In feite was hij reeds enige keren teruggegaan: de eerste maal ging hij niet verder dan het station in het dorp en was daar gebleven en had de eerste trein terug genomen. De keer daarop werd hij 's morgens niet goed, griep of zo en hij was teruggekeerd naar zijn zolderkamer en had drie dagen op bed gelegen, aspirine slikkend en slapend, slapend en medelijden met zich zelf hebbend. De keer daarop was hij werkelijk gegaan, maar zij was niet thuis geweest. De rommel in en om het huis was onbeschrijfelijk geweest en hij had vijftig gulden in het geldpotje gedaan en was snel vertrokken. En de laatste keer zag hij een lange vent in de tuin staan werken en die deed alsof hij daar thuis was. Vele malen had hij overdag en nog meer 's avonds voor het inslapen aan haar gedacht, aan haar lichaam, aan haar liefkozingen, aan haar kreten van verrukking, maar steeds weer braken andere beelden door en er resteerde een gevoel van woede, blind en wanhopig, zoals woede altijd blind is en dichtbij de wanhoop zetelt. Zij had alles stuk gemaakt, nadat zij hem eerst opgeslokt had. Hoe sterk hij van haar afhankelijk was geweest, begreep hij eerst nu tot in zijn werkelijke diepte. En de laatste weken was de woede wat minder geworden en steeds sterker vermengd met een gevoel van gekwetstheid. Doordat zij niet zo maar een vrouw voor hem was geweest, doch de vrouw, de enige, en doordat hij zich nu verraden voelde, wilde hij zich op haar wreken, hoe wist hij niet. Deze gedachten stormen door hem heen, snel, niet diep, ergens tegen de bewustzijnsdrempel aan. Doortje komt binnen met de thee. Hem valt dadelijk op, dat zij een ander truitje heeft aangetrokken, haar haren heeft gekamd en lippenstift heeft opgelegd. Hij lacht grimmig

tegen de sigaret, die hij aan het draaien is. Zij gaat op een der ronde krukjes zitten, zodat de lijnen van haar heup en dij zich verstrakken. Haar borsten zijn vol en strak. Een van die borsten heeft hij in zijn hand gehad, welke weet hij niet eens meer. Wat was hij toen nog groen geweest, een echte mannelijke maagd. Hoe verrast was hij geweest, toen later bleek, dat zij niet sliep. Zij moest wel iets om hem gegeven hebben. 'Zeg, Doortje, kom eens hier zitten,' zegt hij plotseling, terwijl hij voelt, hoe uitgehongerd hij is naar een vrouw. Zij gaat zitten, zo dichtbij, dat hij haar kan aanraken. Zij kijkt hem niet aan, maar de huid van haar hals en gezicht wordt donkerder van kleur. Hij beweegt zich niet, maar kijkt naar haar. Zij zwijgen. Ik zal je klein krijgen, ik wacht af, kom jij maar, overwin je weerstanden maar, vecht het zelf uit, ik wil je klein zien, als een hondje, dat smeekt om een streling, ik krijg jou wel. Het zwijgen wordt drukkend en net, als zij haar hoofd zal omdraaien, sluit hij zijn ogen en hoort duidelijk, hoe zij zachtjes hijgt. Kom dan, kom dan, zegt hij in zich zelf, maar hij beweegt zich niet. En dan valt zij op haar knieën voor de bank en drukt haar gezicht tegen zijn borst. Nu zal ik mijn arm maar om haar heen slaan, anders staat zij misschien op, uit schaamte, omdat zij denkt, dat ik niet wil. Dus drukt hij haar in zijn armen en dan zuigt haar mond zich vast op de zijne. Wel, wel, denkt hij, wat een vuur. Zij staan op en omklemmen elkaar, zwijgend en licht zwaaiend, alsof deze wijn te koppig is. Maar dan duwt hij haar naar de slaapkamer, terwijl hij slechts denkt, dat hij haar zal vernederen, zoals hij Wies zou willen vernederen. En later huilt zij opgewonden en van vreugde en zij stamelt steeds weer: 'Je had eerder moeten komen, maar nog is het niet te laat, wij gaan samen verder door het leven, lieveling, lieveling' en nog veel meer van die onzin. Hij heeft echter niet de moed haar teleur te stellen, nu hij nog naast haar ligt. 'Ik moet weg,' zegt hij. 'Ja, want straks kan hij komen. Maar je komt spoedig terug, nietwaar?' 'Zo gauw ik kan, meisje.' 'Zal ik met Timon spreken?' 'Och nee, wel, dat kun je zelf het beste bepalen.' Hij staat op. Hij heeft moeite de rol van minnaar te blijven

spelen. Met een lange omhelzing nemen zij afscheid. Nog vier, vijf maal komt hij terug, als hij een sterk begeren voelt en als het moment geschikt is, maaar elke keer doet hij het met de gedachte haar te vernederen, zich op haar te wreken, op haar, als vrouw, als Wies. Zij heeft inmiddels met Timon gesproken en die heeft nog een beetje sentimenteel staan janken, hoewel hij zowel als Doortje wisten, dat het tussen hen toch niks meer was. Dan stelt zij de vraag, wanneer zij van Timon weg zal gaan. Hij ontwijkt haar, trekt haar tegen zich aan en denkt: nog een keer en dat is dan de laatste keer, verdomme. Ik heb genoeg van je en nu zul je weten, dat ik je niet meer moet. Ik zeg niets, maar ik kom niet meer terug, barst maar.

Inderdaad ging hij niet meer naar Doortje terug en doordat hij nog steeds speelde en zong en vele vrouwen en meisjes in hem een romantische figuur zagen, nam hij, wanneer hij de behoefte in zich voelde opkomen, snel en kwaad en zonder zich te bekommeren om de ander. Het liefst nam hij vrouwen of meisjes, die wat op Wies leken, zoals zij was geweest en zoals zij nu was. Dan was de bevrediging het sterkst, zij het slechts kort en met een vervelende nasmaak. Zijn wraak nam geen einde, totdat hij op een dag tot het besef kwam, dat hij zo niet kon doorgaan. Er was eigenlijk niets aan.

Hij hoorde, dat er een of andere vergadering was. Hij ging erheen, mengde zich in de discussies en overheerste weldra de besprekingen. Hij liet zich benoemen als voorzitter van een comité van actie en was in de weken daarna de motor van allerlei vergaderingen en werkzaamheden van de groepen revolutionairen. Doch hij bleef zelf koud daarbij – het is niks, het is zinloos gedoe, het zijn een stelletje idioten – en brak opeens alle relaties af – laat ze barsten, laat ze zelf maar verder modderen, de aanbidders van de Revelutie, laat ze barsten –.

Zijn energie was echter niet in te dammen. Hij moest iets doen. Hij ging opnieuw schrijven, korte stukken proza, wonderlijke mengsels van liefde en bitterheid – Rob vond het goed werk, soms uitstekend – en gedichten, waarbij hij muziek maakte – Rob vond

die prachtig en nog enige mensen uit de kring, waarin Rob verkeerde, zodat hij werd uitgenodigd –. Hij moest zingen en spelen en zijn succes was groot en zij zeiden hem, dat hij meer werk moest maken en in cabarets moest en voor de radio. Er verscheen een kritiek over zijn eerste min of meer openbare optreden, een stuk vol lof en met voorspellingen, dat deze man iets groots zou worden. En toen, opeens, na zo'n avond, waar hij wat nieuwe liedjes had geïntroduceerd – prachtig, kerel, schitterend, Hamer! – stond hij buiten en zei hardop tegen een hond, die stond te pissen tegen een glimmende auto: 'Laat ze barsten' en het was uit geweest.

Daarna ging hij schilderen, eerst aquarellen, later in olie en dat maakte een deur voor hem open: weg, weg van hier, weg uit dit gebied van teleurstelling en onverteerde haatgevoelens jegens dat wijf – hij zei in gedachten geen Wies meer, doch: dat wijf – en weg van dit stelletje dwaze revolutiemensen en snobs, weg, naar het zuiden, Frankrijk, Spanje, Afrika. En op een morgen, de zon kwam net op, stond hij met rugzak, schilderkist en gitaar bij de Berlagebrug en zat hij na tien minuten wachten in een auto, die hem naar Eindhoven bracht en vandaar kreeg hij een lift naar Antwerpen, waar hij een paar dagen bleef en speelde in de cafés en al die tijd dacht hij slechts twee of drie maal aan Val en diens teleurgestelde gezicht, toen hij daar, bij Oma, voor de laatste keer was – 'Ik kom terug, kereltje, ik kom terug en breng mooie dingen voor je mee' en aan niemand anders van de mensen in Holland – laat ze barsten –. Langzaam trok hij naar het zuiden, schetsboeken vullend met tekeningen en aquarellen. Het werd steeds warmer en zijn kop werd roodverbrand en het haar op zijn armen werd koperkleurig en dichtbij Marseille liet hij zijn baard groeien. Met behulp van zijn scheerspiegel maakte hij wat zelfportretten – een ouwe zeerover ben ik of een zwerver, wat een smoel –, maar in Marokko werd die baard hem te warm en schoor hij hem af. Hij stuurde zijn aquarellen naar een kunsthandel in Holland en de eigenaar schreef hem, dat hij een toekomst had – stuur maar meer, ik 'breng' je wel – en toen op een

dag ging hij naar Spanje en daar eerst leerde hij, wat gitaar spelen was en schilderde hij niet langer, maar lag in de zon en dronk wijn en werd lui en dikker van het nietsdoen en de Spanjaarden mochten hem graag en zij lieten hem bijna niet weggaan bij zijn langzame tour door het droge, Spaanse land. De kunsthandelaar schreef enige malen, maar hij gaf geen antwoord en stuurde niets meer – laat ze barsten, ik laat mij sudderen in de zon en doe niks meer, niks – en toen, hij een vijftig kilometer van Barcelona verwijderd was, werd hij opeens onrustig. Hij dacht: ik moet terug naar Val, ik moet naar hem toe, want hij heeft mij nodig, ik moet hem zo helpen, dat hij niet erin vliegt zoals ik erin ben gevlogen, ik zal hem scherpen, harden en toch een man van hem maken, met liefde voor het leven. Ik zal hem voorbereiden, hoe precies, dat zal ik nog bedenken, als ik op weg ben, eerst met de boot naar Marseille en daarna liftend naar hem, naar mijn Val. Als mijn leven dan al mislukt is, hem mag dat niet gebeuren. En toen grinnikte hij even: 'Ik moet voortmaken. want mijn haar begint al aardig grijs te worden en mijn tanden beginnen uit te vallen.'

Hij schreef eerst een brief aan Doortje.

XXIV / DE JONGEN MET DE STOKJES

Al is het niet met vliegende vaandels en slaande trom, je wilt toch weer eens de zon op het duin zien blinken. Nog badend in de hitte van de Midi is het, alsof je de Noordzee reeds ruikt en je bent net nog kinderlijk genoeg om je vingers omhoog te steken en er daarna aan te likken: zout zijn ze, als vroeger, toen je op weg naar het strand je vingers omhoog stak in de wind en er daarna aan likte, omdat de jongens zeiden, dat de wind zout uit de zee meevoerde.

De boottocht vond in het donker plaats. Hij zat aan dek, waar het koeler was dan beneden. Het dek was nog heet, maar dat zou na een poosje wel minder worden. De meeste passagiers zaten of lagen aan dek, slapend, pratend, zachtjes zingend en dobbelend bij de olielampen. De hemel was zwart en hoog, met sterrepunten en vele streepjes vuur van vallende meteoren. Hij rookte, net als de anderen aan dek, de scherpe tabak, scherper nog dan de machorka van de Russen in Duitsland tijdens de oorlog. Hij voelde zich wonderlijk op zijn gemak tussen deze mensen, niet erboven verheven zoals dat bij de scheepsofficieren en enkele passagiers het geval was, doch hoogstens als een boom, die uitsteekt boven de andere, doch evenals die andere voedsel trekkend uit dezelfde aarde. De schilderkist had hij in Barcelona verkocht, te zamen met de schetsen en de tekeningen. Dat was voorbij. In Holland wilde hij proberen een gewone baan te krijgen, wat dan ook, hoewel hij zich zelf wel zo goed kende, dat hij zijn gitaar niet wegdeed: het stuk gereedschap, waarmede hij jaren had gewerkt. Hoe lang zou zijn stem nog meegaan? Gitaar en rugzak lagen naast hem. Hij maakte de deken los van de rugzak, spreidde die uit en ging liggen, als een kat, zich rond en klein makend, ondanks de warmte, omdat hij zo het best gitaar en rugzak kon bewaken. Hij sliep in met in zijn oren en door zijn lichaam het gebonk van de motoren: de harteklop van een reusachtige vis over het lichtende water onder de hemelstolp.

In Marseille dwaalde hij enige dagen rond in de buitenwijken,

niet in de havenwijken, die interesseerden hem minder dan toen hij op de heenreis was, en hij speelde en zong. Hij bleef daar om zich zelf te bewijzen, dat zijn terugtocht naar Holland niet berustte op een overijld besluit. Bovendien zocht hij min of meer methodisch naar dingen voor Valentin: platen, enige boeken, bijzondere soorten speelgoed, langzaam overwegend, zo langzaam, dat de kooplieden, bevreesd, dat hij zo weg zou gaan snel hun prijzen verlaagden. Dat bemerkte hij eigenlijk niet, want hij zag bij het uitzoeken het gezicht en de handen van Val en hij zag, hoe die ouder werd, een puber, een man.

Daarna ging hij noordwaarts, meestal naast chauffeurs in camions, met hen pratend en rokend en zingend en drinkend van hun wijn, en zij drinkend van zijn wijn en samen brood en kaas en vlees etend. Na drie dagen was hij in Parijs en daar dwaalde hij enige dagen rond de boekenstalletjes en kocht er boeken met platen, afdrukken van etsen, gravures, tekeningen en verkocht wat van de dingen, die hij in Marseille had gekocht. Hij kocht er ook spelen. De beschrijving zou hij in Holland nog wel vertalen. Hij meed de kringen der kunstenaars, als was hij beangst vastgehouden te worden. Het werd al koeler, nu het tegen oktober liep. In één ruk kwam hij van Parijs naar Brussel. Daar bleef hij twee dagen. Toen naar Antwerpen. Daar speelde hij twee weken in café's om flink wat geld te hebben en hij kocht er wat boeken over zeevaart en tevens een koffer, die hij nu wel mee kon slepen, nu hij zo dicht bij zijn einddoel was.

Vandaag gaat hij naar Holland, liften. Hij krijgt al gauw een wagen. Het is een zakenman, die naar Rotterdam moet. Die praat en praat, terwijl zijn sigaret in zijn mondhoek zit en zijn handen het stuur omklemmen en de auto met grote snelheid over de weg gaat. Het is mistig en de wegen zijn glad, spekkig, niet echt nat. In Rotteradm kun je bij mij eten en eventueel slapen, zei die vent daarstraks. Zij zijn laat in de middag, eigenlijk werd het al avond, uit Antwerpen vertrokken. Voorbij Bergen op Zoom wordt het echt donker. De vent achter het stuur vloekt, dat hij zo'n slecht zicht heeft, maar hij min-

dert nauwelijks vaart. 'Ik kan de weg wel dromen,' zegt hij. Vanavond ben ik nog bij Val, denkt Hamer, terwijl hij zijn sigaret uitdrukt in de asbak voor zich. Dan voelt hij meer dan hij ziet hoe het lichaam van de man achter het stuur zich verstrakt en dan begint de wagen te slingeren en daarna is het opeens, alsof Hamer door een onzichtbare hand tegen de deur rechts van hem wordt gedrukt en dan draait alles en is er een dreunende slag. Bijna verliest hij het bewustzijn. De man aan het stuur hangt over hem heen en het lijkt wel, alsof die hem warme melk over zijn gezicht giet, eerst een straaltje, dan druppels. De man ligt stil en dan eerst voelt Hamer, hoe het in zijn borst en rechterschouder gaat branden en steken en begint hij te brullen van angst en pijn, meer nog van angst dan van pijn. Hij brult eerst en later schreeuwt hij en dan plots zwijgt hij, omdat hij meent, dat hij zich moet beheersen. Opeens is er weer een dreunende slag en schuift de man boven hem dichter op hem toe, en voelt hij, hoe de melk – dat is toch geen melk, dat is bloed – kleeft en dan wordt alles donker met dezelfde schok als waarmede je wel eens in slaap valt, alleen wordt hij nu niet nog even wakker.

Hij ligt op een vuur, met zijn borst en zijn rechterschouder en in zijn hoofd stampen voeten. Het vuur rookt en in de rook ziet hij het gezicht van Doortje, tot wie hij zegt: 'Zorg voor hem, zorg voor de jongen, zoals ik je toen schreef.' Zij antwoordt: 'Ik, waarom niet jij?' Hoewel zij gelijk heeft, zegt hij: 'Hij moet een moeder hebben, hier is een taak voor je.' 'Voor mij, waarom niet voor jou?' Zij heeft gelijk en als hij wil zeggen, dat het vuur zo heet is en dat er altijd ergens vuur was dat pijn deed, en dat er geld in de koffer is en dat hij met nog meer komt en dat... wordt haar gezicht kleiner, terwijl ze schijnt te fluisteren, maar dan zonder geluid. En het vuur dooft, maar de brand in zijn borst en schouder blijft en het voetengestamp in zijn hoofd. Terwijl het donker blijft, hoort hij iemand huilen, met korte snikken en hij vraagt: 'Waarom?' En dan brult hij geluidloos, want zijn borst doet zo'n pijn: 'Verdomme, verdomme, verlos mij,

laat mij toch verrekken!' en vlak daarop zakt hij omlaag en wordt het stil.

Hij ligt opnieuw op het vuur. Waarom altijd weer vuur? In de rook van het vuur, van zijn vuur, staat een jongen van een jaar of tien. De jongen heeft iets bekends, maar hij weet zeker, dat het niet Valentin is. En opeens staat voor die jongen de rode rode leraar, Karel Tan, die zegt: 'Jij wilt alles naar jouw hand zetten, jij wilt de mensen inhameren, wat zij naar jouw mening moeten doen, jij, Hamer. En je bent nog trots op die naam Hamer. Hoe primitief, jongeman, welk een duidelijk voorbeeld van slecht gereguleerde driften ben jij.' De jongen kijkt omlaag en geeft geen antwoord. 'Die jongen heet niet Hamer, hij is Justus Kerkling!' Wie riep dat? Karel Tan heeft niets gehoord, hij spreekt verder, maar ik wil de woorden niet horen, niet van deze verdomde volgeling van A..., van A..., kijk hij spreekt, Karel Tan, en hij beweegt zijn handen als een dirigent en de jongen beweegt op de maat van zijn handen zijn langwerpige hoofd, op en neer, op en neer. En het helpt niet, dat hij, de-man-in-het-vuur – hoe heet is het en wat doet het zeer, verdomme – al schreeuwt: 'Niet doen, Justus, luister niet, hij is een Apollinisch zwijn, een zwijn, niet doen, Justus!' Maar dat is Justus niet, dat is Val, ik ben Justus, ik ben ook Val, Valentin, mijn zoon, leef, leef, niet zo, nee, nee, houd op, ik verbrand, mijn hoofd verbrandt, mijn voeten zijn koud en heet, het wordt zo koud, zo kil, ik ben misselijk, die melk was te zoet, te kleverig, ik kots ze uit, goed, goed is dat, nu ben ik licht, lichter dan lucht, dan mijn eigen adem en ik hoor muziek, hoor je het ook, Val, hoor je het, ik zweef en ik word koud, ik zweef, Val, Valentin, vergeet..., zeg, Ferdi, ik...

Hij stierf niet, al vertoefde hij zeer lang in de schaduw. Er was een nacht, dat hij wakker werd en een zuster zag zitten aan een tafel, waarboven een afgeschermde lamp. Hij had dorst en zijn hoofd deed pijn, niet erg, terwijl het stak in zijn schouder en borst, toen hij zich

bewoog. Ik moet drinken, dacht hij. Maar hij durfde zich niet bewegen. Toen hij probeerde te roepen, deed zijn borst pijn. En er kwam geen geluid. Ik moet drinken. Het lijkt alsof ik in de woestijn ben en de zuster bij het tafeltje is een fata morgana. Dat is niet waar, want zij is er wel degelijk. Maar zij is ook onbereikbaar. Hij tuurde lang naar de zuster, die zat te schrijven. Ik heb dorst, ik moet drinken. En hij likt zijn droge, korstige lippen. Zuster, zustertje, zei hij niet, maar dacht hij zo intens, dat het hem leek alsof hij het zei. Maar zij kwam niet. Ik kan niet roepen. Ik zal fluiten. Maar zijn lippen waren stijf en dik. De zuster pakte een boek. Als zij zo geconcentreerd leest als ik, hoort zij straks helemaal niets meer, dacht hij. En toen siste hij tussen zijn tanden. Dat hoorde zij. Maar zij keek in de verkeerde richting. Verdomme. En hij siste nog eens tussen zijn tanden. Toen stond zij op en kwam naar hem toe. 'Bent u eindelijk wakker?' vroeg zij. Stomme vraag. Dat ziet ze toch. 'Dorst,' probeerde hij te fluisteren, maar zijn lippen waren stijf en dik. 'Hebt u pijn?' Ik heb dorst, dacht hij, maar hij probeerde niet eens meer het te zeggen. 'Wilt u wat drinken?' Eindelijk, eindelijk, daar komt de oase in zicht. En hij knipte met zijn ogen ten antwoord. Zij bracht een glas water en omdat hij zijn hoofd niet kon opheffen en zij hem niet hielp om zijn hoofd op te heffen, goot zij het water in zijn mond. Hij slikte en slikte. Het water liep langs zijn kin in zijn hals en op zijn borst. Het kon hem niet schelen, integendeel, zij hadden hem onder de Niagara mogen houden. En daarna voelde hij niet eens, hoe de zuster zijn gezicht en zijn hals droogmaakte, want toen sliep hij alweer.

De dagen erna werd hij langzaamaan sterker. Het waren vooral die eerste dagen, die hem een ongekend sterk gevoel van vreugde gaven: ik leef en ik zal leven! Alleen reeds het besef te zullen blijven leven verschafte die vreugde. Elke klop van zijn hart scheen hem te stuwen naar een land, dat Leven heette. Verder kwamen zijn gedachten niet. Er waren nog geen problemen. En hij wilde ook nog geen problemen. Liggen en sterker worden, rusten en zich laten verwennen door de zusters, die hem blijkbaar graag mochten. Hij was

het couveusekind, dat zij aan het opfokken waren tot een normale baby, baby Kerkling.

De dagen werden weken. Hij kreeg bezoek van zijn moeder, eerst zonder Val en later met Val. Deze deed weinig meer dan bij zijn bed zitten en naar hem kijken en luisteren en zijn hand vasthouden. En met de komst van Val wandelt de problematiek weer binnen in zijn leven. En met de komst van Doortje. Zij spreken niet over de brief, die hij haar zond, hoewel die brief nu niet bepaald duidelijk was geweest en eigenlijk spreken zij over niets. Zij woont nog steeds in Amsterdam, alleen, op een kamer. Overdag werkt zij in een of andere winkel. Nadat Doortje is geweest, begint hij zich af te vragen, wat hij straks zal gaan doen. Val zit bij zijn Oma, maar dat schijnt hem niet te bevallen. Kan ik me voorstellen, denkt Hamer en grinnikt, kan ik me voorstellen. Het zal nog wel enige weken duren, voordat ik iets kan doen. Hoe moet ik beginnen? Waar zal ik beginnen? Het blijft onopgelost, totdat Doortje voor de tweede keer is geweest. 'Ik had gedacht, dat je eerst maar naar mij moest komen, totdat je wat sterker bent en wat hebt gevonden.' Zij zei dat zo gewoon. En toen hij haar aankeek, lang en aandachtig, alsof hij wilde peilen, wat zij nu toch eigenlijk dacht, werd zij niet onrustig. Zij heeft toch wel iets bijzonders, zij is beslist niet onknap, zij is kameraadschappelijk. Zie nou 's die lijn van haar kin en hals en van haar heupen en dijen. Nadat zij was vertrokken – hij had haar geantwoord, dat zijn ontslag uit het ziekenhuis nog wel een poosje zou uitblijven en hij had dus ja noch nee gezegd – dacht hij er nog eens goed over na. Dat nadenken duurde echter toch niet zo heel lang, want hij gaf nog steeds vrij snel toe aan de neiging problemen te weren. En zijn nadenken mondde uit in de ietwat cynische gedachte, dat zijn klierwerking op dit ogenblik zijn kijk op Doortje te sterk beïnvloedde. Ik moet eerst weer op de been zijn, handelend en niet liggend op een bed, dacht hij.

Maar de dag van zijn ontslag komt aangeraasd als een trein vanuit de tunnel in het daglicht. Er is de drukte van het weggaan uit het

ziekenhuis: afscheid nemen van de zusters, de dokters, de zaalgenoten. Dan de eerste stappen op straat, met benen, die nog van gummi zijn en dan – als plotseling lostbarstende kermisdrukte na een miljoen seconden van stilte – de geluiden van de straat, auto's, fietsen, pratende mensen, schreeuwende kinderen en dan het station en Doortje, die een kaartje voor hem koopt en hij, duizelig en zwetend, ondanks de koude wind, zich hulpeloos voelend en in zich zelf zeggend, dat hij een vod is, dat hij nog niet beter is, dat zij hem te vroeg uit het ziekenhuis hebben ontslagen en dan, eindelijk, de betrekkelijke rust van de tweedeklaswagen en Doortje, die glimlacht, zodat hij haar hand moet grijpen en met een van tranen vervuld gevoel moet denken, dat zij een goeie meid is, een verdomd goeie meid.

In Amsterdam is hij al aardig gewend aan het buitenziekenhuise leven, ook al is hij moe en zweet hij overdadig, zo gauw hij zich een beetje inspant. De koffer wil hij zelf dragen en hij is woedend op zich zelf, dat hij die dan toch aan Doortje moet geven. Zij nemen een taxi. Hij geeft haar zijn portefeuille en zegt, dat zij maar moet nemen, wat zij nodig heeft. Zij komen op haar kamer. Hij gaat zitten, voelt zich op bezoek – nee, dat is het niet, maar hij denkt opeens aan die rare periode, dat hij haar thuis bezocht en haar beloofde, dat... – en Doortje schijnt dat te voelen en schuift hem sigaretten toe en gaat koffie maken.

Wanneer de avond komt, voelt hij zich al veel beter. Hij heeft wat zitten lezen, terwijl Doortje inkopen deed en hij heeft wat zitten soezen. Na het avondeten zitten zij aan tafel en hij begint te verhalen over zijn doen en laten in Frankrijk, Marokko, Spanje, en Doortje zegt niet veel – zij kan goed luisteren – en zij drinken koffie en luisteren naar de grammofoonplaten en voor dat je het weet, is het bedtijd. Ja, je hebt er de gehele dag reeds aan gedacht en tevens meer dan eens, aan de klieren, die zekere stoffen in je bloedbaan storten, maar per slot van rekening is zij geen klein kind, weet ze wat ze doet, maar als zij van je houdt, verdomme, als zij van je houdt, nog steeds,

en je moet dat wel aannemen, omdat ze zoveel voor je doet, als ze van je houdt, dan is alles anders, want je mag niet spelen met iemands diepste gevoelens. Maar voor Doortje schijnt er geen probleem te zijn, die kleedt zich uit en dan kleedt hij zich uit en dan reeds heeft hij het gevoel, dat hij haar straks zal vermorzelen, omdat hij zich ontzaglijk sterk voelt – ik zal je breken, ik zal je eten, ik zal je verbranden – en natuurlijk is deze eerste keer na het monnikenbestaan een teleurstelling en komt de rust eerst later, een uur, twee uur? Er is geen tijd, er is het zachte lichaam van Doortje en de fluistering en de lokking – en voordat hij inslaapt is er de grote dankbaarheid en de gedachte, dat hij bij haar wil blijven en dat is genoeg voor hem en misschien niet voor Doortje en al weet je, dat je niet van haar houdt, zoals het zou moeten, zoals je eens hield van Wies, je wilt het proberen, illusieloos en daardoor beseffend, dat het iets kan worden tussen Doortje en jou, misschien zelfs Iets.

..

Weken later huren zij een zolderverdieping. Zij hebben daaraan veel werk te doen en hij moet geld verdienen met zingen en gitaarspelen, maar hij voelt zich sterk als vroeger, hoewel hij steeds duidelijker ziet, dat hij veranderd is, niet langer een jongen, bezadigder en eigenlijk moet hij toegeven, dat hij een afwachtende houding aanneemt en dat is nu juist iets, wat hem niet ligt, maar wat wil je? Meedoen aan het maatschappelijk worden? Hoe? Waar? Er is een taak en als je die nu niet ziet, dan weet je niettemin, dat die er is. En misschien is het zo, dat je meent, dat er een taak is, omdat je een taak wilt hebben.

Dan valt er de beslissing, dat Val bij hen zal komen, niet de andere kinderen. 'Ik geloof niet, dat ik een goede moeder ben,' heeft Doortje gezegd. Toch drong zij er sterk op aan, dat Val kwam.

Vandaag komt Val. Hamer fietst naar het centrum van de stad. Hij heeft weer contact met de schilderijenhandelaar van eertijds en hij wil deze nu drie doekjes brengen. Wanneer hij komt, denkt

hij met vijf minuten weg te zijn, maar er komt een lang gesprek. De vent vraagt hem over zijn reizen en vraagt, of hij uit die tijd niet nog meer heeft, tekeningen, aquarellen. Nee, liegt Hamer, want wat hij heeft, wil hij zelf houden, nog wel, over drie, vier jaar misschien niet meer. Maar de vent laat hem niet los, praat zelfs, als Hamer niets zegt en het is reeds na de middag, als hij in regen en wind naar huis jaagt. De ketting loopt van zijn fiets en hij stapt met de fiets onder een afdak en prutst de ketting erop. Zijn handen zijn zwart en vet en wanneer hij thuiskomt – zacht, Hamertje, wij zullen ze verrassen – sluipt hij naar de keuken. Het doorgeefraampje staat open en hij kan hen wel niet zien, want zij zitten bij het raam, maar hij hoort woord voor woord.

'Dat spel ken ik, Doortje, het heet Mikado. Zullen wij het spelen? Kijk, het gaat zo...' En Val legt het haar uit en dan hoor je hen met de stokjes spelen. Hamer brengt zijn hoofd bij het raampje en dan erdoorheen, langzaam, voorzichtig, en kijkt naar het spelende tweetal. Val hanteert met gespannen aandacht de stokjes van het spel, van een der spelen, die zijn vader voor hem meebracht, en Doortje gaat geheel op in het spel en in de spanning van Val. En dan weet Hamer opeens: dit is mijn taak of een deel van mijn taak, ik moet hen helpen, haar, omdat zij van mij houdt en omdat ik haar nodig heb en omdat de jongen haar nodig heeft, en hem moet ik helpen volwassen te worden, hem voorbereiden, sterken, leiden, voor de strijd, die onafwendbaar komt.

'Hee, jullie vergeten mij helemaal!' roept hij. En zij kijken in zijn richting met een mengsel van verbazing en schrik en vreugde op hun gezichten, gezichten, die door vreugde en hulpeloosheid zo sterk appelleren aan je gevoelens, om hen te helpen, te steunen, lief te hebben.

VERVOLG VAN VOORFLAP

Het geeft de roman de sfeer van weemoed die iedere lezer sterk zal aanspreken. Pszisko Jacobs, wiens novelle 'Theodoor Jonkheer' en roman 'Verdorie' een uitstekende pers hebben gehad, schrijft zijn verhaal ook nu in een simpel maar beeldend proza, dat zijn uiterste eenvoud en zelfs zijn laconisme niet verliest als het gaat over in wezen bijzonder schokkende zaken. Het treft niet minder door grote eerlijkheid.

STOFOMSLAG EN BAND:
H. BERSERIK

berserik